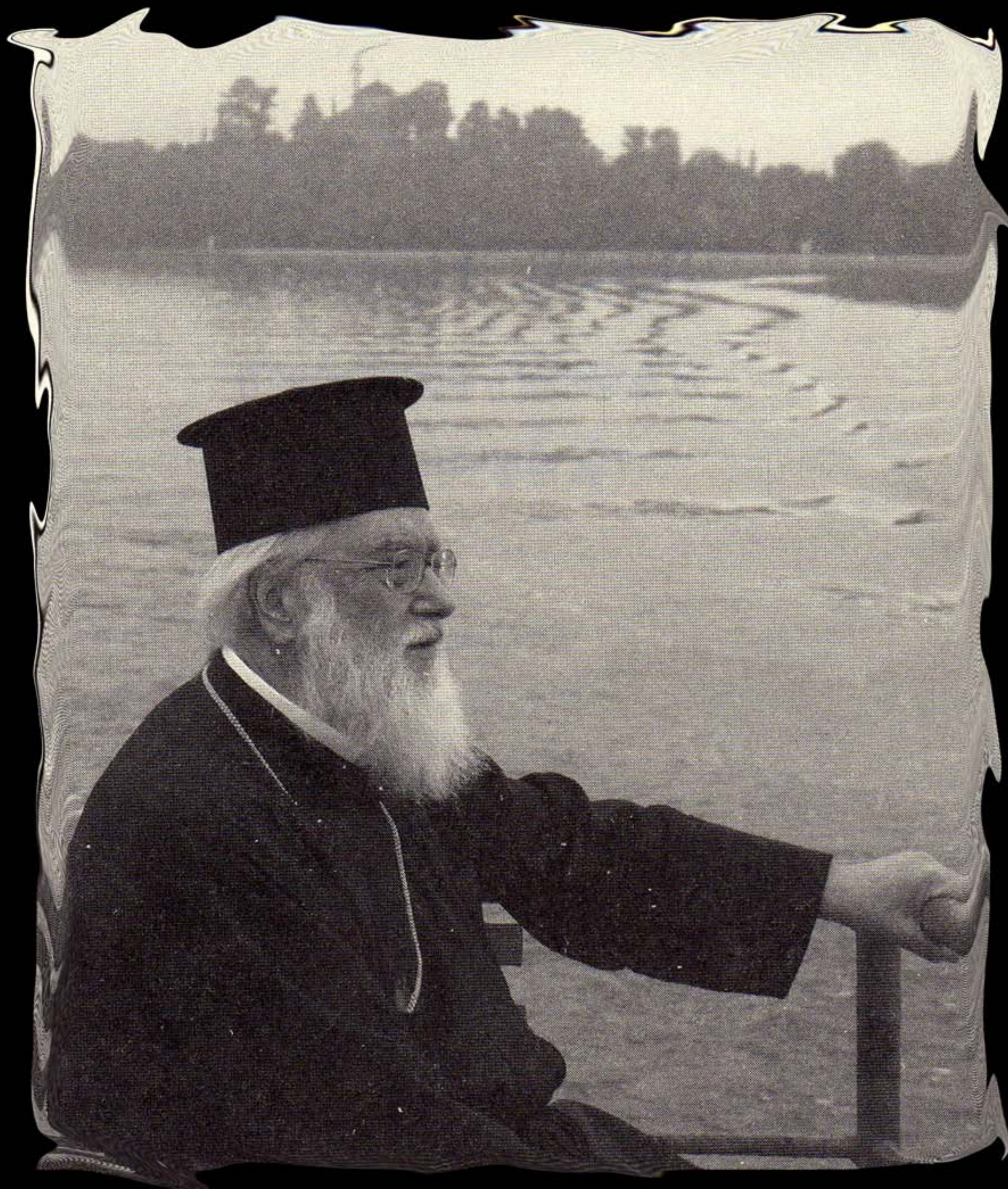

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΓΟΥΕΑΡ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΔΙΟΚΛΕΙΑΣ

Κάλλιστος Γουέαρ, Επίσκοπος Διοκλείας

Ο Ορθόδοξος Δρόμος

Μετάφραση: Μαρία Πάσχου

Έκδοση: Επτάλοφος ΑΕ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΔΕΙΚΤΕΣ ΣΤΗΝ ΟΔΟ

"Εγώ ειμί η οδός και η αλήθεια και η ζωή". (Ιωαν. 14,6)

"Η Εκκλησία δεν μας δίνει ένα σύστημα, αλλά ένα κλειδί· δεν μας δίνει ένα σχέδιο της Πολιτείας του Θεού, αλλά το μέσο για να μπούμε σ' αυτήν. Ίσως κάποιος χάσει το δρόμο μου γιατί δεν έχει σχέδιο. Αλλά ό,τι δει, θα το δει δίχως μεσολαβητή, θα το δει άμεσα, θα είναι πραγματικό γι' αυτόν· ενώ αυτός που έχει μελετήσει μόνο το σχέδιο κινδυνεύει να μείνει απ' έξω και να μη βρει πράγματι τίποτα". (π. Γεώργιος Florovsky)

Ένας από τους φημισμένους Πατέρες της Ερήμου στην Αίγυπτο του 4ου αι., ο αγ. Σεραπίων ο Σινδωνίτης, ταξίδευε μια φορά για προσκύνημα στη Ρώμη. Εκεί του είπαν για μια περίφημη έγκλειστη, μια γυναίκα που ζούσε πάντα σ' ένα μικρό δωμάτιο, χωρίς ποτέ να βγαίνει έξω. Δυσπιστώντας για τον τρόπο της ζωής της -γιατί ο ίδιος ήταν ένας μεγάλος περιπλανώμενος- ο Σεραπίων την επισκέφθηκε και τη ρώτησε: «Γιατί κάθεσαι εδώ;» κι εκείνη του απάντησε: «Δεν κάθομαι. Ταξιδεύω».

Δεν κάθομαι. Ταξιδεύω. Ο κάθε Χριστιανός θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αυτά τα λόγια για τον εαυτό του. Το να είσαι Χριστιανός σημαίνει να είσαι ταξιδιώτης. Η κατάστασή μας, λένε οι Έλληνες Πατέρες, είναι σαν κι' αυτή του Ισραηλιτικού λαού μέσα στην έρημο του Σινά. Ζούμε σε σκηνές, όχι σε σπίτια γιατί πνευματικά είμαστε πάντα σε κίνηση. Ταξιδεύουμε μέσω του εσωτερικού χώρου της καρδιάς, σ' ένα ταξίδι που δεν μετριέται με τις ώρες του ρολογιού μας ή με τις μέρες του ημερολογίου γιατί είναι ένα ταξίδι έξω απ' το χρόνο και μέσα στην αιωνιότητα.

Έν' από τ' αρχαιότερα ονόματα για τον Χριστιανισμό ήταν απλώς «η οδός». «Εγένετο δε κατά τον καιρόν εκείνον», λέγεται στις Πράξεις των Αποστόλων, «τάραχος ουκ ολίγος περί της οδού» (19,23)· ο Φήλιξ, ο Ρωμαίος κυβερνήτης της Καισάρειας, αναφέρεται «ακριβέστερον ειδώς τα περί της οδού» 24,22). Είναι μια ονομασία που δίνει έμφαση στον πρακτικό χαρακτήρα της Χριστιανικής πίστης. Ο Χριστιανισμός είναι κάτι περισσότερο από μια θεωρία για το σύμπαν, κάτι περισσότερο από διδασκαλίες γραμμένες στα χαρτιά· είναι ένα μονοπάτι που παίρνουμε ταξιδεύοντας -με τη βαθύτερη και ουσιαστικώτερη έννοια, η οδός της ζωής.

Υπάρχει μόνο ένα μέσο για ν' ανακαλύψουμε την αληθινή φύση του Χριστιανισμού. Πρέπει ν' ανοίξουμε το βήμα σ' αυτό το μονοπάτι, να συντονιστούμε σ' αυτόν τον τρόπο ζωής και μετά θ' αρχίσουμε ν' αντιλαμβανόμαστε μόνοι μας. Όσο παραμένουμε έξω, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε σωστά. Βέβαια είναι ανάγκη να μας δοθούν οδηγίες πριν ξεκινήσουμε· είναι ανάγκη, να μας πουν ποιους δείκτες ν' αναζητήσουμε, και πρέπει να έχουμε και συντρόφους. Πράγματι, χωρίς καθοδήγηση από άλλους είναι σχεδόν αδύνατο ν' αρχίσουμε το ταξίδι. Αλλά οδηγίες που έδωσαν άλλοι ποτέ δεν μπορούν να είναι υποκατάστατο για την άμεση, την προσωπική εμπειρία.

Ο καθένας καλείται να επαληθεύσει για τον εαυτό του ό,τι έχει διδαχθεί, ο καθένας χρειάζεται να ξαναζήσει την Παράδοση που έχει λάβει. «Το Σύμβολο της Πίστεως», είπε ο Μητροπολίτης Φιλάρετος της Μόσχας, «δεν σου ανήκει αν δε το έχεις ζήσει». Κανείς δεν μπορεί να ταξιδεύει μ' όλη του την άνεση σ' αυτό το ταξίδι που είναι το πιο σημαντικό απ' όλα. Κανείς δεν μπορεί να είναι Χριστιανός από δεύτερο χέρι. Ο Θεός έχει παιδιά, αλλά δεν έχει εγγόνια.

Σαν Χριστιανός της Ορθόδοξης Εκκλησίας, επιθυμώ να υπογραμμίσω ιδιαίτερα αυτή την ανάγκη για ζωντανή εμπειρία. Στη Δύση του 20ου αιώνα σε πολλούς η Ορθόδοξη Εκκλησία φαίνεται κυρίως αξιόλογη για το πνεύμα της αρχαιότητάς της και για τον συντηρισμό· το μήνυμα των Ορθοδόξων στους Δυτικούς αδελφούς τους μοιάζει να είναι: «είμαστε το παρελθόν σας». Για τους ίδιους τους Ορθοδόξους όμως η προσήλωση στην Παράδοση δεν σημαίνει κατά κύριο λόγο την αποδοχή των τύπων ή των εθίμων από τις περασμένες γενιές, αλλά μάλλον την πάντοτε νέα, προσωπική και άμεση εμπειρία του Αγ. Πνεύματος στο παρόν, εδώ και τώρα.

Περιγράφοντας μιαν επίσκεψη σ' ένα ξωκκλήσι στην Ελλάδα, ο John Betjeman τονίζει το στοιχείο της αρχαιότητος, αλλά τονίζει επίσης και κάτι περισσότερο:

[...] Μες το θολόχτιστο εσωτερικό η μέρα χάνεται. Εδώ, όπου προσεύχεσαι όταν ανάβεις ένα κερί, η φλόγα του κεριού φωτίζει τ' αμυγδαλωτά μάτια των αγίων του τόπου που αντικρύζουν δίχως έκπληξη στους τοίχους ιστορημένα τα μαρτύριά τους, κι όπου φιλτραρισμένο, πέφτει αχνό το πρωϊνό φως της ημέρας. Η φλόγα αποκαλύπτει εδώ τις ραγισμένες ζωγραφιές- γαλαζοπράσινο της θάλασσας, χρυσό και κόκκινο κι ανάμεσα να ξεχωρίζουν οι ίνες του ξύλου- με άπειρα (ίσως απ' τον 14ον αιώνα ως σήμερα) φιλήματα επάνω τους. Έτσι γεναία υψώνεται το αρχαίο δένδρο με κλαδεμ' απ' τους διωγμούς και μ' αίμα ποτισμένο, βυθίζοντας τις ζωντανές του ρίζες ίσαμε την προχριστιανικήν ιλύ. Δεν του χρειάζεται καμιά γραφειοκρατική πρόνοια. Είναι η δική του συνεχής ανάσταση...

Ο Betjeman εδώ επισύρει την προσοχή σε πολλά από κείνα που ένας Ορθόδοξος θεωρεί πολύτιμα: την αξία των συμβολικών χειρονομιών, όπως είναι το άναμα του κεριού· το ρόλο των εικόνων που εκφράζουν μιαν έννοια της τοπικής εκκλησίας σαν «ουρανού επί γης»· τη σημασία του μαρτυρίου μες την Ορθόδοξη εμπειρία κάτω από τους Τούρκους από το 1453, κάτω από τον Κομμουνισμό από το 1917. Η Ορθοδοξία στο σύγχρονο κόσμο είναι πράγματι ένα «παλιό δένδρο». Αλλά περ' απ' την ηλικία υπάρχει ακόμη ζωτικότητα, μια «συνεχής ανάσταση»· και αυτό είναι που μετράει και όχι μόνη η αρχαιότητα. Ο Χριστός δεν είπε, «Εγώ ειμί το έθιμον»· είπε, «εγώ ειμί η Ζωή».

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι ν' αποκαλύψει τις βαθειές πηγές γι' αυτή την αδιάκοπη ανάσταση. Το βιβλίο επισημαίνει μερικούς απ' αυτούς τους αποφασιστικούς δείκτες και τα ορόσημα στην πνευματική οδό. Εδώ δεν γίνεται προσπάθεια να δοθεί μία αναφορά γεγονότων της ιστορίας του παρελθόντος και η σύγχρονη κατάσταση του Ορθόδοξου κόσμου. Πληροφορίες γι' αυτά μπορεί να βρει κανείς στο προηγούμενο έργο μου «The Orthodox Church» (Penguin Books), που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1963· και, όσο είναι δυνατό, έχω αποφύγει να επαναλάβω ό,τι αναφέρεται εκεί.

Πρόθεσή μου σ' αυτό το βιβλίο είναι να δώσω μια σύντομη αναφορά των θεμελιωδών διδασκαλιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, προσεγγίζοντας την πίστη ως τρόπο ζωής και τρόπο προσευχής. Όπως ο Tolstoy τιτλοφόρησε μία από τις σύντομες ιστορίες του «Πώς ζουν οι άνθρωποι», έτσι θα μπορούσε κι αυτό το βιβλίο να ονομασθεί «Πώς ζουν οι Χριστιανοί». Σε προγενέστερη και πιο τυπική εποχή θα μπορούσε να είχε πάρει τη μορφή μιας «κατήχησης για ενηλίκους», με ερωτήσεις και απαντήσεις. Αλλά δεν υπάρχει πρόθεση να είναι διεξοδικό. Πολύ λίγα αναφέρονται εδώ για την Εκκλησία και τον «συνοδικό» της χαρακτήρα, για την κοινωνία των αγίων, τα μυστήρια, την έννοια της λειτουργικής λατρείας· ίσως μπορέσω αυτά να τα κάνω θέμα ενός άλλου βιβλίου. Όποτε αναφέρομαι περιπτωσιακά σε άλλες χριστιανικές κοινωνίες, δεν επιχειρώ καμιά συστηματική σύγκριση. Επιθυμία μου είναι να περιγράψω με όρους θετικούς την πίστη με την οποία ζω ως Ορθόδοξος, παρά να υποδείξω περιοχές συμφωνίας ή διαφωνίας με το Ρωμαιοκαθολικισμό ή τον Προσταντισμό.

Επιθυμώντας ν' ακουστεί η φωνή άλλων και καλυτέρων μαρτυριών εκτός απ' τη δική μου, έχω συμπεριλάβει πολλά αποσπάσματα, ιδιαίτερα στην αρχή και στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Τα περισσότερα από τα παραθέματα, είναι από τα ορθόδοξα λειτουργικά βιβλία που χρησιμοποιούνται καθημερινά στη λατρεία μας, ή απ' αυτούς που ονομάζουμε Πατέρες -συγγραφείς κυρίως των οκτώ πρώτων αιώνων της Ιστορίας του Χριστιανισμού, αλλά, σε μερικές περιπτώσεις, και μεταγενέστεροι· γιατί ένας συγγραφέας στις μέρες μας μπορεί επίσης να είναι «Πατήρ». Αυτά τα αποσπάσματα είναι τα «λόγια» που έχουν αποδειχθεί τα πιο πολύ βοηθητικά σε μένα προσωπικά σαν δρομοδείχτες για τις προσωπικές μου εξερευνήσεις στην Οδό. Εκτός από τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, συμπεριλαμβάνω επίσης μερικά αποσπάσματα από μη ορθόδοξους, ή ακόμη κι από μη Χριστιανούς συγγραφείς, που φυσικά βρίσκονται σε τελείως διαφορετικό επίπεδο από τους Ορθοδόξους Πατέρες. Αν χρησιμοποιώ αυτά τα μη ορθόδοξα συγγράματα, τούτο γίνεται μόνο με σκοπό διευκρινιστικό, όπως οι Πατέρες αναφέρονταν μερικές φορές στον Όμηρο ή στον Πλάτωνα· αντίθετα, τα ορθόδοξα κείμενα τα παραθέτω σαν αυθεντικές πηγές. Υπάρχουν βέβαια πολλοί άλλοι συγγραφείς, που δεν έχουν αναφερθεί εδώ ονομαστικά, από τους οποίους επίσης έχω αντλήσει. Ω, Σωτήρα,που ταξίδεψες μαζί με τον Λουκά και τον Κλεόπα στους Εμαούς· ταξίδεψε με τους δούλους σου καθώς τώρα ξεκινούν το δρόμο τους και υπεράσπισέ τους από κάθε κακό. (Προσευχή στην αρχή ταξιδιού)

Εορτή του Αγίου Αποστόλου του Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου, 26 Σεπτεμβρίου 1978.

Αρχιμανδρίτης Κάλλιστος

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Ο Θ Ε Ο Σ Ω Σ Μ Υ Σ Τ Η Ρ Ι Ο

«...ως αγνοούμενοι και επιγινωσκόμενοι...»(Β' Κορ. 6,9)

"Ο Θεός δεν μπορεί να συλληφθεί με το νου. Αν μπορούσε να συλληφθεί δεν θα ήταν Θεός". (Ευάγριος ο Ποντικός)

"Μια μέρα μερικοί από τους αδελφούς ήρθαν να δουν τον Αββά Αντώνιο και μεταξύ τους ήταν και ο Αββάς Ιωσήφ. Θέλοντας να τους δοκιμάσει, ο γέροντας ανέφερε ένα κείμενο από τη Γραφή, και αρχίζοντας από τον νεώτερο τους ρωτούσε τι σήμαινε. Ο καθένας το εξήγησε όσο καλύτερα μπορούσε. Αλλά στον καθένα ο γέροντας έλεγε· «Δεν βρήκες ακόμη την απάντηση». Τέλος είπε και στον Αββά Ιωσήφ· «Και συ τι νομίζεις ότι σημαίνει το κείμενο;» Εκείνος απάντησε· «Δεν ξέρω...» Τότε ο Αββάς Αντώνιος είπε: «Στ' αλήθεια ο Αββάς Ιωσήφ βρήκε το δρόμο, γιατί είπε: δεν ξέρω»".(Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου)

"Σαν ένα φίλο που μιλάει με το φίλο του, μιλάει ο άνθρωπος με το Θεό, και πλησιάζοντας μ' εμπιστοσύνη στέκεται μπροστά στο πρόσωπο του Ενός, που κατοικεί απρόσιτος μες το φως". (Αγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος)

Η ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΕΓΓΥΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΙΟΥ.

Τι ή ποιος είναι ο Θεός;

Ο ταξιδιώτης στην πνευματική Οδό, όσο μακρύτερα προχωρεί, αποκτά βαθμιαία συνείδηση δύο διαφορετικών γεγονότων -της ετερότητας και της εγγύτητας του Αιωνίου. Στην πρώτη θέση, αντιλαμβάνεται όλο και περισσότερο ότι ο Θεός είναι μυστήριο.Ο Θεός είναι «ο τελείως Άλλος», αόρατος, ασύλληπτος, τελείως υπερβατικός, πέρα απ' όλα τα λόγια, πέρα από κάθε κατανόηση. «Σίγουρα το νεογέννητο μωρό», γράφει ο Ρωμαιοκαθολικός George Tyrell, «ξέρει τόσα για τον κόσμο και τους δρόμους του, όσα ο πιο σοφός από μας μπορεί να ξέρει για τις οδούς του Θεού, που ο δρόμος του εκτείνεται στον ουρανό και στη γη, στο χρόνο και στην αιωνιότητα». Ένας Χριστιανός της Ορθόδοξης Παράδοσης θα συμφωνήσει μ' αυτό απόλυτα. Όπως οι Έλληνες Πατέρες τόνιζαν: «Ένας Θεός, δηλαδή, που απαιτούμε να τον καταλαβαίνουμε εξονυχιστικά με τις δυνατότητες του λογικού μας μυαλού, καταντάει να μην είναι τίποτε περισσότερο από ένα είδωλο, σχηματοποιημένο κατά τη δική μας εικόνα. Ένας τέτοιος Θεός οπωσδήποτε δεν είναι ο αληθινός και ζωντανός Θεός της Βίβλου και της Εκκλησίας. Ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα Θεού, αλλά το αντίθετο δεν αληθεύει.

Κι όμως, στη δεύερη θέση αυτός ο Θεός του μυστηρίου είναι ταυτόχρονα εξαιρετικά κοντά μας, γεμίζοντας όλα τα πράγματα, όντας παντού γύρω μας και μέσα μας. Και είναι παρών, όχι απλώς σαν μια ατμόσφαιρα ή μια ανώνυμη δύναμη, αλλά μ' έναν τρόπο προσωπικό. Ο Θεός που είναι άπειρα πιο περ' από την κατανόησή μας, μας αποκαλύπτει τον εαυτό του σαν πρόσωπο· μας καλεί τον καθένα με τ' ονομά μας και μεις του απαντούμε. Ανάμεσα σε μας και τον υπέρτατο Θεό υπάρχει μια σχέση αγάπης, παρόμοια μ' εκείνη που υπάρχει ανάμεσα στον καθένα μας και στους άλλους, που μας είναι πάρα πολύ αγαπητοί. Γνωρίζουμε τους άλλους ανθρώπους μέσω της αγάπης μας γι' αυτούς και μέσω της δικής τους για μας.Έτσι είναι και με το Θεό. Με τα λόγια του Νικολάου Καβάσιλα, ο Θεός ο Βασιλιάς μας είναι:

Πιο στοργικός από κάθε φίλο, πιο δίκαιος από κάθε κυβερνήτη, πιο τρυφερός από κάθε πατέρα, πιο πολύ ένα μέλος από μας από όσο τα ίδια μας τα μέλη, πιο αναγκαίος σε μας από την ίδια την καρδιά μας.

Αυτοί λοιπόν, είναι οι δύο «πόλοι» της εμπειρίας του ανθρώπου για το Θείο. Ο Θεός είναι και μακρύτερα από μας, και κοντύτερα σε μας, απ' ο,τιδήποτε άλλο. Και βρίσκουμε, παράδοξα, ότι αυτοί οι δύο πόλοι δεν αλληλοκαταργούνται· αντίθετα, όσο πιο πολύ μας ελκύει ο ένας «πόλος» τόσο πιο ζωντανά αποκτούμε αντίληψη του άλλου ταυτόχρονα. Προχωρώντας στην οδό, ο καθένας βρίσκει ότι ο Θεός γίνεται όλο και πιο οικείος και όλο πιο μακρινός, πολύ γνωστός και όμως άγνωστος -πολύ γνωστός στο πιο μικρό παιδί, ακατανόητος στον πιο λαμπρό θεολόγο. Ο Θεός κατοικεί σε «φως απρόσιτο», ενώ ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα στην παρουσία του με τρυφερή εμπιστοσύνη και τον προσφωνεί σαν φίλο. Ο Θεός είναι και τέρμα και αφετηρία. Είναι ο οικοδεσπότης που μας καλωσορίζει στο τέρμα του ταξιδιού, αλλά είναι και ο

σύντροφος που περπατάει δίπλα μας στο κάθε βήμα πάνω στην Οδό. Όπως το θέτει ο Νικόλαος Καβάσιλας, «Αυτός είναι και το πανδοχείο όπου ξεκουραζόμαστε για μια νύχτα και το οριστικό τέρμα του ταξιδιού μας». Μυστήριο, κι όμως πρόσωπο· ας δούμε αυτές τις δύο όψεις με τη σειρά.

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΜΥΣΤΗΡΙΟ

Αν δεν ξεκινήσουμε μ' ένα αίσθημα σεβασμού και έκπληξης -μ' αυτό που συχνά ονομάζεται αίσθημα δέους- μικρή πρόοδο θα κάνουμε στην Οδό. Όταν ο Samuel Palmer επισκέφθηκε για πρώτη φορά τον William Blake, ο γέροντας τον ρώτησε πώς προσέγγιζε το έργο της ζωγραφικής. «Με φόβο και τρόμο», είπε ο Blake.

Οι Έλληνες Πατέρες παρομοιάζουν τη συνάντηση του ανθρώπου με το Θεό με την εμπειρία κάποιου που περπατάει πάνω στα βουνά μέσα στην ομίχλη· κάνει ένα βήμα μπροστά και ξαφνικά βρίσκει ότι είναι στην άκρη ενός γκρεμού, δίχως στέρεο έδαφος κάτω απ' τα πόδια του, παρά μόνο μιαν απύθμενη άβυσσο. Ή, αλλού, χρησιμοποιούν το παράδειγμα ενός ανθρώπου που στέκεται τη νύχτα, σ' ένα σκοτεινό δωμάτιο· ανοίγει το παραθυρόφυλλο σ' ένα παράθυρο, και καθώς κοιτάζει έξω, μια ξαφνική λάμψη αστραπής τον κάνει να οπισθοχωρήσει τρομαγμένος και για μια στιγμή τυφλωμένος. Αυτό είναι το αποτέλεσμα όταν έρχεται κανείς πρόσωπο με πρόσωπο με το ζωντανό μυστήριο του Θεού.Μας φέρνει ίλιγγο· όλα τα γνώριμα πατήματα εξαφανίζονται, και φαίνεται να μην υπάρχει για μας τίποτε για να πιαστούμε· τα εσωτερικά μας μάτια είναι τυφλωμένα, οι φυσικές μας δυνατότητες κλονίζονται.

Οι Πατέρες επίσης θεωρούν σύμβολα της πνευματικής Οδού, τις δύο μορφές της Π. Διαθήκης, Τον Αβραάμ και το Μωϋσή. Ο Αβραάμ, όταν ζούσε ακόμη στο προγονικό του σπίτι, στην Ουρ των Χαλδαίων, άκουσε από το Θεό το: «...έξελθε εκ της γης σου και εκ του οίκου του πατρός σου και δευρο εις την γην, ην αν σοι δείξω». (Γεν. 12,1). Δεχόμενος το θείο κάλεσμα, ξεριζώνεται από το γνώριμό του περιβάλλον και ριψοκινδυνεύει στο άγνωστο, δίχως καμιά καθαρή αντίληψη του τελικού του προορισμού. Έχει απλώς πάρει τη διαταγή, «έξελθε...» και υπακούει με πίστη.

Ο Μωϋσής δέχεται διαδοχικά τρία οράματα από το Θεό: πρώτα βλέπει το Θεό σ' ένα όραμα φωτός στην Φλεγομένη Βάτο (Έξοδ. 3,2)· έπειτα ο Θεός του αποκαλύπτεται μέσα από ένα φως ανακατεμένο με σκοτάδι, στη «στήλη νέφους και πυρός» που συνοδεύει τους Ισραηλίτες μέσα στην έρημο (Έξοδ. 13,21)· και τέλος συναντά το Θεό σ' ένα «μη όραμα», όταν μιλάει μαζί του μέσα στο «γνόφο», στην κορφή του Όρους Σινά (Έξοδ. 20,21).

Ο Αβραάμ ταξιδεύει από το γνώριμο σπίτι του μέσα σε μιαν άγνωστη χώρα· ο Μωϋσής προχωρεί από το φως στο σκοτάδι. Κι έτσι αποδεικνύεται πως συμβαίνει με τον καθένα που ακολουθεί την πνευματική Οδό. Φεύγουμε από το γνωστό προς το άγνωστο, προχωρούμε από το φως στο σκοτάδι. Δεν προχωρούμε απλώς από το σκοτάδι της άγνοιας στο φως της γνώσης, αλλά κατευθυνόμαστε από το φως της μερικής σε μια μεγαλύτερη γνώση που είναι τόσο πολύ βαθύτερη ώστε μπορεί μόνο να περιγραφεί σαν «σκοτάδι του αγνώστου». Σαν το Σωκράτη αρχίζουμε ν' αντιλαμβανόμαστε πόσο λίγα καταλαβαίνουμε. Βλέπουμε ότι το έργο του Χριστιανισμού δεν είναι να παρέχει εύκολες απαντήσεις σε κάθε ερώτηση, αλλά να μας κάνει προοδευτικά γνώστες ενός μυστηρίου. Ο Θεός δεν είναι τόσο το αντικείμενο της γνώσης μας όσο η αιτία του θαυμασμού μας. Αναφερόμενος στον Ψαλμό 8,1, «Κύριε, ο Κύριος ημών, ως θαυμαστόν το όνομά σου εν πάση τη γη», ο Άγ. Γρηγόριος Νύσσης διαπιστώνει: «Το όνομα του Θεού δεν είναι γνωστό· είναι διαπορούμενο».

Αναγνωρίζοντας ότι ο Θεός είναι ασύγκριτα μεγαλύτερος απ' ο,τιδήποτε μπορούμε να πούμε ή να σκεφτούμε γι' αυτόν, το βρίσκουμε αναγκαίο ν' αναφερόμαστε σ' αυτόν όχι μόνο μεσ' από άμεσες αναφορές αλλά μεσ' από εικόνες και απεικονίσεις. Η θεολογία μας είναι συμβολική κατά μία μεγάλη έκταση. Όμως τα σύμβολα μόνα τους δεν είναι αρκετά να εκφράσουν την υπερβατικότητα και την «ετερότητα» του Θεού. Για να στραφούμε προς το Mysterium Tremendum (το φοβερό μυστήριο) έχουμε ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε όχι μόνο αρνητικές αλλά και καταφατικές διατυπώσεις, λέγοντας μάλλον τι δεν είναι ο Θεός, παρά το τι είναι. Δίχως αυτή τη χρήση του αρνητικού τρόπου, που ονομάζεται αποφατική προσέγγιση, η ομιλία μας για το Θεό γίνεται σοβαρά παραπλανητική.

Όλα όσα βεβαιώνουμε σχετικά με το Θεό,όσο σωστά κι αν είναι, υστερούν από τη ζωντανή αλήθεια. Αν πούμε ότι είναι καλός ή δίκαιος, πρέπει αμέσως να προσθέσουμε ότι η καλωσύνη του ή η δικαιοσύνη δεν

πρέπει να μετρηθούν με τ' ανθρώπινά μας δεδομένα. Αν πούμε ότι υπάρχει, πρέπει αυτό να το προσδιορίσουμε αμέσως, προσθέτοντας ότι δεν είναι υπαρκτό αντικείμενο ανάμεσα σε άλλα, ότι στην περίπτωσή του η λέξη «υπάρχω» έχει μια μοναδική σημασία. Έτσι ο καταφατικός τρόπος εξισορροπείται από τον αρνητικό. Όπως το θέτει ο Καρδινάλιος Newman, συνεχώς «φάσκουμε και αντιφάσκουμε για ένα θετικό αποτέλεσμα». Έχοντας κάνει μια κατάφαση σχετικά με το Θεό, πρέπει να την προσπεράσουμε: η διατύπωση δεν είναι αναληθής, αλλά ούτε αυτή, ούτε καμιά άλλη μορφή λέξεων μπορεί να περιλάβει την πληρότητα του υπέρτατου Θεού.

Έτσι η πνευματική Οδός αποδεικνύεται ότι είναι ένα μονοπάτι μετάνοιας με την πιο ριζική έννοια. Η μετάνοια σημαίνει στην κυριολεξία «αλλαγή του νου». Προσεγγίζοντας το Θεό, πρέπει ν' αλλάξουμε το νου μας, απογυμνώνοντας τους εαυτούς μας απ' όλους τους συνηθισμένους τρόπους σκέψης. Πρέπει να μεταστραφούμε όχι μόνο ως προς τη θέλησή μας αλλά και ως προς τη διάνοιά μας. Χρειάζεται ν' αντιστρέψουμε την εσωτερική μας προοπτική, να στηρίξουμε την πυραμίδα στην κορφή της!

Κι όμως ο «γνόφος» όπου μπαίνουμε μαζί με τον Μωϋσή γίνεται ένα φωτεινό ή ένα εκθαμβωτικό σκοτάδι. Ο αποφατικός τρόπος του «αγνοείν» μας φέρνει σε πληρότητα και όχι σε κενότητα. Οι αρνήσεις μας στην πραγματικότητα είναι υπερκαταφάσεις. Καταστροφική στην εξωτερική μορφή, η αποφατική προσέγγιση είναι καταφατική στα τελικά της αποτελέσματα: μας βοηθεί να πλησιάσουμε περ' από κάθε διατύπωση θετική ή αρνητική, περ' από κάθε γλώσσα και κάθε σκέψη, προς μιαν άμεση εμπειρία του ζωντανού Θεού.

Αυτό αποδίδεται πράγματι με την ίδια τη λέξη «μυστήριο». Στην κανονική θρησκευτική έννοια του όρου, «μυστήριο» σημαίνει όχι μόνο απόκρυψη αλλά και αποκάλυψη. Το ελληνικό ουσιαστικό μυστήριον σχετίζεται με το ρήμα μύω που σημαίνει «κλείνω τα μάτια ή το στόμα». Στον υποψήφιο να μυηθεί, σε ορισμένες από τις παγανιστικές μυστηριακές θρησκείες, πρώτα έδεναν τα μάτια και τον οδηγούσαν μέσα από ένα λαβύρινθο διαδρόμων· έπειτα ξαφνικά του ξεσκέπαζαν τα μάτια και έβλεπε, εκτεθειμένα γύρω του τα μυστικά εμβλήματα της λατρείας. Επομένως, στο χριστιανικό πλαίσιο, δεν εννοούμε μ' ένα «μυστήριο» απλώς αυτό που είναι δυσνόητο και μυστηριώδες, ένα αίνιγμα ή ένα άλυτο πρόβλημα· αντίθετα ένα μυστήριο είναι κάτι που αποκαλύπτεται για να το κατανοήσουμε, αλλά που ποτέ δεν κατανοούμε διεξοδικά, γιατί μας οδηγεί στο βάθος ή στο σκοτάδι του Θεού. Τα μάτια είναι κλειστά -αλλά είναι επίσης ανοιχτά.

Έτσι, μιλώντας για το Θεό ως μυστήριο, ερχόμαστε στο δεύτερο «πόλο» μας. Ο Θεός είναι κρυμένος από μας, αλλά επίσης μας αποκαλύπτεται: αποκαλύπτεται ως πρόσωπο και ως αγάπη.

Η ΠΙΣΤΗ ΣΤΟ ΘΕΟ ΩΣ ΠΡΟΣΩΠΟ

Στο «Σύμβολο της Πίστεως» δεν λέμε, «Πιστεύω ότι υπάρχει κάποιος Θεός»· λέμε, «Πιστεύω εις ένα Θεόν». Ανάμεσα στην πίστη ότι και στην πίστη εις υπάρχει μια κρίσιμη διάκριση. Μου είναι δυνατό να πιστεύω ότι κάποιος ή κάτι υπάρχει κι όμως αυτή η πεποίθηση να μην έχει πρακτικό αποτέλεσμα στη ζωή μου. Μπορώ ν' ανοίξω τον τηλεφωνικό κατάλογο του Wigan και να διαβάσω εξονυχιστικά τα ονόματα που είναι καταχωρημένα στις σελίδες του· και καθώς διαβάζω, είμαι προετοιμασμένος να πιστέψω ότι μερικοί (ή ακόμη κι οι περισσότεροι) απ' αυτούς τους ανθρώπους πράγματι υπάρχουν. Αλλά δεν γνωρίζω κανέναν απ' αυτούς προσωπικά, ποτέ δεν έχω επισκεφθεί το Wigan, κι έτσι η πεποίθησή μου ότι υπάρχουν δεν έχει για μένα καμιά σημασία. Αντίθετα, όταν λέω σ' ένα πολυαγαπημένο φίλο, «σε πιστεύω», κάνω κάτι πολύ περισσότερο από το να εκφράσω την πεποίθηση ότι αυτό το πρόσωπο υπάρχει. «Σε πιστεύω» σημαίνει: στρέφομαι σε σένα, ακουμπώ πάνω σου, σ' εμπιστεύομαι απόλυτα και ελπίζω σε σένα. Και αυτό είναι που λέμε στο Θεό μέσα στο «Πιστεύω».

Η πίστη στο Θεό, λοιπόν, δεν μοιάζει καθόλου με το είδος της λογικής βεβαιότητας που πετυχαίνουμε στην Ευκλείδεια γεωμετρία. Ο Θεός δεν είναι το συμπέρασμα σε μιά σειρά συλλογισμών, η λύση σ' ένα μαθηματικό πρόβλημα. Το να πιστεύεις στο Θεό δεν είναι το να δέχεσαι τη δυνατότητα της ύπαρξής του επειδή μας έχει «αποδειχθεί» με κάποιο θεωρητικό επιχείρημα, αλλά είναι το να εμπιστευτούμε τον Ένα που ξέρουμε και αγαπάμε. Η πίστη δεν είναι η υπόθεση πως κάτι ίσως είναι αλήθεια, αλλά η βεβαιότητα ότι κάποιος είναι εκεί.

Επειδή η πίστη δεν είναι λογική βεβαιότητα αλλά προσωπική σχέση, και επειδή αυτή η προσωπική σχέση είναι ακόμη πολύ ατελής στον καθένα μας κι έχει ανάγκη να εξελίσσεται συνέχεια είναι δυνατό να συνυπάρχει η πίστη με την αμφιβολία. Αυτά τα δύο δεν αποκλείονται αμοιβαία. Ίσως υπάρχουν μερικοί που με τη χάρη του Θεού κρατούν σ' όλη τους τη ζωή την πίστη ενός μικρού παιδιού, που τους δίνει την ικανότητα να δέχονται ανερώτητα όλ' αυτά που έχουν διδαχτεί. Για τους περισσότερους όμως, από εκείνους που ζουν σήμερα στη Δύση, μια τέτοια διάθεση απλώς δεν είναι δυνατή. Πρέπει να οικειοποιηθούμε την κραυγή, «Κύριε, πιστεύω· βοήθει μου τη απιστία» (Μαρκ. 9,24). Για πάρα πολλούς από μας αυτή θα παραμείνει η διαρκής μας προσευχή ως αυτές τις πύλες του θανάτου. Κι όμως η αμφιβολία καθαυτή δεν δείχνει έλλειψη πίστης. Ίσως σημαίνει το αντίθετο -ότι η πίστη μας είναι ζωντανή και αυξανόμενη. Γιατί η πίστη δεν συνεπάγεται μακαριότητα αλλά ριψοκινδύνευμα, όχι απομόνωση από το άγνωστο αλλά πορεία άφοβη για να το συναντήσουμε. Εδώ ένας Ορθόδοξος Χριστιανός θα μπορούσε πρόθυμα να οικειοποιηθεί τα λόγια του Επισκόπου J.A.T. Robinson: « Η πράξη της πίστης είναι ένας ασταμάτητος διάλογος με την αμφιβολία». Όπως σωστά λέει ο Thomas Merton· Η πίστη είναι μια πηγή αμφιβολίας και πάλης πριν γίνει μια πηγή σιγουριάς και γαλήνης.»

***

Η πίστη, λοιπόν, δείχνει μια προσωπική σχέση με το Θεό· μια σχέση που, αν και είναι όλο ατέλεια και δισταγμό, δεν είναι καθόλου λιγότερο πραγματική. Είναι το να γνωρίσεις το Θεό όχι σαν θεωρία ή σαν μια αφηρημένη αρχή, αλλά σαν ένα πρόσωπο. Το να γνωρίζεις ένα πρόσωπο είναι κάτι πολύ περισσότερο από το να γνωρίζεις γεγονότα σχετικά μ' αυτό το πρόσωπο. Το να γνωρίζεις ένα πρόσωπο ουσιαστικά σημαίνει να το αγαπάς· δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή γνώση των άλλων προσώπων δίχως αμοιβαίαν αγάπη. Δεν έχουμε καμιάν άληθινή γνώση εκείνων που μισούμε. Εδώ, λοιπόν, είναι οι δυο λιγότερο παραπλανητικοί τρόποι να μιλάμε για το Θεό που υπερβαίνει την αντίληψή μας: είναι προσωπικός, και είναι αγάπη. Και αυτοί βασικά είναι δυό τρόποι για να πούμε το ίδιο πράγμα. Ο τρόπος μας για να μπούμε στο μυστήριο του Θεού είναι μέσω της προσωπικής αγάπης. Όπως λέγει ο Γνόφος Αγνωσίας, «Θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο αγάπης αλλά όχι αντικείμενο σκέψης. Με την αγάπη μπορεί να τον συλλάβουμε και να τον κρατήσουμε αλλά με τη σκέψη ποτέ».

Σα μιαν αμυδρή ένδειξη αυτής της προσωπικής αγάπης που επικρατεί ανάμεσα στον πιστό και στο Αντικείμενο της πίστης του, ας πάρουμε τρία παραδείγματα ή λεκτικές εικόνες. Το πρώτο είναι από μιαν αφήγηση του 2ου αι., από το μαρτύριο του αγ. Πολυκάρπου. Οι Ρωμαίοι στρατιώτες μόλις έχουν φτάσει για να συλλάβουν τον ηλικιωμένον Επίσκοπο Πολύκαρπο, και να τον πάρουν εκεί όπου ξέρει ότι πρέπει να είναι ο θάνατός του:

Όταν άκουσε ότι είχαν φτάσει, κατέβηκε και μίλησε μαζί τους. Όλοι τους έμειναν έκπληκτοι από τη μεγάλη του ηλικία και την ηρεμία του, και απορούσαν γιατί οι αρχές ήθελαν τόσο επίμονα να συλλάβουν έναν ηλικιωμένο σαν κι αυτόν. Αμέσως έδωσ' εντολή να τους φέρουν φαγητό και ποτό, όσο ήθελαν, αν και ήταν αργά· και τους ζήτησε να του επιτρέψουν να προσευχηθεί μία ώρα ανενόχλητος. Όταν συμφώνησαν, σηκώθηκε όρθιος και προσευχήθηκε, και ήταν τόσο γεμάτος απ' τη χάρη του Θεού, ώστε για δυο ώρες δεν μπορούσε να σιωπήσει. Καθώς εκείνοι άκουγαν είχαν γεμίσει από θαυμασμοό, και πολλοί απ' αυτούς λυπόντουσαν που είχαν έρθει να συλλάβουν ένα τέτοιο άγιον άνθρωπο. Εκείνος θυμήθηκε ονομαστικά όλους όσους είχε ποτέ συναντήσει, μεγάλους και μικρούς, φημισμένους ή άγνωστους, και ολόκληρη την Καθολική Εκκλησία σ' όλο τον κόσμο.

Τόσο φλογερή είναι η αγάπη του για το Θεό, και για όλο το ανθρώπινο γένος εν Θεώ, ώστε αυτή τη στιγμή την κρίσιμη ο άγ. Πολύκαρπος σκέφτεται μόνο τους άλλους και όχι τον προσωπικό του κίνδυνο. Όταν ο Ρωμαίος κυβερνήτης του λέει να σώσει τη ζωή του αρνούμενος το Χριστό, απαντά: «Ογδονταέξη χρόνια τον υπηρέτησα και δεν μ' έβλαψε σε τίποτε. Πώς μπορώ λοιπόν να βλαστημήσω το Βασιλιά μου, που μ' έσωσε;»

Το δεύτερο παράδειγμα το δίνει ο άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος τον 11ον αιώνα, που περιγράφει πώς ο Χριστός του αποκαλύφθηκε σ' ένα όραμα φωτός:

Έλαμψες πάνω μου μ' εκτυφλωτική λαμπρότητα και, έτσι φάνηκε, μου παρουσιάστηκες μέσα στην ολότητά σου καθώς μ' όλο μου το είναι σε ατένιζα διάπλατα. Και όταν είπα , «Κύριε, ποιος είσαι»; τότε ευαρεστήθηκες να μιλήσεις για πρώτη φορά με μένα τον άσωτο. Με τι απαλότητα μου μίλησες, καθώς

στεκόμουν έκπληκτος και γεμάτος τρόμο, καθώς στοχάστηκα για λίγο μέσα μου, στον εαυτό μου και είπα: «Τι σημαίνει αυτή η δόξα και αυτή η εκθαμβωτική λαμπρότητα; Πώς συμβαίνει να έχω διαλεχτεί εγώ για να δεχτώ τόσο μεγάλη ευλογία;» «Είμαι ο Θεός », απάντησες, «που έγινα για χάρη σου άνθρωπος· και επειδή μ' έχεις αναζητήσει μ' όλη σου την καρδιά, από τώρα και πέρα θα είσαι ο αδερφός μου, ο συγκληρονόμος μου και ο φίλος μου».

Το τρίτο είναι μια προσευχή γραμμένη από ένα Ρώσσο Επίσκοπο του 17ου αι., τον άγ. Δημήτριο του Rostov:

Έλα, Φως μου, και φώτισε το σκοτάδι μου.

Έλα, Ζωή μου, και αναζωογόνησέ με απ' το θάνατο.

Έλα, Γιατρέ μου, και γιάτρεψε τις πληγές μου.

Έλα, Φλόγα της Θείας αγάπης και κάψε τ' αγκάθια των αμαρτιών μου, φωτίζοντας την καρδιά μου με τη φλόγα της αγάπης σου.

Έλα, Βασιλιά μου, κάθησε πάνω στο θρόνο της καρδιάς μου κι εκεί βασίλεψε.

Γιατί εσύ μόνος είσαι ο Βασιλιάς μου κι ο Κύριός μου.

ΤΡΕΙΣ ΔΕΙΧΤΕΣ

Ο Θεός, λοιπόν, είναι ο Ένας που αγαπάμε, ο προσωπικός μας φίλος. Δεν χρειάζεται ν' αποδείξουμε την ύπαρξη ενός προσωπικού φίλου. Ο Θεός, λέει ο Olivier Clement, «δεν είναι εξωτερική μαρτυρία, αλλά το μυστικό κάλεσμα μέσα μας». Αν πιστεύουμε στο Θεό, είναι γιατί τον γνωρίζουμε άμεσα από τη δική μας εμπειρία και όχι από λογικές αποδείξεις. Παρ' όλ' αυτά, είναι ανάγκη να γίνει εδώ μια διάκριση ανάμεσα στην «εμπειρία» και στις «εμπειρίες». Άμεση εμπειρία μπορεί να υπάρξει χωρίς να συνοδεύεται αναγκαστικά από ιδιαίτερες εμπειρίες. Υπάρχουν πράγματι πολλοί που έφτασαν να πιστέψουν στο Θεό από κάποια φωνή ή από κάποιο όραμα, σαν κι αυτό που δέχθηκε ο Απ.Παύλος στο δρόμο για τη Δαμασκό (Πραξ. 9, 1-9). Υπάρχουν όμως πολλοί άλλοι που ποτέ δεν έχουν περάσει από ιδιαίτερες εμπειρίες αυτού του τύπου αλλά μπορούν να βεβαιώσουν ότι, σ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους και στο σύνολό της, αισθάνονται μια ολοκληρωτική εμπειρία του ζωντανού Θεού, μια πεποίθηση που υφίσταται σ' ένα επίπεδο πιο στέρεο απ' όλες τις αμφιβολίες τους. Ακόμη κι αν δεν μπορούν να δώσουν μαρτυρία για μιαν ορισμένη θέση ή στιγμή, όπως μπόρεσε ο άγ. Αυγουστίνος, ο Pascal ή ο Wesley, μπορούν να ισχυριστούν μ' εμπιστοσύνη: Ξερω το Θεό προσωπικά.

Τέτοια επομένως, είναι η βασική «μαρτυρία» για την ύπαρξη του Θεού: μια πρόσκληση για άμεση εμπειρία (αλλά όχι αναγκαστικά για εμπειρίες). Όμως, ενώ δεν μπορούν να υπάρξουν λογικές αποδείξεις για τη θεία πραγματικότητα, υπάρχουν ορισμένοι «δείχτες». Στον κόσμο γύρω μας όπως επίσης μέσα μας, υπάρχουν γεγονότα, που ζητούν μιαν ερμηνεία, αλλά που μένουν ανερμήνευτα, αν δεν αφεθούμε στην πίστη σ' ένα προσωπικό Θεό. Τρεις τέτοιοι δείχτες πρέπει ν' αναφερθούν ιδιαίτερα.

*

Πρώτος, είναι ο κόσμος γύρω μας. Τι βλέπουμε; Πολλή ακαταστασία και φανερή φθορά, πολύ τραγική απελπισία και φαινομενικά άχρηστο πόνο. Αυτό είναι όλο; Βέβαια όχι. Αν υπάρχει ένα «πρόβλημα κακού», υπάρχει επίσης κι ένα «πρόβλημα καλού». Οπουδήποτε κοιτάξουμε, δεν βλέπουμε μόνο σύγχυση αλλά και ομορφιά. Στη χιονονιφάδα, στο φύλλο ή στο έντομο, ανακαλύπτουμε σχέδια δομημένα με μιαν ευαισθησία και ισορροπία που τίποτε φτιαγμένο απ' την ανθρώπινη επιδεξιότητα δεν μπορεί να το φτάσει. Δεν πρόκειται να ερμηνέψουμε συναισθηματικά αυτά τα πράγματα αλλά δεν μπορούμε να τ' αγνοήσουμε. Πώς και γιατί εμφανίστηκαν αυτά τα σχέδια; Αν πάρω ένα πακέτο με κάρτες μόλις φερμένες από το εργοστάσιο, με τις τέσσερις άκρες τακτικά τοποθετημένες σε σειρά κι αρχίσω να το ανακατεύω, τότε όσο ανακατεύονται τόσο το αρχικό σχέδιο θα εξαφανίζεται και θ' αντικαθίσταται από μιαν ανόητη αντιπαράθεση. Αλλά στην περίπτωση του σύμπαντος έχει συμβεί το αντίθετο. Μεσ' από ένα χάος αρχικό έχουν ξεπηδήσει σχέδια με πολυμορφία και νόημα που ολοέν' αυξάνουν, κι ανάμεσα σε όλ' αυτά τα σχέδια το πιο πολύμορφο και το πιο σημαντικό είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Γιατί θάπρεπε η διαδικασία που συμβαίνει στο πακέτο με τις κάρτες ν' αντιστραφεί ακριβώς στο επίπεδο του σύμπαντος; Τι ή ποιος είναι υπεύθυνος γι'

αυτή την κοσμική τάξη και το σχέδιο; Τέτοια ερωτήματα δεν είναι παράλογα. Είναι η ίδια η λογική που με σπρώχνει να ψάξω για μιαν ερμηνεία οπουδήποτε διακρίνω τάξη και νόημα.

«Το Καλαμπόκι ήταν Ανατολή και Αθάνατο Σιτάρι που ποτέ δεν θάπρεπε να θεριστεί, μήτε ποτέ είχε σπαρθεί. Νόμιζα πως ήταν εκεί αιώνια. Η Σκόνη και οι Πέτρες του Δρόμου ήταν πολύτιμα σαν Χρυσάφι... Τα Πράσινα Δένδρα, όταν τα πρωτοείδα μέσα από μια Πύλη με γήτεψαν και με μάγεψαν· η Γλύκα τους και η αλλόκοτη Ομορφιά τους έκαναν την καρδιά μου να πηδήξει, και σχεδόν τρελός από Έκσταση που υπήρχαν τέτοια περίεργα και θαυμάσια Πράγματα...» Η αντίληψη της παιδικής ηλικίας του Thomas Traherne για την ομορφιά του κόσμου μπορεί να παραλληλιστεί με πολυάριθμα κείμενα από Ορθόδοξες πηγές. Εδώ π.χ. είναι τα λόγια του Πρίγκηπα Vladimir Monomakh του Κιέβου:

Κοίταξε τον ουρανό, τον ήλιο και τη σελήνη και τ' αστέρια, το σκοτάδι και το φως, και τη γη που είναι απλωμένη πάνω στα νερά, πώς είναι ρυθμισμένα, Κύριε, από την πρόνοιά σου!

Κοίταξε τα διάφορα ζώα και τα πουλιά και τα ψάρια πώς στολίζονται με τη στοργική σου φροντίδα, Κύριε! Και γι' αυτό το θαύμα, επίσης απορούμε: πώς έχεις δημιουργήσει τον άνθρωπο από τη σκόνη και πόσο διαφέρουν στην εμφάνιση τ' ανθρώπινα πρόσωπα: ακόμη κι αν μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε όλους τους ανθρώπους απ' όλο τον κόσμο, δεν θα υπήρχε ούτε ένας με την ίδια εμφάνιση αλλά ο καθένας, με τη σοφία του Θεού, έχει τη δική του εμφάνιση. Ας θαυμάσουμε ακόμη πώς τα πουλιά τ' ουρανού φεύγουν απ' τον παράδεισό τους: δε μένουν σε μια χώρα αλλά φεύγουν δυνατά και αδύνατα μαζί, προς όλες τις χώρες στην προσταγή του Θεού, σ' όλα τα δάση και τους αγρούς.

*

Αυτή η παρουσία του νοήματος μέσα στον κόσμο μαζί με τη σύγχυση, της συνοχής και της ομορφιάς μαζί με την ασημαντότητα μας δίνει ένα πρώτο «δείχτη» προς το Θεό. Βρίσκουμε ένα δεύτερο «δείχτη» μέσα μας. Γιατί, περ' απ' την επιθυμία μου για ευχαρίστηση και την απαρέσκειά μου για τον πόνο, να έχω μέσα μου ένα αίσθημα καθήκοντος και ηθικής υποχρέωσης, μιαν αίσθηση του σωστού και του λάθους, μια συνείδηση; Και αυτή η συνείδηση δεν μου λέει απλώς να υπακούω σε κανόνες που με δίδαξαν άλλοι· είναι προσωπική. Γιατί, επί πλέον, έτσι καθώς είμαι τοποθετημένος μέσα στο χρόνο και στο χώρο, βρίσκω μέσα μου αυτό που ο Νικόλαος Καβάσιλας ονομάζει «απέραντη δίψα» ή δίψα για ό,τι είναι αιώνιο; Ποιος είμαι; Τι είμαι;

Η απάντηση σ' αυτές τις ερωτήσεις κάθε άλλο παρά φανερή είναι. Τα όρια του ανθρώπου είναι εξαιρετικά πλατιά· ο καθένας από μας ξέρει πολύ λίγα για τον αληθινό και βαθύ εαυτό του. Με τις εξωτερικές κι εσωτερικές αντιληπτικές μας ικανότητες, με τη μνήμη μας και με τη δύναμη του ασυνειδήτου, εκτεινόμαστε πάνω απ' το διάστημα, απλωνόμαστε προς τα πίσω και προς τα εμπρός μέσα στο χρόνο, και φτάνουμε περ' απ' το χώρο και το χρόνο μεσ' την αιωνιότητα. «Μέσα στην καρδιά είναι απύθμενα βάθη», βεβαιώνουν Οι Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου. «Δεν είναι παρά ένα μικρό σκεύος: κι όμως υπάρχουν εκεί δράκοι και λιοντάρια και δηλητηριώδη πλάσματα και όλοι οι θησαυροί της κακίας: άγρια, απότομα μονοπάτια υπάρχουν εκεί και ανοιχτά χάσματα. Εκεί επίσης υπάρχει ο Θεός, υπάρχουν οι άγγελοι, υπάρχει ζωή και Βασιλεία, υπάρχει φως και οι Απόστολοι, οι ουράνιες πολιτείες και οι θησαυροί της χάριτος: τα παντα υπάρχουν εκεί»

Μ' αυτό τον τρόπο έχουμε ο καθένας μέσα στη δική μας καρδιά, ένα δεύτερο «δείχτη» Τι σημαίνει η συνείδησή μου; Ποια είναι η ερμηνεία για την αίσθηση του απείρου που έχω; Μέσα μου υπάρχει κάτι που, συνέχεια, με κάνει να κοιτάζω περ' απ' τον εαυτό μου. Μέσα μου φέρνω μια πηγή θαύματος, μια πηγή για μια συνεχή αυτοϋπέρβαση.

*

Ένα τρίτος «δείχτης» πρέπει να βρεθεί στις σχέσεις μου με τους άλλους ανθρώπους.

Για τον καθένα από μας -ίσως μία ή δύο φορές μόνο σ' όλη την πορεία της ζωής μας- έχουν υπάρξει ξαφνικές αποκαλυπτικές στιγμές, όπου μας φανερώθηκε η πιο βαθειά ύπαρξη και η αλήθεια ενός άλλου, και αποκτήσαμε εμπειρία της εσωτερικής του ζωής σαν να ήταν δική μας. Και αυτή η συνάντηση με την αληθινή προσωπικότητα ενός άλλου είναι, γι' άλλη μια φορά, μια επαφή με το υπερβατικό και το άχρονο, με

κάτι πιο δυνατό απ' το θάνατο. Το να πούμε στον άλλο, μ' όλη μας την καρδιά, «Σ' αγαπώ», είναι σαν να λέμε, «Δεν θα πεθάνεις ποτέ». Σε τέτοιες στιγμές προσωπικής μετοχής ξέρουμε, όχι από επιχειρήματα αλλ' από άμεση βεβαιότητα, ότι υπάρχει ζωή περ' απ' το θάνατο. Γι' αυτό στις σχέσεις μας με άλλους, καθώς και στην εμπειρία μας με τους εαυτούς μας, έχουμε στιγμές υπερβατικότητας που μαρτυρούν ότι κάτι βρίσκεται πιο πέρα. Πώς θα μπορέσουμε να είμαστε πιστοί σ' αυτές τις στιγμές και να τις νοιώθουμε;

Αυτοί οι τρεις «δείχτες» - στον κόσμο γύρω μας, στον κόσμο μέσα μας, και στις διαπροσωπικές μας σχέσεις- μπορούν να βοηθήσουν όλοι μαζί, σαν ένας τρόπος προσέγγισης, φέρνοντάς μας στο κατώφλι της πίστης στο Θεό. Κανείς απ' αυτούς τους «δείχτες» δεν αποτελεί μια λογική απόδειξη. Αλλά ποια είναι η άλλη εκλογή; Μπορούμε να πούμε ότι η φανερή τάξη στο σύμπαν είναι απλή σύμπτωση, ότι η συνείδηση είναι μόνο το αποτέλεσμα του κοινωνικού εθισμού, και ότι, όταν η ζωή σ' αυτό τον πλανήτη τελικά εκλείψει, όλ' αυτά που το ανθρώπινο γένος έχει ζήσει ως εμπειρίες και όλες οι δυνατότητές μας θα είναι σαν να μην είχαν υπάρξει ποτέ; Μια τέτοια απάντηση μου φαίνεται όχι μόνο καθόλου ικανοποιητική και απάνθρωπη, αλλά και τρομερά παράλογη.

Είναι βασικό στοιχείο στο χαρακτήρα μου σαν ανθρώπου να ψάχνω παντού για σημαντικές ερμηνείες. Το κάνω αυτό και με τα μικρότερα πράγματα στη ζωή μου: δεν θα το κάνω με τα μεγαλύτερα; Η πίστη στο Θεό με βοηθάει να καταλάβω γιατί ο κόσμος θάπρεπε νάναι όπως είναι, όχι μόνο με την ομορφιά του αλλά και με την ασχήμια του· γιατί θάπρεπε νάμαι όπως είμαι, όχι μόνο με την ευγένειά μου αλλά και με την ευτέλειά μου και γιατί θάπρεπε ν' αγαπώ τους άλλους, βεβαιώνοντας την αιώνιαν αξία τους. Δίχως την πίστη στο Θεό δεν μπορώ να δω άλλη ερμηνεία για όλ'αυτά. Η πίστη στο Θεό με κάνει ικανό ν' αντιλαμβάνομαι τα πράγματα, να τα βλέπω σαν ένα σύνολο αρμονικό, μ' ένα τρόπο που τίποτε άλλο δεν μπορεί να μου το δώσει. Η πίστη με κάνει ικανό να κάνω από τα πολλά το ένα.

ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ

Για να δείξει τους δύο «πόλους» που έχει η σχέση του Θεού με μας -άγνωστος κι όμως καλά γνωστός, κρυμένος κι όμως αποκαλυμένος- η Ορθόδοξη παράδοση κάνει μια διάκριση ανάμεσα στην ουσία, τη φύση ή την εσώτερη ύπαρξη του Θεού από τη μια πλευρά και στις ενέργειές του, τις λειτουργίες ή τις πράξεις της δύναμής του από την άλλη.

«Είναι έξω απ' όλα τα πράγματα σύμφωνα με την ουσία του», γράφει ο άγ. Αθανάσιος, «αλλά είναι μέσα σ' όλα τα πράγματα με τις πράξεις της δύναμής του». «γνωρίζουμε την ουσία από την ενέργεια», βεβαιώνει ο άγ. Βασίλειος. «Κανείς δεν έχει δει ποτέ την ουσία του Θεού, αλλά πιστεύουμε στην ουσία γιατί παίρνουμε εμπειρία της ενέργειας». Με την ουσία του Θεού εννοείται η ετερότητά του, με τις ενέργειες, η εγγύτητά του. Επειδή ο Θεός είναι ένα μυστήριο περ' από τη δική μας κατανόηση, ποτέ δεν θα μάθουμε την ουσία του ή την εσώτερη ύπαρξή του, ούτε σ' αυτή τη ζωή ούτε στο Μέλλοντα Αιώνα. Αν ξέραμε τη θεία ουσία, αυτό θα σήμαινε ότι θα ξέραμε το Θεό με τον ίδιο τρόπο που εκείνος γνωρίζει τον εαυτό του· και αυτό δεν μπορούμε να το κάνουμε ποτέ, αφού αυτός είναι ο Δημιουργός κι εμείς τα δημιουργήματα. Αλλά, ενώ η εσώτερη ουσία του Θεού είναι για πάντα περ' από την αντιληπτική μας ικανότητα, οι ενέργειές του, η χάρη, η ζωή και η δύναμη γεμίζουν όλο το σύμπαν και μας είναι άμεσα προσιτές.

Η ουσία, επομένως, δηλώνει την απόλυτη υπερβατικότητα του Θεού, οι ενέργειες την εγγύτητα και την πανταχού παρουσία. Όταν οι Ορθόδοξοι μιλούν για τις θείες ενέργειες, δεν εννοούν μ' αυτό μιαν εκπόρευση απ' το Θεό, ένα «μεσάζοντα» μεταξύ Θεού και ανθρώπου, ή ένα «πράγμα» ή «δώρο» που παρέχει ο Θεός. Αντίθετα, οι ενέργειες είναι ο ίδιος ο Θεός μέσα στη δραστηριότητά του και την αυτοαποκάλυψή του. Όταν ένας άνθρωπος ξέρει ή μετέχει στις θείες ενέργειες, αυτός αληθινά ξέρει ή μετέχει στον ίδιο το Θεό, όσο αυτό είναι δυνατό για ένα δημιούργημα. Αλλά ο Θεός είναι Θεός κι'εμείς είμαστε άνθρωποι· κι έτσι, ενώ εκείνος μας κατέχει, εμείς δεν μπορούμε να τον κατέχουμε κατά τον ίδιο τρόπο.

Όπως θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε τις ενέργειες σαν ένα «πράγμα» που μας παρέχει ο Θεός, έτσι θα ήταν το ίδιο παραπλανητικό να πάρουμε τις ενέργειες ως ένα «μέρος» του Θεού.

Η θεότητα είναι απλή και αδιαίρετη και δεν έχει μέρη. Η ουσία σημαίνει τον όλο Θεό όπως είναι στον εαυτό του· οι ενέργειες σημαίνουν τον όλο Θεό όπως είναι σε δράση. Ο Θεός μέσα στην ολότητά του

είναι απόλυτα παρών σε κάθε μια από τις θείες ενέργειές του. Επομένως η διάκριση ουσία - ενέργειες είναι ένας τρόπος να καθορίσουμε ταυτόχρονα ότι ο όλος Θεός είναι απρόσιτος και ότι ο όλος Θεός, εξωτερικεύοντας την αγάπη του, έχει γίνει προσιτός στον άνθρωπο.

Λόγω αυτής της διάκρισης ανάμεσα στη θεία ουσία και στις θείες ενέργειες μπορούμε να βεβαιώσουμε τη δυνατότητα μιας άμεσης ή μυστικής ένωσης ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό -αυτό που οι Έλληνες Πατέρες ορίζουν ως θέωση του ανθρώπου- αλλά ταυτόχρονα αποκλείουμε οποιαδήποτε πανθεϊστική ταύτιση μεταξύ των δύο: γιατί ο άνθρωπος μετέχει στις ενέργειες του Θεού, όχι στην ουσία. Υπάρχει ένωση αλλά όχι συγχώνευση ή σύγχυση. Αν και «ενωμένος» με το θείο, ο άνθρωπος ακόμη παραμένει άνθρωπος· δεν εξαφανίζεται ούτε εκμηδενίζεται, αλλ' ανάμεσα σ' αυτόν και το Θεό συνεχίζει πάντα να υπάρχει μία σχέση προσώπου προς πρόσωπο «Εγώ-Σύ».

Τέτοιος, λοιπόν, είναι ο Θεός μας: ακατανόητος στην ουσία του, όμως γνωστός στις ενέργειές του· πέρα και πάνω απ' όλα όσα μπορούμε να σκεφτούμε ή να εκφράσουμε, κι' όμως κοντύτερα σε μας απ' όσο η ίδια η καρδιά μας. Με τον αποφατικό τρόπο κατακομματιάζουμε όλα τα είδωλα ή τις νοητικές εικόνες που σχηματίζουμε γι' αυτόν, γιατί ξέρουμε ότι όλα είναι ανάξια της υπερβατικής μεγαλοσύνης του.

Όμως, ταυτόχρονα με την προσευχή μας και με τη δραστήρια υπηρεσία μας μέσα στον κόσμο, ανακαλύπτουμε κάθε στιγμή τις θείες ενέργειές του, την άμεση παρουσία του σε κάθε πρόσωπο και σε κάθε πράγμα. Καθημερινά, την κάθε ώρα, τον αγγίζουμε. Είμαστε, όπως είπε ο Francis Thompson, «σε γνωστή γή». Τα πάντα γύρω μας είναι το «πολυθαύμαστο πράγμα»· η σκάλα του Ιακώβ είναι «στημένη ανάμεσα στον ουρανό και στο Charing Cross»:

Ω κόσμε αόρατε σε θεωρούμε,
κόσμε ανέγγιχτε σ' αγγίζουμε,
κόσμε ακατανόητε, σε γνωρίζουμε,
Ασύλληπτε, σφιχτά σε κρατούμε.

Με τα λόγια του John Scotus Eriugena, «κάθε ορατό και αόρατο πλάσμα είναι μια θεοφάνεια ή εμφάνιση του Θεού». Ο Χριστιανός είναι εκείνος που, οπουδήποτε κοιτάξει, βλέπει παντού το Θεό και αγάλλεται μ' αυτόν. Δικαιολογημένα οι πρώτοι Χριστιανοί αποδίδουν στο Χριστό αυτή τη ρήση: «Σήκωσε την πέτρα και θα με βρεις· κόψε το ξύλο στα δυο και θα είμαι εκεί».

"Φαντάσου έναν κατακόρυφο απόκρημνο βράχο, με μιαν άκρη να προεξέχει στην κορφή. Τώρα φαντάσου τι θα αισθανόταν ίσως ένα πρόσωπο, αν έβαζε το πόδι του στην άκρη αυτού του γκρεμού και, κοιτάζοντας κάτω προς το χάος, δεν έβλεπε ούτε στέρεο πάτημα ούτε κάτι για να πιαστεί. Αυτό είναι, νομίζω, η εμπειρία της ψυχής όταν πηγαίνει περ' απ' το πάτημα στα υλικά πράγματα, στην αναζήτησή της γι' αυτό που δεν έχει διάσταση και υπάρχει προαιώνια. Γιατί δεν υπάρχει τίποτε απ' όπου να μπορεί να κρατηθεί, ούτε χώρος, ούτε χρόνος, ούτε μέτρο, ούτε τίποτε άλλο· το μυαλό μας δεν μπορεί να το προσεγγίσει. Κι έτσι η ψυχή, γλιστρώντας σε κάθε σημείο απ' όπου δεν μπορεί να πιαστεί, ζαλίζεται και παθαίνει σύγχυση και ξαναγυρίζει γι' άλλη μια φορά σ' αυτό που της είναι σύμφυτο, ευχαριστημένη τώρα που ξέρει απλώς αυτό για το Υπέρτατο, ότι είναι τελείως διαφορετικό από τη φύση των πραγμάτων που η ψυχή γνωρίζει". (Άγ. Γρηγόριος Νύσσης)

"Σκέψου έναν άνθρωπο που στέκεται τη νύχτα μέσα στο σπίτι του, μ' όλες τις πόρτες κλειστές· κι έπειτα υπόθεσε ότι ανοίγει ένα παράθυρο ακριβώς τη στιγμή που παρουσιάζεται μια ξαφνική λάμψη αστραπής. Ανίκανος ν' ανεχτεί τη λαμπρότητα, αμέσως προφυλάσσεται κλείνοντας τα μάτια του και φεύγοντας προς τα πίσω, μακριά απ' το παράθυρο. Έτσι συμβαίνει με την ψυχή που είναι κλεισμένη μέσα στο βασίλειο των αισθήσεων· αν ποτέ κρυφοκοιτάζει μεσ' απ' το παράθυρο του νου κατακλύζεται από τη λαμπρότητα, σαν την αστραπή, της βεβαιότητας ότι το Άγιο Πνεύμα είναι μέσα της. Μη μπορώντας να υποφέρει το θάμπος από το φως που αποκαλύφθηκε, αμέσως παθαίνει σύγχυση στο νου της και αποσύρεται ολοκληρωτικά στον εαυτό της καταφεύγοντας καταφεύγοντας σαν σ' ένα σπίτι, ανάμεσα στα αισθητά και ανθρώπινα πράγματα". (Άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος)

"Όποιος προσπαθεί να περιγράψει το άφατο με λόγια είναι πράγματι ψεύτης -όχι επειδή μισεί την αλήθεια, αλλά επειδή είναι ακατάλληλος για την περιγραφή".(Άγ. Γρηγόριος Νύσσης)

"Άφησε τις αισθήσεις και τις εργασίες του νου, και όλα όσα οι αισθήσεις και ο νους μπορούν να διακρίνουν, και όλα όσα δεν υπάρχουν και όσα υπάρχουν· και μεσ' από την αγνωσία πλησίασε, όσο αυτό είναι δυνατό, την ταυτότητα μ' αυτόν που είναι πέρα από κάθε ύπαρξη και γνώση. Μ' αυτό τον τρόπο, με μιαν

ασυμβίβαστη, απόλυτη και καθαρή αποδέσμευση από τον εαυτό σου και απ' όλα τα πράγματα, ξεπερνώντας όλα τα πράγματα και απαλλαγμένος απ' όλα, θα οδηγηθείς προς τα πάνω, προς αυτή τη λαμπρότητα του θείου γνόφου που είναι πάνω από κάθε ύπαρξη.

Μπαίνοντας στο γνόφο που υπερβαίνει την κατανόηση, θα βρεθούμε σε μια κατάσταση όπου όχι μόνο δεν θα μπορούμε να πούμε πολλά, αλλά θα είμαστε σε τέλεια αγνωσία.

Αδειανός απ'όλες τις γνώσεις, ο άνθρωπος ενώνεται στο υψηλότερο μέρος του εαυτού του, όχι με κάποιο δημιούργημα, ούτε με τον εαυτό του, ούτε με κανέναν άλλο, αλλά με τον Ένα που είναι τελείως ακατάληπτος και μη ξέροντας τίποτε, γνωρίζει μ' έναν τρόπο που ξεπερνάει την κατανόηση." (Άγ. Διονύσιος ο Αεροπαγίτης)

"Η μορφή του Θεού είναι άφατη και απερίγραπτη, και δεν μπορεί να θεαθεί με τα μάτια της σάρκας. Είναι απεριχώρητος στη δόξα, ακατανόητος στη μεγαλειότητα, ασύλληπτος στην επιβλητικότητα, ασύγκριτος στη δύναμη, απρόσιτος στη σοφία, αμίμητος στην αγάπη, ανέκφραστος στη φιλανθρωπία.

Όπως η ψυχή μέσα στον άνθρωπο δεν φαίνεται αφού είναι αθέατη στους ανθρώπους, αλλά ξέρουμε την ύπαρξή της από τις κινήσεις του σώματος, έτσι ο Θεός δεν μπορεί να ιδωθεί με ανθρώπινα μάτια, αλλά βλέπεται και γνωρίζεται από την πρόνοιά του και τα έργα του." (Θεόφιλος Αντιοχείας)

"Δεν γνωρίζουμε το Θεό στην ουσία του. Τον ξέρουμε μάλλον από το μεγαλείο της δημιουργίας του και από την προνοητική φροντίδα του για όλα τα πλάσματα. Γιατί μ' αυτό το μέσο, σαν να χρησιμοποιούμε καθρέφτη, αποκτούμε επίγνωση της άπειρης καλωσύνης του, της σοφίας και της δύναμής του". (Άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής)

"Το πιο σημαντικό πράγμα που συμβαίνει ανάμεσα στο Θεό και την ανθρώπινη ψυχή είναι το ν' αγαπάει και ν' αγαπιέται." (Κάλλιστος Καταφυγιώτης).

"Η αγάπη για το Θεό είναι εκστατική, και μας κάνει να βγούμε από τον εαυτό μας· δεν επιτρέπει στον εραστή ν' ανήκει στον εαυτό του, αλλ' ανήκει μόνο στον Αγαπημένο." (Άγ. Διονύσιος ο Αεροπαγίτης).

Ξέρω ότι ο Ακίνητος κατεβαίνει·
Ξέρω ότι ο Αόρατος εμφανίζεται·
Ξέρω ότι αυτός που είναι έξω απ' όλη τη δημιουργία
Με παίρνει μέσα του και με κρύβει στην αγκαλιά του,
Και τότε βρίσκομαι έξω απ' όλο τον κόσμο.
Βλέπω τον Δημιουργό του κόσμου, ολόκληρο μέσα σε μένα τον ίδιο·
Και ξέρω ότι δεν θα πεθάνω, γιατί είμαι μέσα στη ζωή,
Έχω ολόκληρη τη Ζωή που ξεπηδάει από μέσα μου σαν πηγή.
Αυτός είναι στην καρδιά μου, είναι στον ουρανό:
Κι εκεί κι εδώ μου φανερώνεται με την ίδια δόξα.
(Άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΤΡΙΑΣ

Η ελπίς μου ο Πατήρ, καταφυγή μου ο Υιός, σκέπη μου το Πνεύμα το Άγιον, Τριάς αγία, δόξα σοι. (Προσευχή του Αγ. Ιωαννικίου)

Άναρχε άκτιστε Τριάς, αμέριστε Μονάς, η τρία ούσα και εν Πατήρ, Υιός και Πνεύμα, εις ο Θεός, προσδέχου τον ύμνον, εκ των πηλίνων γλωσσών, ως εκ στομάτων φλογερών. (Από το Τριώδιο)

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΑΜΟΙΒΑΙΑ ΑΓΑΠΗ

«Πιστεύω εις ένα Θεόν»: έτσι βεβαιώνουμε στην αρχή του «Πιστεύω». Αλλ' αμέσως μετά συνεχίζουμε για να πούμε πολύ περισσότερ' απ' αυτό. Πιστεύω, συνεχίζουμε, σ' ένα Θεό που είναι ταυτόχρονα τρεις, Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα. Υπάρχει μέσα στο Θεό πραγματική διαφοροποίηση αλλά και αληθινή ενότητα. Ο Θεός των Χριστιανών δεν είναι μόνο μία μονάδα αλλά μία ένωση, όχι μόνο ενότητα αλλά και κοινότητα. Υπάρχει μέσα στο Θεό κάτι ανάλογο προς την «κοινωνία». Δεν είναι ένα πρόσωπο μόνο του, που αγαπάει μόνο τον εαυτό του, δεν είναι μία μονάδα που αυτοπεριέχεται ή «Ο Ένας». Είναι ενότητα τριών: τρία ίσα πρόσωπα, που το καθένα κατοικεί μέσα στ' άλλα δύο με τη δύναμη μιας αέναης κίνησης αμοιβαίας αγάπης. Amo ergo sum, «Αγαπώ γι' αυτό υπάρχω»: ο τίτλος του ποιήματος της Kathleen Raine μπορεί να χρησιμέψει σαν ένα υπόδειγμα για το Θεό -την Αγία Τριάδα. Κάτι που ο Shakespeare λέει σχετικά με την αγάπη δύο ανθρώπων θα μπορούσε ν' αποδοθεί επίσης και στη θεϊκή αγάπη των αιωνίων Τριών:

Έτσι αγαπούσαν, σαν η αγάπη μέσα στο ζευγάρι να μην είχε παρά στο ένα την ουσία· οι δυό τους διαφορετικοί, αδιαίρετοι ωστόσο ο αριθμός ήταν νεκρός εκεί, μέσ' στην αγάπη!

Ο τελικός σκοπός της πνευματικής Οδού είναι: εμείς οι άνθρωποι να γίνουμε μέρος αυτής της Τριαδικής περιχώρησης, συνεπαρμένοι τελείως μέσα στον κύκλο της αγάπης που υπάρχει μέσα στο Θεό. Έτσι προσευχήθηκε ο Χριστός στον Πατέρα του, τη νύχτα πριν από τη Σταύρωσή του: «ίνα πάντες εν ώσιν, καθώς, συ, πάτερ, εν εμοί καγώ εν σοι, ίνα και αυτοί εν ημίν ώσιν» (Ιωαν. 17,21).

Γιατί να πιστεύουμε ότι ο Θεός είναι τρία; Δεν είναι πιο εύκολο να πιστεύουμε απλά στη θεϊκή ενότητα, όπως οι Εβραίοι και οι Μωαμεθανοί; Φυσικά είναι ευκολότερο. Το τριαδικό δόγμα βρίσκεται μπροστά μας σαν μια πρόκληση, σαν ένα «πρόβλημα» στην κυριολεξία: είναι, με τα λόγια του Vladimir Lossky, «ένας σταυρός για τους τρόπους της ανθρώπινης σκέψης», και απαιτεί από μας μια ριζική πράξη μετάνοιας -όχι μόνο μια χειρονομία τυπικής συγκατάθεσης, αλλά μία αληθινή αλλαγή νου και καρδιάς.

Γιατί, λοιπόν, να πιστεύουμε στο Θεό ως Τριάδα; Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε, ότι οι δύο τρόποι που μπορούν να μας βοηθήσουν πιο πολύ για να μπούμε στο θείο μυστήριο είναι, να βεβαιώσουμε ότι ο Θεός είναι προσωπικός και ότι ο Θεός είναι αγάπη. Τωρα και οι δυό αυτές γνώσεις προϋποθέτουν συμμετοχή και αμοιβαιότητα. Πρώτον, ένα «πρόσωπο» δεν είναι καθόλου το ίδιο πράγμα μ' ένα «άτομο». Απομονωμένοι, ανεξάρτητοι, -κανείς από μας δεν είναι έν' αυθεντικό πρόσωπο αλλ' απλώς ένα άτομο, μία απλή μονάδα όπως καταγράφεται στην απογραφή. Ο εγωκεντρισμός είναι ο θάνατος της αληθινής προσωπικότητας. Ο καθένας γίνεται αληθινό πρόσωπο μόνο όταν σχετίζεται με άλλα πρόσωπα, όταν ζει γι' αυτά και μέσα σ' αυτά. Δεν μπορεί να υπάρξει άνθρωπος, όπως πολύ σωστά έχουν πει, μέχρι να επικοινωνήσουν τουλάχιστον δύο άνθρωποι. Το ίδιο αληθεύει, κατά δεύτερο λόγο, και για την αγάπη. Η αγάπη δεν μπορεί να υπάρξει στην απομόνωση αλλά πρϋποθέτει τον άλλο. Η αγάπη για τον εαυτό μας είναι η άρνηση της αγάπης. Όπως ο Charles Williams δείχνει με τόσον αποστομωτικό τρόπο στο μυθιστόρημά του «Κατέβασμα στην Κόλαση», η αγάπη του εαυτού μας είναι κόλαση· γιατί, σ' έσχατη ανάλυση, η αγάπη του εαυτού μας δείχνει το τέλος κάθε χαράς και κάθε νοήματος. Κόλαση δεν είναι οι άλλοι άνθρωποι· κόλαση είναι ο εαυτός μου, όταν είναι αποκομένος απ' τους άλλους με τον εγωκεντρισμό.

Ο Θεός είναι πολύ καλύτερος απ' το καλύτερο που ξέρουμε για τον εαυτό μας. Αν το πιο πολύτιμο στοιχείο στην ανθρώπινη ζωή μας είναι η σχέση του «Εγώ και Σύ», τότε δεν μπορούμε παρά ν' αποδώσουμε αυτή την ίδια σχέση, ως ένα σημείο, στην αιώνια ύπαρξη του ίδιου του Θεού. Και αυτό είναι ακριβώς που

εννοεί το δόγμα της Αγίας Τριάδος. Στο εσώτατο της θεϊκής ζωής, προαιώνια ο Θεός ξέρει τον εαυτό του ως «Εγώ και Συ», με τριπλό τρόπο και χαίρεται διαρκώς μ' αυτή τη γνώση.

Όλα , λοιπόν, όσα εννοούνται από την περιορισμένη δυνατότητα κατανόησης του ανθρώπινου προσώπου και της ανθρώπινης αγάπης, αυτά τα βεβαιώνουμε επίσης και για τον θεό-Τριάδα, προσθέτοντας ότι σχετικά μ' αυτόν αυτά τα πράγματα σημαίνουν άπειρα περισσότερα απ' αυτά που μπορούμε να φανταστούμε ποτέ.

Προσωπικότητα και αγάπη σημαίνουν ζωή, κίνηση, ανακάλυψη. Επομένως το Τριαδικό δόγμα εννοεί ότι θάπρεπε να σκεφτόμαστε τον Θεό με δυναμικούς παρά με στατικούς όρους. Ο Θεός δεν είναι μόνο ακινησία, γαλήνη, αναλλοίωτη τελειότητα. Για τις εικόνες που θα μας έδειχναν τον Τριαδικό Θεό, θάπρεπε να παρατηρούμε πιο πολύ τον άνεμο, το νερό που τρέχει, τις φλόγες της φωτιάς που δεν ησυχάζουν ποτέ. Μια προσφιλής αναλογία για την Τριάδα υπήρξε πάντα εκείνη με τους τρεις δαυλούς που καίνε με μια μόνο φλόγα. Μας λένε τα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου πως ένας αδελφός ήρθε κάποτε να μιλήσει με τον Αββά Ιωσήφ του Πανεφώ. «Αββά» είπε ο επισκέπτης, «ανάλογα με τη δύναμή μου τηρώ ένα ταπεινό κανόνα προσευχής και νηστείας, μελέτης και σιωπής, και όσο μπορώ κρατώ τον εαυτό μου αγνό ως προς τις σκέψεις. Τι περισσότερο μπορώ να κάνω;» Σε απάντηση, ο Αββάς Ιωσήφ σηκώθηκε και ύψωσε τα χέρια του προς τον ουρανό· και τα δάχτυλά του έγιναν σαν δέκα δάδες αναμένες. Και ο γέροντας είπε στον αδελφό: «Αν επιθυμείς, μπορείς να γίνεις ολόκληρος σαν μια φλόγα». Αν αυτή η εικόνα της ζωντανής φλόγας μας βοηθάει να καταλάβουμε τη φύση του ανθρώπου στο ύψιστό της σημείο, δεν μπορεί να εφαρμοστεί και για το Θεό; Τα τρία πρόσωπα της Τριάδος είναι «απόλυτα σαν μια φλόγα».

Αλλά τελικά η λιγότερο παραπλανητική εικόνα θα βρεθεί όχι στο φυσικό κόσμο, έξω από μας, αλλά στην ανθρώπινη καρδιά. Η καλύτερη αναλογία είναι αυτή με την οποία αρχίσαμε: η εμπειρία που έχουμε όταν ενδιαφερόμαστε έντονα για ένα άλλο πρόσωπο, και η γνώση ότι η αγάπη μας βρίσκει ανταπόκριση.

ΤΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΣΕ ΜΙΑ ΟΥΣΙΑ.

«Εγώ και ο Πατήρ εν εσμέν», είπε ο Χριστός (Ιωαν. 10,30). Τι εννοούσε; Για μιαν απάντηση κοιτάζουμε αρχικά στις δύο πρώτες από τις εφτά Οικουμενικές Συνόδους: στη Σύνοδο της Νικαίας (325), στην πρώτη Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη (381), και στο Σύμβολο της Πίστεως που διαμόρφωσαν. Η κεντρική και αποφασιστική κατάφαση στο «Πιστεύω» είναι ότι ο Ιησούς Χριστός είναι «Θεός αληθινός εκ Θεού αληθινού», «ομοούσιος» με τον Θεό Πατέρα. Με άλλα λόγια, ο Ιησούς Χριστός είναι ίσος με τον Πατέρα: είναι Θεός με την ίδια έννοια που ο Πατέρας είναι Θεός, κι όμως δεν είναι δύο Θεοί αλλά ένας. Αναπτύσσοντας αυτή τη διδασκαλία, οι Έλληνες Πατέρες του τέλους του 4ου αιώνα είπαν τα ίδια για το Άγιο Πνεύμα: είναι επίσης αληθινά Θεός, «ένας στην ουσία» με τον Πατέρα και τον Υιό. Αλλά αν και ο Πατέρας, ο Υιός και το Πνεύμα είναι ένας μόνο Θεός, όμως ο καθένας τους προαιώνια είναι ένα πρόσωπο, ένα σαφές κέντρο συνειδητής ατομικότητας. Ο Τριαδικός Θεός επομένως πρέπει να περιγραφεί ως «τρία πρόσωπα σε μια ουσία». Υπάρχει αιώνια στο Θεό αληθινή ενότητα συνδυασμένη με αυθεντικά προσωπική διαφοροποίηση: ο όρος ουσία δείχνει την ενότητα και ο όρος πρόσωπον δείχνει τη διαφοροποίηση. Ας προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τι υποδηλώνεται μ' αυτή την κάπως δυσνόητη γλώσσα, γιατί το δόγμα της Αγίας Τριάδος είναι ζωτικό για τη σωτηρία μας.

Ο Πατέρας, ο Υιός και το Πνεύμα είναι ένα στην ουσία όχι μόνο υπό την έννοια ότι και οι τρεις είναι πρότυπα της ίδιας ομάδας ή γενικής κατηγορίας, αλλά υπό την έννοια ότι σχηματίζουν μία, μοναδική, ιδιαίτερη πραγματικότητα. Σ' αυτή την άποψη υπάρχει μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στην έννοια, κατά την οποία τα τρία θεϊκά πρόσωπα είναι ένα, και στην έννοια κατά την οποία τρία πρόσωπα ανθρώπινα θα μπορούσαν να οριστούν ως ένα.

Τρία ανθρώπινα πρόσωπα, ο Πέτρος, ο Ιάκωβος και ο Ιωάννης ανήκουν στην ίδια γενική κατηγορία «άνθρωπος». Όμως όσο στενά κι αν συνεργάζονται, ο καθένας διατηρεί τη δική του θέληση και τη δική του ενέργεια, δρώντας σύμφωνα με τη δική του χωριστή δύναμη πρωτοβουλίας. Με δυο λέξεις είναι τρεις άνδρες και όχι ένας. Αλλά στην περίπτωση των τριών προσώπων της Τριάδος, δεν συμβαίνει αυτό. Υπάρχει διάκριση, αλλά ποτέ χωρισμός. ο Πατέρας, ο Υιός και το Πνεύμα, έτσι βεβαιώνουν οι άγιοι, ακολουθώντας τη μαρτυρία της Γραφής -έχουν μόνο μία θέληση και όχι τρεις, μόνο μία ενέργεια και όχι τρεις. Κανείς από τους τρεις δεν ενεργεί ποτέ χωριστά, δίχως τους άλλους δύο. Δεν είναι τρεις Θεοί, αλλά ένας Θεός.

Όμως, αν και τα τρία πρόσωπα ποτέ δεν ενεργούν χωριστά το ένα από το άλλο, υπάρχει στο Θεό πραγματική διαφοροποίηση όπως και ιδιαίτερη ενότητα. Από την εμπειρία που έχουμε για το Θεό στο έργο της ζωής μας, ενώ βρίσκουμε ότι οι τρεις ενεργούν πάντα μαζί, όμως ξέρουμε ότι ο καθένας ενεργεί μέσα μας με διαφορετικό τρόπο. Αισθανόμαστε το Θεό σαν τρεις μέσα σ' ένα και πιστεύουμε ότι αυτή η τριπλή διαφοροποίηση στην εξωτερική ενέργεια του Θεού αντανακλά μια τριπλή διαφοροποίηση στην εσωτερική του ζωή. Η διάκριση μεταξύ των τριών προσώπων πρέπει να θεωρηθεί σαν μια αιώνια διάκριση που υφίσταται μέσα στη φύση του ίδιου του Θεού· δεν έχει σχέση μόνο με την εξωτερική του δραστηριότητα μέσα στον κόσμο. Ο Πατέρας, ο Υιός και το Πνεύμα δεν είναι μόνο «τρόποι» ή «διαθέσεις» της θεότητας, δεν είναι μόνο μάσκες που ο Θεός προσλαμβάνει για ένα διάστημα για τις συναλλαγές του με τη δημιουργία και μετά τις εγκαταλείπει. Αντίθετα είναι τρία, ισότιμα και συναΐδια, πρόσωπα. Ένας ανθρώπινος πατέρας είναι μεγαλύτερος απ' το παιδί του, αλλά όταν μιλάμε για το Θεό ως «Πατέρα» και «Υιό» δεν πρέπει να κατανοούμε τους όρους στην κυριολεξία. Βεβαιώνουμε για τον Υιό, «Δεν υπήρξε χρόνος κατά τον οποίο δεν υφίστατο». Και το ίδιο λέγεται για το Πνεύμα.

Ο καθένας από τους τρεις είναι πλήρης και τέλειος Θεός. Κανείς δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο Θεός από τους άλλους. Ο καθένας κατέχει όχι το ένα τρίτο της θεότητας, αλλά ολόκληρη τη θεότητα στην ολότητά της· όμως, ο καθένας ζει και είναι αυτή η ίδια η θεότητα, με το δικό του διακριτικό και προσωπικό τρόπο.

Τονίζοντας αυτή την τριαδική ενότητα μέσα στη διαφοροποίηση, ο άγ. Γρηγόριος Νύσσης γράφει:

Όλα όσα είναι ο Πατέρας, τα βλέπουμε αποκαλυμένα στον Υιό· όλα όσα είναι του Υιού, είναι επίσης και του Πατέρα· γιατί όλος ο Υιός κατοικεί μέσα στον Πατέρα, και έχει ολόκληρο τον Πατέρα που κατοικεί μέσα του... Ο Υιός που υπάρχει πάντα μέσα στον Πατέρα δεν μπορεί ποτέ να χωριστεί απ' αυτόν, ούτε μπορεί το Πνεύμα ποτέ να χωριστεί από τον Υιό, που ενεργεί το κάθε τι μέσω του Πνεύματος. Αυτός που δέχεται τον Πατέρα, δέχεται ταυτόχρονα και τον Υιό και το Πνεύμα. Είναι αδύνατο ν' αντιμετωπίσουμε οποιοδήποτε είδος διαίρεσης ή διάζευξης ανάμεσά τους: δεν μπορούμε να σκεφτούμε τον Υιό χωριστά από τον Πατέρα, ούτε να χωρίσουμε το Πνεύμα από τον Υιό. Υπάρχει ανάμεσα στους τρεις μία μετοχή και μία διαφοροποίηση που είναι πέρα από λόγια και κατανόηση. Η διάκριση ανάμεσα στα πρόσωπα δεν βλάπτει τη μοναδικότητα της φύσης, ούτε η μετεχόμενη ενότητα της ουσίας οδηγεί σε μια σύγχυση ανάμεσα στα διακριτικά, χαρακτηριστικά των προσώπων. Μην εκπλήττεσαι που θα μιλήσουμε για τη θεότητα σαν να ήταν ταυτόχρονα και ενοποιημένη και διαφοροποιημένη. Χρησιμοποιώντας γρίφους αντιμετωπίζουμε μία παράξενη και παράδοξη διαφορά μέσα στην ενότητα και ενότητα μέσαστη διαφοροποίηση.

«Χρησιμοποιώντας γρίφους...»: Ο άγ. Γρηγόριος προσπαθεί να τονίσει με έμφαση, ότι το Τριαδικό δόγμα είναι «παράδοξο» και βρίσκεται «πέρα από λόγια και κατανόηση». Είναι κάτι που μας έχει αποκαλυφθεί από το Θεό και όχι κάτι που αποδείχθηκε από τη δική μας λογική. Μπορούμε να το υπαινιχθούμε με ανθρώπινη γλώσσα, αλλά δεν μπορούμε να το εξηγήσουμε με πληρότητα. Οι λογικές μας δυνάμεις είναι ένα δώρο του Θεού και πρέπει να τις χρησιμοποιήσουμε όλες· αλλά θάπρεπε ν' αναγνωρίσουμε τα όριά τους. Η Τριάς δεν είναι μια φιλοσοφική θεωρία αλλά ο ζωντανός Θεός που λατρεύουμε· και έτσι φτάνουμε σ' ένα σημείο καθώς πλησιάζουμε προς την Τριάδα όπου η επιχειρηματολογία και η ανάλυση πρέπει να δώσουν τη θέση τους στη σιωπηλή προσευχή. Σιγησάτω πάσα σαρξ βροτεία και στήτω μετά φόβου και τρόμου» (Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου).

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Το πρώτο πρόσωπο της Τριάδος,, ο Θεός Πατέρας, είναι η κρήνη της Θεότητας, η πηγή, αιτία ή αρχή της προέλευσης για τα άλλα δύο πρόσωπα. Είναι ο σύνδεσμος της ενότητας ανάμεσα στους τρεις: Υπάρχει ένας Θεός επειδή υπάρχει ένας Πατέρας. «Η ένωση είναι ο Πατέρας, από τον οποίο και προς τον οποίο η τάξη των προσώπων διανύει την πορεία της» (άγ. Γρηρόριος ο Θεολόγος). Από τα άλλα δύο πρόσωπα το καθένα ορίζεται με όρους, ανάλογα με τη σχέση τους προς τον πατέρα: ο Υιός «γεννάται» από τον Πατέρα, το Πνεύμα «εκπορεύεται» από τον Πατέρα. Στη Λατινική Δύση, συνήθως πιστεύεται ότι το Πνεύμα προέρχεται «από τον Πατέρα και από τον Υιό»· και η λέξη filioque («και εκ του Υιού») έχει προστεθεί στο Λατινικό κείμενο του «Πιστεύω». Η Ορθοδοξία θεωρεί το filioque όχι μόνο μιαν ανεύθυνη προσθήκη -γιατί εισχώρησε στο «Πιστεύω» δίχως τη συναίνεση της Χριστιανικής Ανατολής- αλλά επίσης φρονεί ότι το

δόγμα της «διπλής εκπόρευσης» όπως κοινά λέγεται, είναι θεολογικά ανακριβές και πνευματικά βλαβερό. Σύμφωνα με τους Έλληνες Πατέρες του 4ου αι., που η Ορθόδοξη Εκκλησία ακολουθεί ως σήμερα, ο Πατέρας είναι η μόνη πηγή και το πεδίο της ενότητας μέσα στη Θεότητα. Με το να θεωρήσουμε τον Υιό πηγή όπως τον Πατέρα, ή σε συνδυασμό μ' αυτόν, ριψοκινδυνεύουμε μία σύγχυση στα διακριτικά χαρακτηριστικά των προσώπων (ιδιώματα)

Το δεύτερο πρόσωπο της Τριάδος είναι οΥιός του Θεού, ο «Λόγος» του. Μιλώντας μ' αυτό τον τρόπο για το Θεό ως Υιό και Πατέρα, πρέπει αμέσως να υπονοήσουμε μια κίνηση αμοιβαίας αγάπης, σαν αυτή που σημειώσαμε προηγουμένως. Συνεπάγεται ότι προαιώνια ο ίδιος ο Θεός, ως Υιός, σε υιϊκή υπακοή και αγάπη αποδίδει στο Θεό Πατέρα την ύπαρξη που ο Πατέρας από πατρική αυτοδιάθεση αιώνια τον γεννά.

Είναι μέσα και μέσω του Υιού που ο Πατέρας μας αποκαλύπτεται: «Εγώ ειμί η οδός και η αλήθεια και η ζωή· ουδείς έρχεται προς τον πατέρα ει μη δι' εμού» (Ιωαν. 14,6). Αυτός είναι που γεννήθηκε στη γη σαν άνθρωπος από την Παρθένο Μαρία, στην πόλη της Βηθλεέμ. Αλλά ως Λόγος του Θεού εργάζεται επίσης και πριν από την Ενσάρκωση. Αυτός είναι η αρχή της τάξης και του σκοπού που διαπερνά όλα τα πράγματα έλκοντάς τα σε ενότητα με το Θεό και κάνοντας έτσι το σύμπαν έναν «κόσμο», έναρμονικό και ολοκληρωμένο σύνολο. Ο Δημιουργός-Λόγος έχει προσδώσει σε κάθε δημιούργημα τον δικό του ενυπάρχοντα λόγο ή εσωτερική αρχή που το διαφοροποιεί απόλυτα, και που ταυτόχρονα το ελκύει και το κατευθύνει προς τον Θεό. Το ανθρώπινο έργο μας ως τεχνιτών ή κατασκευαστών είναι να διακρίνουμε αυτόν το λόγο που κατοικεί στο κάθε πράγμα και να τον αφήσουμε να εκδηλωθεί· δεν προσπαθούμε να κυριαρχούμε αλλά να συνεργαζόμαστε.

Το τρίτο πρόσωπο είναι το Άγιο Πνεύμα, ο «άνεμος» ή η «αναπνοή» του Θεού. Ενώ αντιλαμβανόμαστε την ανισότητα των τυπικών κατατάξεων, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι το Πνεύμα είναι ο Θεός μέσα μας, ο Υιός είναι ο Θεός μαζί μας, και ο Πατέρας, ο Θεός πάνω ή περ' από μας. Όπως και ο Υιός μας δείχνει τον Πατέρα, έτσι και το Πνεύμα μας δείχνει τον Υιό, παρουσιάζοντάς τον σε μας. Όμως η σχέση είναι αμοιβαία. Το Πνεύμα μας παρουσιάζει τον Υιό, αλλά ο Υιός ειν' εκείνος που μας στέλνει το Πνεύμα. (Σημειώνουμε ότι υπάρχει μία διάκριση ανάμεσα στην «αιώνια εκπόρευση» του Πνεύματος και στην «εγκόσμια αποστολή» του. Το Πνεύμα στέλνεται στον κόσμο, εν χρόνω, από τον Υιό, αλλά, όσον αφορά την προέλευσή του μέσα στην αιώνια ζωή της Τριάδος, το Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα μόνο).

Χαρακτηρίζοντας το καθένα από τα τρία πρόσωπα, ο Συνέσιος Κυρηνείας γράφει:

Χαίρε, Πατέρα, πηγή του Υιού, Υιέ, εικόνα του Πατέρα·
Πατέρα, το έδαφος όπου στέκεται ο Υιός, Υιέ, η σφραγίδα του Πατέρα·
Πατέρα, η δύναμη του Υιού, Υιέ, η ομορφιά του Πατέρα·
Πάναγνο Πνεύμα, σύνδεσμε ανάμεσα στον Πατέρα και τον Υιό.
Στείλε, ω Χριστέ, το Πνεύμα, στείλε τον Πατέρα στην ψυχή μου·
πότισε τη στεγνή μου καρδιά μ' αυτή τη δροσιά, το πιο καλό απ' όλα τα δώρα σου.

*

Γιατί να μιλάμε για το Θεό ως Πατέρα και Υιό και όχι ως Μητέρα και Θυγατέρα; Η ίδια η Θεότητα δεν έχει ούτε ανδρικότητα ούτε θηλυκότητα. Αν και τ' ανθρώπινα χαρακτηριστικά του φύλου μας σαν άνδρα και γυναίκας αντανακλούν, στο υψηλότερο και πιο αληθινό σημείο τους, μιαν άποψη της θείας ζωής, όμως στο Θεό δεν υπάρχει κανένα στοιχείο φύλου. Όταν, επομένως, μιλάμε για το Θεό ως Πατέρα, δεν μιλάμε κατά κυριολεξία, αλλά συμβολικά. Όμως γιατί θα πρεπε νάναι τα σύμβολα αρσενικά παρά θηλυκά; Γιατί να καλούμε το Θεό «αυτός» και όχι «αυτή»; Πράγματι, οι Χριστιανοί μερικές φορές έχουν προσδώσει «μητρική γλώσσα» στο Θεό. Ο Αφραάτ, ένας από τους πρώτους Σύρους Πατέρες, μιλάει για την αγάπη του πιστού προς «τον Θεό Πατέρα του και το Άγιο Πνεύμα Μητέρα του», ενώ στη Μεσαιωνική Δύση, βλέπουμε την Lady Julian του Norwich να βεβαιώνει: «Ο Θεός αγάλλεται που είναι ο Πατέρας μας, και ο Θεός αγάλλεται που είναι η Μητέρα μας». Αλλ' αυτές είναι εξαιρέσεις. Σχεδόν πάντα ο συμβολισμός που χρησιμοποιήθηκε για το Θεό από τη Βίβλο και μέσα στη λατρεία της Εκκλησίας υπήρξε αρσενικού γένους.

Δεν μπορούμε ν' αποδείξουμε μ' επιχειρήματα γιατί αυτό θάπρεπε νάναι έτσι· ωστόσο, παραμένει ένα γεγονός στη Χριστιανική μας εμπειρία, ότι ο Θεός έχει βάλει τη σφραγίδα του πάνω σε ορισμένα

σύμβολα και όχι πάνω σε άλλα. Τα σύμβολα δεν τα διαλέγουμε εμείς· μας έχουν αποκαλυφθεί και δοθεί. Ένα σύμβολο μπορεί να επαληθευθεί, να βιωθεί, να γίνει αντικείμενο προσευχής -αλλά όχι ν' αποδειχτεί λογικά. Αυτά τα «δεδομένα» σύμβολα, όμως, ενώ δεν μπορούν ν' αποδειχτούν δεν είναι καθόλου αυθαίρετα. Όπως τα σύμβολα στο μύθο, στη φιλολογία και την τέχνη, τα θρησκευτικά μας σύμβολα φτάνουν βαθιά μέσα στις κρυμένες ρίζες της ύπαρξής μας και δεν μπορούν ν' αλλάξουν δίχως βαρυσήμαντες συνέπειες. Αν, για παράδειγμα, αρχίζαμε να λέμε«Μήτερ ημών η εν τοις ουρανοίς», αντί του «Πάτερ ημών», δεν θ' αλλοιώναμε μόνο ένα συμπτωματικό κομμάτι μιας φαντασίας αλλά θ' αντικαθιστούσε το Χριστιανισμό μ' ένα νέο είδος θρησκείας. Μία Μητέρα Θεά δεν είναι ο Κύριος της Χριστιανικής Εκκλησίας.

Γιατί θάπρεπε ο Θεός νάναι μια κοινωνία τριών θεϊκών προσώπων, ούτε περισσοτέρων ούτε λιγοτέρων; Εδώ πάλι δεν μπορεί να υπάρξει λογική απόδειξη. Το τριαδικό του Θεού είναι κάτι δεδομένο ή αποκαλυμένο σε μας μέσα στη Γραφή, στην Αποστολική Παράδοση, και στην εμπειρία των αγίων διά μέσου των αιώνων. Ό,τι έχουμε να κάνουμε είναι να επαληθεύσουμε αυτό το δεδομένο γεγονός μεσ' από τη δική μας ζωή προσευχής.

Ποια είναι ακριβώς η διαφορά ανάμεσα στη «γέννηση» του Υιού και στην «εκπόρευση» του Πνεύματος; «Ο τρόπος της γέννησης και ο τρόπος της εκπόρευσης είναι ακατανόητος», λέει ο άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός. «Μας έχουν πει ότι υπάρχει μία διαφορά ανάμεσα στη γέννηση και την εκπόρευση, αλλά δεν καταλαβαίνουμε καθόλου ποια είναι η φύση αυτή της διαφοράς». Αν ο άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός ομολογούσε τη σύγχυση του, πόσο μάλλον εμείς. Οι όροι «γέννηση» και «εκπόρευση» είναι συμβατικά σημάδια για μια πραγματικότητα περ' απ' την αντίληψη του λογικού μας μυαλού. «Το λογικό μας μυαλό είναι αδύνατο, και η γλώσσα μας ακόμη πιό αδύνατη», παρατηρεί ο Μέγας Βασίλειος. «Είναι πιο εύκολο να μετρήσεις ολόκληρη τη θάλασσα μ' ένα μικροσκοπικό κουπάκι, από το να συλλάβεις την άφατη μεγαλειότητα του Θεού με το ανθρώπινο μυαλό». Αλλά, ενώ δεν μπορούν να ερμηνευτούν πλήρως αυτά τα σημάδια (όπως είπαμε), μπορούν να επαληθευτούν. Στη συνάντησή μας με το Θεό την ώρα της προσευχής ξέρουμε ότι το Πνεύμα δεν είναι το ίδιο με τον Υιό, ακόμη κι αν δεν μπορούμε να ορίσουμε ακριβώς με λόγια ποια είναι η διαφορά.

ΤΑ ΔΥΟ ΧΕΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Ας προσπαθήσουμε να διευκρινήσουμε το Τριαδικό δόγμα κοιτάζοντας τα Τριαδικά σχήματα στην ιστορία της σωτηρίας και στη δική μας ζωή προσευχής.

Τα τρία πρόσωπα, όπως είδαμε, εργάζονται πάντα μαζί κι έχουν μια θέληση και μιαν ενέργεια. Ο άγ. Ειρηναίος μιλάει για τον Υιό και το Πνεύμα, σαν τα δυο «χέρια» του Θεού Πατέρα· και σε κάθε δημιουργική και αγιαστική πράξη ο Πατέρας χρησιμοποιεί ταυτόχρονα και τα δυο αυτά «χέρια». Η Γραφή και η λατρεία δίνουν επανειλημένα παραδείγματα γι αυτό.

1. Δημιουργία.

«Τω λόγω του Κυρίου οι ουρανοί εστερεώθησαν και τω πνεύματι του στόματος αυτού πάσα η δύναμις αυτών» (Ψαλμ. 32,6). Ο Θεός Πατέρας δημιουργεί με το «Λόγο» του (το δεύτερο πρόσωπο) και με το «Πνεύμα» του (το τρίτο πρόσωπο). Τα «δύο χέρια» του Πατέρα εργάζονται μαζί για τη διαμόρφωση του σύμπαντος. Για το Λόγο λέγεται, «πάντα δι' αυτού εγένετο»), για το Πνεύμα λέγεται ότι στη δημιουργία «εκάλυπτε» ή «επεφέρετο επάνω του ύδατος» (Γεν. 1,2). Όλα τα δημιουργήματα έχουν τη σφραγίδα της Τριάδος.

2. Ενσάρκωση.

Στον Ευαγγελισμό ο Πατέρας στέλνει το Άγιο Πνεύμα στην Υπερευλογημένη Παρθένο Μαρία, και αυτή συλλαμβάνει τον αιώνιο Υιό του Θεού (Λουκ. 1,35). Επομένως, η πρόσληψη της ανθρώπινης φύσης μας από το Θεό είναι Τριαδικό έργο. Το Πνεύμα στέλνεται από τον Πατέρα για να πραγματοποιήσει την παρουσία του Υιού μέσα στη μήτρα της Παρθένου. Η ενσάρκωση, θα έπρεπε να προστεθεί, δεν είναι μόνο έργο της Τριάδος αλλά επίσης έργο της ελεύθερης θέλησης της Μαρίας. Ο Θεός περίμενε την εκούσια

συγκατάθεσή της που εκφράστηκε με τα λόγια: «Ιδού η δούλη του Κυρίου· γένοιτό μοι κατά το ρήμα σου» (Λουκ. 1,38)· και αν αυτή η συναίνεση δεν είχε δοθεί, η Μαρία δεν είχε γίνει Μητέρα του Θεού. Η θεία Χάρη δεν καταστρέφει την ανθρώπινη ελευθερία αλλά την επιβεβαιώνει.

3. Η Βάπτιση του Χριστού.

Στην Ορθόδοξη παράδοση αυτή θεωρείται αποκάλυψη της Τριάδος. Η φωνή του Πατέρα από τον ουρανό μαρτυρεί για τον Υιό λέγοντας, «Ούτός εστιν ο υιός μου ο αγαπητός, εν ω ευδόκησα». και την ίδια στιγμή το Άγιο Πνεύμα, με τη μορφή ενός περιστεριού κατεβαίνει από τον Πατέρα και αναπαύεται στον Υιό (Ματθ. 3, 16-17). Έτσι η Ορθόδοξη Εκκλησία ψάλλει τα Θεοφάνεια (6 Ιανουαρίου), στη γιορτή της Βαπτίσεως του Χριστού:

Εν Ιορδάνη βαπτιζομένου σου, Κύριε, η της Τριάδος εφανερώθη προσκύνησις·
του γαρ Γεννήτορος η φωνή προσεμαρτύρει σοι, αγαπητόν σε Υιόν ονομάζουσα·
και το Πνεύμα εν είδει περιστεράς εβεβαίου του λόγου το ασφαλές.
Ο επιφανείς, Χριστέ ο Θεός, και τον κόσμον φωτίσας, δόξα σοι.

4. Η Μεταμόρφωση του Χριστού.

Κι αυτή επίσης είναι ένα τριαδικό γεγονός. Η ίδια σχέση επικρατεί ανάμεσα στα τρία προσωπα όπως στο βάπτισμα. Ο Πατέρας μαρτυρεί από τον ουρανό, «ούτός εστιν ο Υιός μου ο αγαπητός, εν ω ευδόκησα· αυτού ακούετε» (Ματθ. 17,5), ενώ, όπως πριν το πνεύμα κατέρχεται στον Υιό, αυτή τη φορά κατέρχεται σαν ένα σύννεφο φωτός (Λουκ. 9,34). Καθώς βεβαιώνουμε σ' έναν από τους ύμνους γι' αυτή τη γιορτή (6 Αυγούστου):

Φως αναλλοίωτον, Λόγε, φωτός Πατρός αγεννήτου, εν τω φανέντι φωτί σου σήμερον εν Θαβωρίω,
φως είδομεν τον Πατέρα, φως και το Πνεύμα, φωταγωγούν πάσαν κτίσιν.

5. Η Ευχαριστιακή Επίκληση.

Το ίδιο Τριαδικό σχήμα που εμφανίζεται στον Ευαγγελισμό, τη Βάπτιση και τη Μεταμόρφωση, παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο στην κορυφαία στιγμή της Ευχαριστίας, στην επίκληση του Αγίου Πνεύματος. Με λόγια που απευθύνονται στον Πατέρα, ο ιερέας που ιερουργεί λέει στη Λειτουργία του αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου:

Έτι προσφέρομέν σοι την λογικήν ταύτην και αναίμακτον λατρείαν, και παρακαλούμεν σε, και δεόμεθα και ικετεύομεν· κατάπεμψον το Πνεύμά σου σου το Άγιον εφ' ημάς και επί τα προκείμενα δώρα ταύτα. Και ποίησον τον μεν Άρτον τούτον, τίμιον Σώμα του Χριστού σου, το δε εν τω Ποτηρίω τούτω τίμιον Αίμα του Χριστού σου, μεταβαλών τω Πνεύματί σου τω Αγίω.

Όπως στον Ευαγγελισμό, έτσι και στην προέκταση της Ενσάρκωσης του Χριστού στην Ευχαριστία, ο Πατέρας στέλνει το Άγιο Πνεύμα, για να τονίσει την παρουσία του Υιού στα καθαγιασμένα δώρα. Εδώ, όπως πάντα, τα τρία πρόσωπα της Τριάδος εργάζονται μαζί.

ΙΚΕΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΤΡΙΑΔΑ

Όπως υπάρχει μια Τριαδική δομή στην ευχαριστιακή επίκληση, έτσι επίσης υπάρχει σ' όλες σχεδόν τις προσευχές της Εκκλησίας. Οι εναρκτήριες επικλήσεις που χρησιμοποιούνται από τους Ορθοδόξους στις καθημερινές τους προσευχές κάθε πρωΐ και βράδυ, έχουν ένα απαράβατο Τριαδικό πνεύμα. Είναι τόσο οικείες αυτές οι προσευχές και επαναλαμβάνονται τόσο συχνά που είναι εύκολο να παραβλέψουμε τον

αληθινό τους χαρακτήρα, που είναι δοξολογία της Αγίας Τριάδος. Αρχίζουμε ομολογώντας το Θεό -τρεις σε ένα- καθώς κάνουμε το σημείο του Σταυρού με τις λέξεις:

Εις το όνομα του Πατρός, και του Υιού, και του Αγίου Πνεύματος.

Έτσι, την αρχή-αρχή κάθε καινούργιας μέρας τη θέτουμε κάτω από την προστασία της Τριάδος. Έπειτα λέμε, «Δόξα σοι, ο Θεός ημών, δόξα σοι» -η νέα μέρα αρχίζει με γιορταστική διάθεση, χαρά, ευχαριστία. Ακολουθεί μια προσευχή στο Άγιο Πνεύμα, «Βασιλεύ ουράνιε...». Έπειτα επαναλαμβάνουμε τρεις φορές:

Άγιος ο Θεός,
Άγιος Ισχυρός,
Άγιος Αθάνατος,
ελέησον ημάς.

Το τριπλό «άγιος» υπενθυμίζει τον ύμνο «Άγιος, άγιος, άγιος», που έψαλαν τα Σεραφίμ στο όραμα του Ησαΐα (Ησ. 6,3), και τα τέσσερα αποκαλυπτικά θηρία στην Αποκάλυψη του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου (Αποκ. 4,8). Σ' αυτό το «άγιος» που επαναλαμβάνεται τρεις φορές, υπάρχει μια επίκληση των αιωνίων Τριών. Αυτό ακολουθείται, στις καθημερινές μας προσευχές, από την πιο συχνή απ' όλες τις λειτουργικές φράσεις, «Δόξα Πατρί, και Υιώ, και Αγίω Πνεύματι...» Εδώ, πάνω απ' όλα, δεν πρέπει να επιτρέψουμε στην εξοικείωση να προκαλέσει περιφρόνηση. Κάθε φορά που χρησιμοποιείται αυτή η φράση, είναι ζωτικό να ξαναθυμόμαστε το πραγματικό του νόημα που είναι η δοξολογία της Τριάδος. Η Δοξολογία, ακολουθείται από μιαν άλλη προσευχή στα τρία πρόσωπα:

Παναγία Τριάς, ελέησον ημάς.
Κύριε, ιλάσθητι ταις αμαρτίαις ημών.
Δέσποτα, συγχώρησον τας ανομίας ημίν.
Άγιε, επίσκεψαι και ίασαι τας ασθενείας ημών, ένεκεν του ονόματός σου.

Έτσι συνεχίζονται οι καθημερινές μας προσευχές. Σε κάθε βήμα υπονοείται ή εκφράζεται καθαρά μία Τριαδική δομή, μια διακήρυξη του Θεού ως ενός μέσα σε τρεις. Σκεφτόμαστε την Τριάδα, απευθυνόμαστε στην Τριάδα, αναπνέουμε την Τριάδα.

Υπάρχει επίσης μια Τριαδική διάσταση στην πιο αγαπημένη από τις σύντομες Ορθόδοξες προσευχές, στην Προσευχή του Ιησού, μία «προσεύχη βέλος» που χρησιμοποιείται και όταν εργαζόμαστε και στις ώρες της ησυχίας. Στην πιο κοινή της μορφή είναι:

Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ Θεού, ελέησόν με τον αμαρτωλόν.

Αυτή είναι, στην εξωτερική της μορφή, μια προσευχή στο δεύτερο πρόσωπο της Τριάδος, τον Κύριο Ιησού Χριστό. Αλλά τα δυο άλλα πρόσωπα είναι επίσης παρόντα, αν και ονομάζονται. Γιατί, μιλώντας για τον Ιησού ως «Υιό του Θεού», υποδηλώνουμε τον Πατέρα του· και το Πνεύμα επίσης συμπεριλαμβάνεται στην προσευχή μας, αφού «ουδείς δύναται ειπείν, Κύριος Ιησούς, ει μη εν πνεύματι αγίω» (Α' Κορινθ. 12,3). Η Προσευχή του Ιησού δεν είναι μόνο Χριστοκεντρική, αλλά Τριαδική.

ΖΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΤΡΙΑΔΑ

«Η προσευχή είναι δράση» (Tito Colliander). «Τι είναι καθαρή προσευχή; Η προσευχή που είναι σύντομη σε λόγια αλλά πλούσια σε πράξεις. Γιατί αν οι πράξεις σου δεν ξεπερνούν τις ικεσίες σου, τότε οι προσευχές σου είναι απλές λέξεις και ο σπόρος των χεριών δεν υπάρχει μέσα τους» (Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου)

Αν η προσευχή πρόκειται να μεταβληθεί σε πράξη, τότε αυτή η Τριαδική πίστη που εμποτίζει όλη την προσευχή μας πρέπει να διακηρύσσεται στην καθημερινή μας ζωή. Λίγο πριν απαγγείλουμε το «Πιστεύω» στην Ευχαριστιακή Λειτουργία, λέμε αυτά τα λόγια: «Αγαπήσωμεν αλλήλους, ίνα εν ομονοία ομολογήσωμεν, Πατέρα Υιόν και Άγιον Πνεύμα, Τριάδα ομοούσιο και αχώριστον». Σημειώστε τη λέξη «ίνα». Μία γνήσια ομολογία πίστης στον Τριαδικό Θεό μπορεί να γίνει μόνο από εκείνους που, ακολουθώντας το παράδειγμα της Τριάδος, δείχνουν αμοιβαία αγάπη μεταξύ τους. Υπάρχει μία αναπόσπαστη σχέση ανάμεσα στην αγάπη του ενός για τον άλλο και στην πίστη μας στην Τριάδα· η πρώτη είναι προϋπόθεση για τη δεύτερη και με τη σειρά της η δεύτερη δίνει απόλυτη δύναμη και νόημα στην πρώτη.

Επομένως το Τριαδικό δόγμα, αντί να το παραμελούμε και να το αντιμετωπίζουμε σαν ένα θέμα δυσνόητης θεολογικής σκέψης που ενδιαφέρει μόνο τους ειδικούς, θα έπρεπε να το βάλουμε στη ζωή μας έτσι ώστε να έχει μιαν επίδραση επαναστατική. Φτιαγμένοι κατ' εικόνα του Τριαδικού Θεού, οι άνθρωποι καλούνται να αναπαράγουν στη γη το μυστήριο της αμοιβαίας αγάπης που η Τριάς βιώνει στον ουρανό. Στη μεσαιωνική Ρωσία ο άγ. Σέργιος του Radonezh αφιέρωσε το νέο μοναστήρι που είχε ιδρύσει στην Αγία Τριάδα, ακριβώς επειδή ήθελε οι μοναχοί του να δείχνουν ο ένας στον άλλο, μέρα τη μέρα, την ίδια αγάπη που υπάρχει ανάμεσα στα τρία πρόσωπα. Και αυτή είναι η κλήση όχι μόνο των μοναχών αλλά του καθενός. Κάθε κοινωνική μονάδα, -η οικογένεια, το σχολείο, το εργοστάσιο, η ενορία, η καθολική Εκκλησία- πρέπει να γίνει μια εικόνα της Τριάδος. Επειδή ξέρουμε ότι ο Θεός είναι τρεις σε ένα, ο καθένας μας είναι ταγμένος να ζει με θυσία μέσα στον άλλο και για τον άλλο· ο καθένας είναι ταγμένος αμετάκλητα σε μια ζωή πρακτικής υπηρεσίας, ενεργητικής συμπάθειας. Η πίστη μας στην Τριάδα μας υποχρεώνει να παλεύουμε σε κάθε επίπεδο, από το αυστηρά προσωπικό ως το καλύτερα οργανωμένο, αντίθετα σ' όλες τις μορφές καταπίεσης, αδικίας και εκμετάλλευσης. Στη μάχη μας για κοινωνική δικαιοσύνη και «ανθρώπινα δικαιώματα» ενεργούμε ιδιαίτερα στο όνομα της Αγίας Τριάδος.

«Ο πιο τέλειος κανόνας του Χριστιανισμού, ο ακριβής ορισμός του, η πιο ψηλή του κορφή, είναι αυτή: να ψάχνουμε ό,τι είναι για το καλό όλων», λέει ο άγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος. «... Δεν μπορώ να πιστέψω ότι είναι δυνατό για έναν άνθρωπο να σωθεί αν δεν κοπιάσει για τη σωτηρία του διπλανού του». Αυτές είναι οι πρακτικές υποδείξεις του Τριαδικού δόγματος. Αυτό σημαίνει να ζεις την Τριάδα.

***

"Ου τρεις Θεούς αλλά Θεότητα μίαν δοξάζομεν, ην και προσκυνούμεν εν τρισί προσώποις αληθώς υπάρχουσαν· Πατέρα αγέννητον, Υιόν εκ του Πατρός γεννηθέντα,και Πνεύμα Άγιον, εκ του Πατρός εκπορευόμενον, εν τρισίν ένα Θεόν· αληθώς πιστεύομεν δε και δοξάζομεν, εκάστω προσώπω αποδίδοντες τον τίτλον της Θεότητος". (Από το Τριώδιο)

"Δεύτε λαοί την τρισυπόστατον Θεότητα προσκυνήσωμεν, Υιόν εν τω Πατρί, συν Αγίω Πνεύματι. Πατήρ γαρ αχρόνως εγέννησεν Υιόν, συναΐδιον και σύνθρονον, και Πνεύμα Άγιον ην εν τω Πατρί, συν Υιώ δοξαζόμενον· μία δύναμις, μία ουσία, μία Θεότης, ην προσκυνούντες πάντες λέγομεν· Άγιος ο Θεός, ο τα πάντα δημιουργήσας δι' Υιού, συνεργεία του Αγίου Πνεύματος· Άγιος ισχυρός, δι' ου τον Πατέρα εγνώκαμεν, και το Πνεύμα το Άγιον επεδήμησεν εν κόσμω· Άγιος Αθάνατος, το Παράκλητον Πνεύμα, το εκ Πατρός εκπορευόμενον και εν Υιώ αναπαυόμενον· Τριάς Αγία, δόξα σοι". (Από τον Εσπερινό της Πεντηκοστής).

"Μονάδα εν τρισίν υποστάσεσιν, υμνώ την Θεότητα· φως γαρ ο Πατήρ, φως ο Υιός, φως το Πνεύμα, του φωτός αμερούς διαμένοντος, ενότητι φυσική και ακτίσι τρισί προσώπων λάμποντος."(Από το Τριώδιο)

"Η αγάπη είναι η βασιλεία που ο Κύριος μυστικά υποσχέθηκε στους αποστόλους, όταν τους είπε ότι θα τρώνε στη Βασιλεία του: «ίνα έσθητε και πίνητε επί της τραπέζης μου εν τη βασιλεία μου» (Λουκ. 22,30). Τι θα έτρωγαν και θα έπιναν, αν όχι αγάπη; Όταν φτάσουμε στην αγάπη φτάσαμε στο Θεό και το ταξίδι μας τελειώνει. Έχουμε περάσει αντίπερα στο νησί που βρίσκεται πέρα από τον κόσμο, εκεί όπου είναι ο Πατέρας.ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, του οποίου είναι η δόξα και το κράτος. Είθε ο Θεός να μας κάνει άξιους να τον φοβόμαστε και να τον αγαπάμε. Αμήν."(Άγ. Ισαάκ ο Σύρος)

"Όσο σκληρά κι αν προσπαθώ, το βρίσκω αδύνατο να φτιάξω τίποτε μεγαλειωδέστερο απ' αυτές τις δύο λέξεις: «Αγαπάτε αλλήλους» -μέχρι το τέλος και δίχως εξαιρέσεις· τότε όλα είναι δικαιολογημένα και η ζωή φωτίζεται, ενώ διαφορετικά είναι μια ντροπή κι ένα βάρος." (Μοναχή Μαρία των Παρισίων).

"Δεν μπορεί να υπάρξει Εκκλησία δίχως αγάπη." (Άγιος Ιωάννης της Κροστάνδης)

"Πιστέψτε με, υπάρχει μια αλήθεια που βασιλεύει υπέρτατη από τις παρυφές του θρόνου της δόξας ως την ελάχιστη σκιά του πιο ασήμαντου απ' τα πλάσματα· κι αυτή η μόνη αλήθεια είναι η αγάπη. Η αγάπη είναι η πηγή απ' όπου τ' άγια ρεύματα της χάρης ρέουν ακατάπαυστα από την πόλη του Θεού, ποτίζοντας τη γη και κάνοντάς τη γόνιμη. «Άβυσσος άβυσσον επικαλείται» (Ψαλμ. 42,7)· σαν ένας γκρεμός ή μια άβυσσος, μέσα στην απεραντοσύνη της η αγάπη μας βοηθάει να παρουσιάσουμε στους εαυτούς μας το τρομερό όραμα της Θεότητος. Είναι η αγάπη που διαμορφώνει όλα τα πράγματα και τα κρατάει σε ενότητα. Είναι η αγάπη που ζωοποιεί και θερμαίνει, που εμπνέει και καθοδηγεί. Η αγάπη είναι η σφραγίδα που μπήκε πάνω στη δημιουργία, η υπογραφή του Δημιουργού. Η αγάπη είναι η ερμηνεία του χειροτεχνήματός του. Πώς μπορούμε να κάνουμε τοΧριστό να έρθει και να κατοικήσει μέσα στις καρδιές μας; Πώς αλλιώς παρά με την αγάπη;"(π. Θεόκλητος Διονυσιάτης)

"Δώσε ανάπαυση στον κουρασμένο, επισκέψου τον άρρωστο, υποστήριξε το φτωχό· γιατί κι αυτό επίσης είναι προσευχή." (Αφραάτ)

"Τα σώματα των συνανθρώπων μας πρέπει να τα μεταχειριζόμαστε με περισσότερη φροντίδα από τα δικά μας. Η χριστιανική αγάπη μας διδάσκει να δίνουμε στους αδελφούς μας όχι μόνο πνευματικά δώρα, αλλά επίσης και υλικά δώρα. Ακόμη και το τελευταίο μας ρούχο, το τελευταίο μας κομμάτι ψωμί πρέπει να δοθεί σ' αυτούς. Η προσωπική ελεημοσύνη και η πιο πλατιά απλωμένη κοινωνική εργασία είναι το ίδιο δικαιολογημένη και αναγκαία.Ο δρόμος προς το Θεό βρίσκεται μεσ' από την αγάπη για τους άλλους ανθρώπους και δεν υπάρχει άλλος δρόμος. Στην Έσχατη Κρίση δεν θα ερωτηθώ αν πέτυχα στις ασκητικές μου δοκιμασίες ή πόσες μετάνοιες έκανα καθώς προσευχόμουν. Θα ερωτηθώ, αν έθρεψα τους πεινασμένους, αν έντυσα τους γυμνούς, αν επισκέφθηκα τους αρρώστους και τους φυλακισμένους· αυτά είναι όλα που θα ερωτηθώ." (Μοναχή Μαρία των Παρισίων)

"Ω Τριάς υπερούσιε, Μονάς συνάναρχε, σε υμνεί και τρέμει, πλήθος Αγγέλων, ουρανός και η γη, άβυσσοι φρίττουσιν, άνθρωποι ευλογούσι, πυρ δουλεύει, πάντα υπακούει σοι, Τριάς αγία, φόβω τα εν τη κτίσει."(Από το μηνιαίο Σεπτεμβρίου, όρθρος της 8ης Σεπτ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ

"Ήρθε κάποτε στον Άγ. Αντώνιο, στην έρημο, ένας από τους σοφούς της εποχής και είπε: «Πάτερ πώς μπορείς και αντέχεις να ζεις εδώ, στερημένος απ΄όλη την παρηγοριά των βιβλίων». Ο Αντώνιος απάντησε: « Το βιβλίο μου, φιλόσοφε, είναι η φύση των δημιουργημάτων, και οποτεδήποτε επιθυμήσω, μπορώ να διαβάσω μέσα σ' αυτήν τα έργα του Θεού»." (Ευάγριος ο Ποντικός)

"Κατανόησε ότι έχεις μέσα σου -σε μικρή κλίμακα- ένα δεύτερο σύμπαν: μέσα σου υπάρχει ένας ήλιος, υπάρχει μια σελήνη και υπάρχουν κι αστέρια." (Ωριγένης)

ΚΟΙΤΑΞΕ ΣΤΟΥΣ ΟΥΡΑΝΟΥΣ

Η ηθοποιός Lillah McCarthy περιγράφει πώς κάποτε πήγε σε μεγάλη δυστυχία να δει τον George Bernard Shaw, όταν την εγκατέλειψε ο άντρας της:

Έτρεμα. Ο Shaw καθόταν πολύ ήσυχος. Η φωτιά μου έφερνε ζεστασιά... Δεν ξέρω πόση ώρα καθήσαμε έτσι, αλλά σε λίγο βρέθηκα να περπατώ με σερνάμενα βήματα έχοντας δίπλα μου τον Shaw... πάνω-κάτω στην Adelphi Terrace. Το βάρος που με πίεζε, έγινε ελαφρύτερο κι έτσι άφησε τα δάκρυα να κυλήσουν, που ποτέ δεν θα ερχόντουσαν πριν. Μ' άφησε να κλάψω. Ύστερα άκουσα μια φωνή με την οποία μιλούσε όλη η απαλότητα και η τρυφερότητα του κόσμου. Έλεγε: «Κοίταξε, αγαπητή, κοίταξε ψηλά στον ουρανό. Υπάρχουν περισσότερα στη ζωή απ' αυτό. Υπάρχουν πολύ περισσότερα».

Οποιαδήποτε κι αν ήταν η πίστη του στο Θεό ή ακόμη κι αν δεν πίστευε καθόλου, ο Shaw εδώ δίνει μια μαρτυρία για κάτι που είναι θεμελιακό για την πνευματική Οδό. Δεν πρόσφερε αβρά λόγια παρηγοριάς στη Lillah McCarthy ούτε προσποιήθηκε ότι ο πόνος της θα ήταν εύκολος να τον σηκώσει. Αυτό που έκανε ήταν πιο διορατικό. Της είπε να κοιτάξει για μια στιγμή έξω από τον εαυτό της, από την προσωπική της τραγωδία και ν' αντικρύσει τον κόσμο μέσα στην αντικειμενικότητά του, να νιώσει το θαύμα και την ποικιλία του, την «κατάστασή» του. Και η συμβουλή του εφαρμόζεται σε όλους μας. Όσο κι αν πιέζομαι απ' τη δική μου ή των άλλων τη στενοχώρια, δεν πρέπει να ξεχνώ ότι υπάρχει πολύ περισσότερη απ' αυτή στον κόσμο, πολύ περισσότερη.

Ο άγ. Ιωάννης της Κροστάνδης λέει: «η προσευχή είναι μια κατάσταση από συνεχή ευγνωμοσύνη». Αν δε νιώθω ένα αίσθημα χαράς μέσα στη δημιουργία του Θεού, αν ξεχνώ να προσφέρω τον κόσμο πίσω στο Θεό μ' ευγνωμοσύνη, έχω προχωρήσει πολύ λίγο στην Οδό. Δεν έχω μάθει ακόμη να είμαι αληθινά ανθρώπινος. Γιατί μόνο με την ευγνωμοσύνη μπορώ να γίνω ο εαυτός μου. Η χαρούμενη ευγνωμοσύνη χωρίς να είναι συναισθηματική ή με διάθεση φυγής απ' την πραγματικότητα, είναι αντίθετα ρεαλιστική απόλυτα -αλλά με το ρεαλισμό ενός που βλέπει τον κόσμο μέσα στο Θεό, σαν θείο δημιούργημα.

Η ΔΙΑΜΑΝΤΕΝΙΑ ΓΕΦΥΡΑ.

«Συ εκ του μη όντος εις το είναι ημάς παρήγαγες» (Λειτουργία του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου). Πώς μπορούμε να καταλάβουμε τη σχέση του Θεού με τον κόσμο που έχει δημιουργήσει; Τι εννοείται με τη φράση «εκ του μηδενός», ex nihilo; Γιατί, αλήθεια, ο Θεός δημιούργησε;

Οι λέξεις «εκ του μη όντος» δηλώνουν, πρώτο και κύριο, ότι ο Θεός δημιούργησε το σύμπαν με μια πράξη της ελεύθερης θέλησής του. Τίποτε δεν τον πίεσε να δημιουργήσει· το διάλεξε να το κάνει. Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε άσκοπα ή από ανάγκη· δεν είναι μια αυτόματη απόρροια ή ξεχείλισμα από το Θεό, αλλά η συνέπεια της θεϊκής εκλογής.

Αν τίποτε δεν ανάγκασε το Θεό να δημιουργήσει, γιατί τότε αποφάσισε να το κάνει; Αν μπορούμε να δώσουμε μιαν απάντηση σ' αυτή την ερώτηση, η απάντησή μας πρέπει να είναι: το κίνηρο του Θεού για δημιουργία είναι η αγάπη του. Αντί να πούμε ότι δημιούργησε το σύμπαν από το μηδέν, θάπρεπε να πούμε ότι το δημιούργησε από τον ίδιο τον εαυτό του, που είναι αγάπη. Δεν θάπρεπε να σκεφτόμαστε το Θεό σαν Κατασκευαστή ή το Θεό σαν Τεχνίτη, αλλά τον Θεό σαν Εραστή. Η δημιουργία δεν είναι τόσο μια πράξη της ελεύθερης θέλησής του, όσο της ελεύθερης αγάπης του. Το ν' αγαπάς σημαίνει να μοιράζεσαι, όπως

τόσο καθαρά μας έχει δείξει το τριαδικό δόγμα: ο Θεός δεν είναι μόνο ένας άλλά ένας μέσα σε τρεις, επειδή είναι μια κοινωνία προσώπων, που μετέχουν με αγάπη το ένα στο άλλο. Ο κύκλος της θεϊκής αγάπης όμως δεν έχει παραμείνει κλειστός. Η αγάπη του Θεού είναι, στην κυριολεκτική σημασία της λέξης, «εκστατική» - μια αγάπη που κάνει το Θεό να βγαίνει από τον εαυτό του και να δημιουργεί πράγματα διαφορετικά από τον ίδιο. Από εκούσια εκλογή ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο με «εκστατική» αγάπη, έτσι ώστε να υφίστανται εκτός από τον ίδιο άλλες υπάρξεις για να μετέχουν στη ζωή και στην αγάπη που είναι δικά του.

Ο Θεός δεν δημιούργησε από εξαναγκασμό· αλλ' αυτό δε σημαίνει ότι υπήρξε κάτι τυχαίο ή ασυνεπές σ' αυτή την πράξη της δημιουργίας. Ο Θεός είναι όλ' αυτά που κάνει, και έτσι η πράξη της δημιουργίας δεν είναι κάτι ξεχωριστό απ' τον εαυτό του. Στην καρδιά του Θεού και στην αγάπη του ο καθένας από μας πάντα υπήρχε. Προαιώνια ο Θεός είδε τον καθένα μας σαν μια ιδέα ή σκέψη με το θεϊκό του νου, και για τον καθένα προαιώνια έχει ένα ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό σχέδιο. Πάντοτε υπήρχαμε γι' αυτόν· η δημιουργία σημαίνει ότι σε κάποια ορισμένη χρονική στιγμή αρχίζουμε να υπάρχουμε και για τους εαυτούς μας.

Σαν καρπός της ελεύθερης θέλησης και της ελεύθερης αγάπης του Θεού, ο κόσμος δεν είναι αναγκαίος, δεν είναι αυτάρκης, αλλά είναι σχετικός και εξαρτημένος. Σαν δημιουργήματα ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε μόνο οι εαυτοί μας μόνοι· ο Θεός είναι ο πυρήνας της ύπαρξής μας, διαφορετικά παύουμε να υπάρχουμε. Την κάθε στιγμή εξαρτώμεθα για την ύπαρξή μας από την αγαπητική θέληση του Θεού. Η ύπαρξη είναι ένα δώρο από το Θεό -ένα ελεύθερο δώρο της αγάπης του, ένα δώρο που ποτέ δεν παίρνεται πίσω αλλ' οπωσδήποτε ένα δώρο, όχι κάτι που κατέχουμε με τη δική μας δύναμη. Ο Θεός μόνος έχει την αιτία και την πηγή της ύπαρξής του μέσα στον εαυτό του, όλα τα δημιουργήματα έχουν την αιτία τους και την πηγή τους όχι στους εαυτούς τους αλλά σ' αυτόν. Ο Θεός μόνος είναι αυτοπηγή.· όλα τα δημιουργήματα πηγάζουν απ' το Θεό, έχουν τις ρίζες τους στο Θεό και βρίσκουν την προέλευσή τους και την πλήρωσή τους σ' αυτόν. Ο Θεός μόνο είναι το ουσιαστικό όνομα, όλα τα δημιουργήματα είναι επίθετα.

*

Λέγοντας ότι ο Θεός είναι Δημιουργός του κόσμου δεν εννοούμε απλώς ότι θέτει τα πράγματα σε κίνηση με μιαν αρχική πράξη «εν αρχή», μετά την οποία συνεχίζουν να λειτουργούν μόνα τους. Ο Θεός δεν είναι μόνο ένας ωρολογοποιός του σύμπαντος, που κουρδίζει το μηχανισμό και ύστερα τον αφήνει να χτυπάει μόνος του. Αντίθετα η δημιουργία είναι συνεχής. Αν πρέπει να είμαστε ακριβείς, όταν μιλάμε για τη δημιουργία δεν θάπρεπε να χρησιμοποιούμε τον αόριστο αλλά το συνεχιζόμενο ενεστώτα. Θάπρεπε να λέμε, όχι ότι «ο Θεός έφτιαξε τον κόσμο, και μένα μέσα σ' αυτόν», αλλά ότι «ο Θεός φτιάχνει τώρα τον κόσμο, και μένα μέσα σ' αυτόν, εδώ και τώρα, τούτη τη στιγμή και πάντα». Η δημιουργία δεν είναι ένα γεγονός παρελθοντικό, αλλά μια σχέση στο παρόν. Αν ο Θεός δε συνέχιζε ν' ασκεί τη δημιουργική του θέληση την κάθε στιγμή, το σύμπαν θα έπεφτε αμέσως σε ανυπαρξία· τίποτε δεν θα μπορούσε να υπάρξει ούτε για ένα δευτερόλεπτο αν ο Θεός δεν το ήθελε να υπάρχει. Όπως ο Μητροπολίτης Φιλάρετος της Μόσχας το θέτει «όλα τα πλάσματα ισορροπούν πάνω στο δημιουργικό λόγο του Θεού, σαν σε μια διαμαντένια γέφυρα· πάνω τους είναι η άβυσσος της θεϊκής απεραντοσύνης, κάτω η άβυσσος της δικής τους μηδαμινότητας».

Αυτό αληθεύει ακόμη και για το Διάβολο και τους πεπτωκότες αγγέλους στην κόλαση· κι αυτοί επίσης εξαρτούν την ύπαρξή τους από τη θέληση του Θεού.

Ο σκοπός της διδασκαλίας για τη δημιουργία, επομένως, δεν είναι να προσγράψουμε ένα χρονολογικά εναρκτήριο σημείο στον κόσμο, αλλά να βεβαιώσουμε ότι αυτή εδώ τη στιγμή, όπως σ' όλες τις στιγμές, ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από το Θεό. Όταν η Γένεση διατυπώνει: «Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην» (Γεν.1,1), η λέξη «αρχή» δεν πρέπει να εκληφθεί απλώς με τη χρονική σημασία αλλά ως δηλωτική του ότι ο Θεός είναι η διαρκής αιτία και το στήριγμα όλων των πραγμάτων.

Σαν δημιουργός, λοιπόν, ο Θεός βρίσκεται πάντα στην καρδιά κάθε πράγματος διατηρώντας το στη ζωή. Στο επίπεδο της επιστημονικής έρευνας, διακρίνουμε ορισμένες εξελίξεις ή συνέπειες της αιτίας και του αποτελέσματος. Στο επίπεδο της πνευματικής όρασης, που δεν αντιστρατεύεται την επιστήμη αλλά βλέπει πέρ' απ' αυτή, διακρίνουμε παντού τις δημιουργικές ενέργειες του Θεού που φροντίζουν όλα όσα υπάρχουν, που διαμορφώνουν την εσώτατη ουσία όλων των πραγμάτων. Αλλά, ενώ είναι παρών παντού στον κόσμο, ο Θεός δεν πρέπει να ταυτιστεί με τον κόσμο.

Σαν Χριστιανοί καταφάσκουμε όχι τον πανθεϊσμό αλλά τον «πανενθεϊσμό». Ο Θεός είναι μέσα σ' όλα τα πράγματα, επίσης όμως πέρα και πάνω απ' όλα τα πράγματα. Είναι «μεγαλύτερος από το μεγάλο» και «μικρότερος από το μικρό». Με τα λόγια του Αγ. Γρηγορίου Παλαμά, «είναι παντού και πουθενά, είναι το κάθε τι και τίποτε». Όπως το τοποθέτησε ένας Κιστερσιανός μοναχός του Νέου Clairvaux, «ο Θεός είναι στον πυρήνα. Ο Θεός είναι διαφορετικός από τον πυρήνα. Ο Θεός είναι μέσα στον πυρήνα και τον διαπερνάει ολόκληρο, και είναι περ' απ' τον πυρήνα, πιο κοντά στον πυρήνα από τον ίδιο το πυρήνα».

«Και είδεν ο Θεός τα πάντα, όσα εποίησε, και ιδού καλά λίαν» (Γεν. 1,31). Η δημιουργία στο σύνολό της είναι χειροτέχνημα του Θεού· στην εσώτερη ουσία τους όλα τα δημιουργήματα είναι «καλά λίαν. Η Χριστιανική Ορθοδοξία αποκηρύσσει το δυαλισμό στις διάφορες μορφές του: τον οξύ δυαλισμό των Μανιχαίων που αποδίδουν την ύπαρξη του κακού σε μια δεύτερη δύναμη, συναΐδια με το Θεό της αγάπης· το λιγότερο ριζοσπαστικό δυαλισμό των Γνωστικών Βαλεντιανών, που βλέπουν την υλική τάξη, συμπεριλαμβάνοντας και το ανθρώπινο σώμα, να δημιουργείται σαν συνέπεια μιας προκοσμικής πτώσης· και τον πιο λεπτό δυαλισμό των Πλατονιζόντων, που θεωρούν την ύλη όχι ως κακό αλλά ως μη πραγματική.

Απέναντι σε κάθε μορφή δυϊσμού ο Χριστιανισμός βεβαιώνει ότι υπάρχει ένα summum bonum, ένα «ύψιστο αγαθό» -δηλ. ο ίδιος ο Θεός- αλλά δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει summum malum (ύψιστο κακό). Το κακό δεν είναι συναΐδιο με το Θεό. Στην αρχή υπήρχε μόνο ο Θεός: όλα τα πράγματα που υφίστανται είναι δημιουργία του, είτε στον ουρανό, είτε στη γη, είτε πνευματική είτε υλική και επομένως στη βασική τους «κατάσταση» όλα τους είναι καλά.

Τι πρέπει λοιπόν να πούμε για το κακό; Αφού όλα τα δημιουργήματα είναι από τη φύση τους καλά, η αμαρτία ή το κακό δεν είναι πράγμα, δεν είναι υφιστάμενη ύπαρξη ή ουσία. «Δεν είδα αμαρτία», λέει η Julian του Norwich στις Αποκαλύψεις της, «γιατί πιστεύω ότι δεν έχει κανένα είδος υπόστασης, δεν έχει μερίδιο στην ύπαρξη ούτε μπορεί ν' αναγνωριστεί παρ' από τον πόνο που προκαλεί». «Η αμαρτία είναι μηδέν» λέει ο Άγ. Αυγουστίνος. «Αυτό που είναι κακό υπό αυστηρή έννοια», παρατηρεί ο Ευάγριος, «δεν είναι μία υπόσταση αλλά η απουσία του καλού, όπως το σκοτάδι δεν είναι τίποτε άλλο παρά η απουσία του φωτός». Και ο αγ. Γρηγόριος ο Νύσσης διατυπώνει, «η αμαρτία δεν υφίσταται στη φύση δίχως την ελεύθερη θέληση· δεν είναι μία υπόσταση πραγματική». «Ούτε και οι δαίμονες είναι από τη φύση τους κακοί», λέειο άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής, «αλλά γίνονται κακοί από την κακή χρήση των φυσικών τους δυνάμεων». Το κακό είναι πάντα παρασιτικό. Είναι η διαστροφή και η κατάχρηση αυτού που είναι καθεαυτό καλό. Το κακό δεν παραμένει στο ίδιο το πράγμα αλλά στη συμπεριφορά μας προς το πράγμα - δηλ. στη θέλησή μας.

Ίσως φανεί ότι, ορίζοντας το κακό ως «μηδέν», υποτιμάμε την ισχύ και το δυναμισμό του. Αλλά, όπως είχε παρατηρήσει ο C.S.Lewis, «το μηδέν είναι πολύ δυνατό». Λέγοντας ότι το κακό είναι η διαστρέβλωση του καλού και επομένως, στην τελική ανάλυση, μία απάτη και μη-πραγματικότητα, δεν πρέπει ν' αρνηθούμε τη δυνατή επιρροή του πάνω μας. Γιατί δεν υπάρχει μεγαλύτερη δύναμη μέσα στη δημιουργία από την ελεύθερη θέληση των όντων που είναι προικισμένα με αυτοσυνειδησία και πνευματική ευφυΐα, και επομένως η κακή χρήση αυτής της ελεύθερης θέλησης μπορεί να έχει ολοκληρωτικά τρομερές συνέπειες.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΣΩΜΑ, ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ.

Και ποια είναι η θέση του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία; «Αυτός δε ο Θεός της ειρήνης αγιάσαι υμάς ολοτελείς, και ολόκληρον το πνεύμα και η ψυχή και το σώμα αμέμπτως εν τη παρουσία του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού τηρηθείη» (Α' Θεσσ. 5, 23). Εδώ ο Απ. Παύλος αναφέρει τα τρία στοιχεία ή όψεις που συνιστούν το ανθρώπινο πρόσωπο. Αν και διαφορετικές, αυτές οι όψεις είναι αυστηρά αλληλένδετες· ο άνθρωπος είναι μία αναπόσπαστη ενότητα, όχι ένα σύνολο αθροιστικό χωριστών μερών.

Πρώτα είναι το σώμα, «χους από της γης» (Γεν. 2,7), η φυσική ή υλική όψη της ανθρώπινης φύσης.

Δεύτερη είναι η ψυχή, η δύναμη της ζωής που ζωοποιεί και εμψυχώνει το σώμα, κάνοντάς το να μην είναι μόνο ένας βώλος ύλης, αλλά κάτι που μεγαλώνει και κινείται, που αισθάνεται και αντιλαμβάνεται. Και τα ζώα έχουν ψυχή και ίσως και τα φυτά. Αλλά στην περίπτωση του ανθρώπου η ψυχή είναι προικισμένη με συνείδηση· είναι μια λογική ψυχή που έχει την ικανότητα γι' αφηρημένη σκέψη, και τη δυνατότητα να

προχωρεί με απέραντα επιχειρήματα από συλλογισμούς σ' ένα συμπέρασμα. Αυτές οι δυνάμεις υπάρχουν στα ζώα -αν όχι καθόλου- μόνο σε πολύ περιορισμένο βαθμό.

Τρίτο είναι το πνεύμα, η «αναπνοή» από το Θεό (βλ. Γεν. 2,7), που δεν έχουν τα ζώα. Είναι σημαντικό να διαχωρίσουμε το «Πνεύμα» με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα, από το «πνεύμα» με μικρό π. Το δημιουργημένο πνεύμα του ανθρώπου δεν πρέπει να ταυτιστεί με το αδημιούργητο ή Άγιο Πνεύμα του Θεού, το τρίτο πρόσωπο της Τριάδος· αν και τα δυο τους σχετίζονται στενά, γιατί με το πνεύμα του ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το Θεό και επικοινωνεί μαζί του.

Με την ψυχή του ο άνθρωπος ασχολείται με την επιστημονική ή φιλοσοφική έρευνα αναλύοντας τα δεδομένα της αισθητικής του εμπειρίας μεσ' απ' τον απέραντο λόγο.

Με το πνεύμα του, που μερικές φορές ονομάζεται νους, καταλαβαίνει την αιώνια αλήθεια για το θεό ή για τους λόγους ή τις εσώτερες ουσίες των δημιουργημάτων, όχι με παραγωγικούς συλλογισμούς, αλλά με άμεση κατανόηση ή πνευματική αντίληψη, μ' ένα είδος διαίσθησης που ο άγ. Ισαάκ ο Σύρος καλεί «απλή νόηση». Το πνεύμα ή ο νους είναι επομένως διαφορετικό από τις λογικές δυνάμεις του ανθρώπου και τις αισθητικές συγκινήσεις, και ανώτερο και από τις δύο.

Επειδή ο άνθρωπος έχει μια λογική ψυχή κι ένα νου, κατέχει τη δύναμη του αυτεξούσιου και της ηθικής ελευθερίας, δηλ. την αίσθηση του καλού και του κακού, και τη δυνατότητα να διαλέγει ανάμεσά τους. Εκεί όπου τα ζώα ενεργούν από ένστικτο, ο άνθρωπος μπορεί να πάρει μία ελεύθερη και συνειδητή απόφαση.

Μερικές φορές οι Πατέρες δέχονται όχι ένα τριμερές αλλά ένα διμερές σχήμα, περιγράφοντας τον άνθρωπο απλώς σαν μια ενότητα σώματος και ψυχής· σ' αυτή την περίπτωση θεωρούν το πνεύμα ή το νου ως την υψηλότερη όψη της ψυχής. Αλλά το τριπλό σχήμα σώματος, ψυχής και πνεύματος είναι ακριβέστερο και πιο διαφωτιστικό, ιδιαίτερα στην εποχή μας όπου η ψυχή και το πνεύμα συχνά συγχέονται, και όπου οι περισσότεροι άνθρωποι δεν ξέρουν καλά-καλά ότι έχουν νου. Η κουλτούρα και το εκπαιδευτικό σύστημα στη σύγχρονη Δύση βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην εξάσκηση του λογικού μυαλού και, σε λιγότερο βαθμό, στις αισθητικές συγκινήσεις. Οι περισσότεροι από μας έχουμε ξεχάσει ότι δεν είμαστε μόνο μυαλό και θέληση, αισθήσεις και συναισθήματα· είμαστε επίσης πνεύμα. Ο σύγχρονος άνθρωπος, κατά το μεγαλύτερο μέρος, έχει χάσει την επαφή με την γνησιότερη και υψηλότερη πλευρά του εαυτού του· και το αποτέλεσμα αυτής της εσωτερικής αλλοτρίωσης μπορούμε να το δούμε πολύ απλά στην ανησυχία του, στην έλλειψη ταυτότητας και στην απώλεια της ελπίδας.

ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΛΑΒΗΤΗΣ

Σώμα, ψυχή και πνεύμα, τρία μέσα σ' ένα, ο άνθρωπος κατέχει μια μοναδική θέση στη δημιουργία.

Σύμφωνα με την Ορθόδοξη άποψη για τον κόσμο, ο Θεός είχε διαμορφώσει δύο επίπεδα δημιουργημάτων: πρώτα το «νοητικό», «πνευματικό» ή «διανοητικό» επίπεδο, και μετά, το υλικό ή σωματικό. Στο πρώτο επίπεδο ο Θεός έφτιαξε τους αγγέλους που δεν έχουν υλικό σώμα. Στο δεύτερο επίπεδο έφτιαξε το φυσικό σύμπαν -τους γαλαξίες, τ' αστέρια, τους πλανήτες, με τις διάφορες μορφές ζωής στα ορυκτά, τα φυτά και τα ζώα. Ο άνθρωπος και μόνον ο άνθρωπος υφίσταται ταυτόχρονα και στα δύο επίπεδα. Με το πνεύμα του ή την πνευματική του διάνοια μετέχει στο νοητικό βασίλειο και είναι σύντροφος των αγγέλων- με το σώμα του και την ψυχή του, κινείται και αισθάνεται και σκέπτεται, τρώει και πίνει, μετατρέποντας την τροφή σ' ενέργεια και μετέχοντας οργανικά στο υλικό βασίλειο που το διαπερνά με τις αισθήσεις του.

Η ανθρώπινη φύση μας είναι λοιπόν πιο περίπλοκη από την αγγελική, και προικισμένη με πλουσιώτερες δυνατότητες. Ιδωμένος μ' αυτό το πρίσμα, ο άνθρωπος δεν είναι χαμηλότερα αλλά υψηλότερ' απ' τους αγγέλους· όπως το βαβυλωνιακό Ταλμούδ βεβαιώνει, «Οι δίκαιοι είναι μεγαλύτεροι από τους διακονούντες αγγέλους» (Sanhedrin 93a). Ο άνθρωπος βρίσκεται στην καρδιά της δημιουργίας του Θεού. Μετέχοντας και στο νοητικό και στο υλικό βασίλειο, είναι μια εικόνα ή ένας καθρέφτης όλης της δημιουργίας, imago mundi, ένα «μικρό σύμπαν» ή μικρόκοσμος. Όλα τα δημιουργήματα συναντώνται σ' αυτόν. Ο άνθρωπος θα μπορούσε να πει για τον εαυτό του, με τα λόγια της Kathleen Raine:

Επειδή αγαπώ Ο ήλιος ρίχνει τις ακτίνες του από ζωντανό χρυσάφι, ρίχνει το χρυσάφι και τ' ασήμι του πάνω στη θάλασσα...Επειδή αγαπώ οι φτέρες πρασινίζουν και πρασινίζει η χλόη και πρασινίζουν τα διάφανα ηλιόλουστα δέντρα...

Επειδή αγαπώ όλη νύχτα το ποτάμι κυλάει στον ύπνο μου, χιλιάδες ζωντανά πλάσματα κοιμούνται στην αγκαλιά μου, και καθώς κοιμούνται ξυπνούν, κι ενώ ρέουν αναπαύονται.

Όντας μικρόκοσμος, ο άνθρωπος είναι επίσης μεσάζοντας. Είναι θεόδοτο έργο του να διευθετεί και να εναρμονίζει το νοητικό και το υλικό βασίλειο, να τα ενώνει, ν' αποπνευματοποιεί την ύλη και να φανερώνει όλες τις κρυμένες δυνατότητες της δημιουργίας. Όπως το Εβραϊκό Hasidim το έχει εκφράσει, ο άνθρωπος καλείται «να προοδεύει σκαλί-σκαλί μέχρις ότου, μέσω αυτού, να ενωθεί το κάθε τι». Σαν μικρόκοσμος λοιπόν ο άνθρωπος είναι ο μόνος μέσα στον οποίο ο κόσμος συνοψίζεται· σαν μεσάζοντας είναι ο μόνος μέσω του οποίου ο κόσμος αντιπροσφέρεται στο Θεό.

Ο άνθρωπος μπορεί να εξασκήσει αυτό το μεσολαβητικό ρόλο μόνον επειδή η ανθρώπινη φύση του είναι ουσιαστικά και βασικά μία ενότητα. Αν ήταν μόνο μια ψυχή κατοικώντας προσωρινά σ' ένα σώμα, όπως πολλοί από τους Έλληνες και τους Ινδούς φιλοσόφους έχουν φανταστεί -αν το σώμα του δεν ήταν μέρος του αληθινού εαυτού του, αλλά μόνο ένα κομμάτι ύφασμα που τελικά θα το παραμερίσει, ή μια φυλακή απ' όπου προσπαθεί να δραπετεύσει,- τότε ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να δράσει σωστά σαν μεσολαβητής. Ο άνθρωπος αποπνευματοποιεί τη δημιουργία, πρώτ' απ' όλα αποπνευματοποιώντας το ίδιο το σώμα του και προσφέροντάς το στο Θεό: «ή ουκ οίδατε ότι το σώμα υμών ναός του εν υμίν αγίου πνεύματός εστιν;» γράφει ο Απ. Παύλος. «Δοξάσατε δη τον Θεόν εν τω σώματι υμών... Παρακαλώ ουν υμάς, αδελφοί, δια των οικτιρμών του Θεού, παραστήσαι τα σώματα υμών θυσίαν ζώσαν, αγίαν, ευάρεστον τω Θεώ» (Α' Κορ. 6,19-20· Ρωμ. 12,1). Αλλά με το ν' «αποπνευματοποιεί» το σώμα, ο άνθρωπος, δεν το εξαϋλώνει: αντίθετα, είναι η ανθρώπινη κλήση να διακηρύξει το πνευματικό μέσα και μέσω του υλικού. Οι Χριστιανοί είναι μ' αυτή την έννοια, οι μόνοι αληθινοί υλιστές.

Το σώμα, λοιπόν, είναι έν' αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ο χωρισμός σώματος και ψυχής στο θάνατο είναι αφύσικος, κάτι αντίθετο από το αρχικό σχέδιο του Θεού, που έχει επέλθει σα συνέπεια της πτώσης. Επί πλέον, ο χωρισμός είναι μόνο προσωρινός: προσδοκούμε, περ' απ' το θάνατο, την τελική ανάσταση «εν τη εσχάτη ημέρα», όταν σώμα και ψυχή ξαναενωθούν γι' άλλη μια φορά.

ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΟΜΟΙΩΣΗ

«Η δόξα του Θεού είναι ο άνθρωπος», βεβαιώνει το Ταλμούδ (Derech Eretz Zutta, 10,5)· και ο αγ. Ειρηναίος διαπιστώνει το ίδιο: «Η δόξα του Θεού είναι ένας ζωντανός άνθρωπος». Το ανθρώπινο πρόσωπο σχηματίζει το κέντρο και την κορωνίδα της δημιουργίας του Θεού. Η μοναδική θέση του ανθρώπου στον κόσμο φαίνεται πάνω απ' όλα, από το γεγονός ότι έχει φτιαχτεί «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» του Θεού (Γεν. 1,26). Ο άνθρωπος είναι μια περιορισμένη έκφραση της άπειρης αυτοέκφρασης του Θεού.

Μερικές φορές οι Έλληνες Πατέρες συσχετίζουν τη θεϊκή «εικόνα» στον άνθρωπο με την ολότητα της φύσης του που θεωρείται ενότητα των στοιχείων: πνεύματος, ψυχής και σώματος. Άλλοτε συνδυάζουν την εικόνα πιο ειδικά με την υψηλότερη πλευρά του ανθρώπου, με το πνεύμα του ή την πνευματική νόηση με την οποία αποκτά γνώση του Θεού και ενώνεται μαζί του. Βασικά, η εικόνα του Θεού στον άνθρωπο υποδηλώνει το κάθε τι που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζωά, που τον κάνει με την πλήρη και αληθινή έννοια ένα πρόσωπο -έναν ηθικό παράγοντα ικανό για το σωστό και για το λάθος, ένα πνευματικό ον προικισμένο μ' εσωτερικήν ελευθερία.

Η άποψη της ελεύθερης εκλογής είναι ιδιαίτερα σημαντική για να κατανοήσουμε τον άνθρωπο που είναι φτιαγμένος κατ' εικόνα Θεού. Αφού ο Θεός είναι ελεύθερος και ο άνθρωπος επίσης είναι ελεύθερος. Και όντας ελεύθερη κάθε ανθρώπινη ύπαρξη συνειδητοποιεί την θεϊκήν εικόνα μέσα της με το δικό της διακριτικό τρόπο. Οι ανθρώπινες υπάρξεις δεν είναι αντίθετες έτσι ώστε να μπορούν ν' ανταλλαγούν μεταξύ τους, ή ανταλλακτικά μιας μηχανής. Ο καθένας, όντας ελεύθερος είναι ανεπανάληπτος· και ο καθένας όντας ανεπανάληπτος είναι άπειρα πολύτιμος. Τ' ανθρώπινα πρόσωπα δεν πρέπει να τα μετράμε ποσοτικά: δεν έχουμε δικαίωμα να δεχτούμε ότι ένα συγκεκριμένο πρόσωπο έχει μεγαλύτερη αξία απ' οποιοδήποτε άλλο συγκεκριμένο πρόσωπο, ή ότι δέκα πρόσωπα υποχρεωτικά πρέπει να έχουν μεγαλύτερη αξία από ένα. Τέτοιοι υπολογισμοί είναι μια προσβολή για την αυθεντική προσωπικότητα. Ο καθένας είναι

αναντικατάστατος και επομένως ο καθένας πρέπει ν' αντιμετωπίζεται σαν ένας σκοπός για τον εαυτό του και ποτέ σαν ένα μέσο για κάποιον απώτερο σκοπό. Ο καθένας δεν πρέπει να θεωρείται αντικείμενο αλλά υποκείμενο. Αν βρίσκουμε τους ανθρώπους ανιαρούς και πληκτικά όμοιους, είναι γιατί δεν έχουμε φτάσει στο επίπεδο της αληθινής προσωπικότητας για τους άλλους και για τους εαυτούς μας, όπου δεν υπάρχουν στερεότυπα αλλ' ο καθένας είναι μοναδικός.

Πολλοί από τους Έλληνες Πατέρες, αν όχι και όλοι, διακρίνουν μια διαφορά ανάμεσα στην «εικόνα» του Θεού και στην «ομοίωση» του Θεού. Η εικόνα για κείνους που ξεχωρίζουν τους δύο όρους, υποδηλώνει τη δυνατότητα του ανθρώπου να ζήσει μέσα στο Θεό, ενώ η ομοίωση τη συνειδητοποίηση αυτής της δυνατότητας. Η εικόνα είναι αυτό που ο άνθρωπος κατέχει απ' την αρχή και που του δίνει τη δύναμη να ξεκινήσει από την αρχή στην πνευματική Οδό· η ομοίωση είναι αυτό που ελπίζει ν' αποκτήσει στο τέρμα του ταξιδιού του. Με τα λόγια του Ωριγένη, «Ο άνθρωπος έλαβε την τιμή της εικόνας στην πρώτη του δημιουργία, αλλά η πλήρης τελείωση στην ομοίωση του Θεού θα του παρασχεθεί στη συντέλεια των πάντων». Όλοι οι άνθρωποι είναι φτιαγμένοι κατ' εικόνα του Θεού και, όσο διεφθαρμένη κι αν είναι η ζωή τους, η θεϊκή εικόνα μέσα τους είναι απλώς συσκοτισμένη και καλυμένη, ποτέ όμως ολότελα χαμένη. Η ομοίωση όμως ολοκληρώνεται μόνο από τους εκλεκτούς της ουράνιας βασιλείας του Μέλλοντος Αιώνος.

Κατά τον αγ. Ειρηναίο, ο άνθρωπος στην πρώτη του δημιουργία ήταν «σαν ένα μικρό παιδί», και χρειαζόταν ν' «αυξηθεί» προς την τελείωσή του. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος στην πρώτη του δημιουργία ήταν αθώος και ικανός ν' αναπτυχθεί πνευματικά (η «εικόνα»), αλλ' αυτή η ανάπτυξη δεν ήταν αναπόφευκτη ή αυτόματη. Ο άνθρωπος κλήθηκε να συνεργαστεί με τη χάρη του Θεού και έτσι, με τη σωστή χρήση της ελεύθερης θέλησής του, αργά και με προοδευτικά βήματα έπρεπε να γίνει τέλειος κατά Θεό (η «ομοίωση»).

Αυτό δείχνει πως η γνώση ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εικόνα Θεού, μπορεί να ερμηνευτεί με μια δυναμική παρά με μια στατική έννοια. Δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος ήταν προικισμένος από την αρχή με μιαν απόλυτα συνειδητοποιημένη αγιότητα και γνώση, αλλ' απλώς ότι του είχε δοθεί η ευκαιρία ν' αναπτυχθεί σε απόλυτη κοινωνία με το Θεό. Η διάκριση στην εικόνα-ομοίωση δεν υπονοεί βέβαια την αποδοχή καμιάς «εξελικτικής θεωρίας»· αλλά δεν είναι και αταίριαστη μια τέτοια θεωρία.

Η εικόνα και η ομοίωση σημαίνουν προσανατολισμό, σχέση. Όπως παρατηρεί ο Philip Sherrard, «Η ίδια η ιδέα του ανθρώπου υπονοεί μια σχέση, ένα σύνδεσμο με το Θεό. Όπου καταφάσκεται ο άνθρωπος καταφάσκεται και ο Θεός». Το να πιστεύουμε ότι ο άνθρωπος έχει φτιαχτεί κατ' εικόνα Θεού είναι το να πιστεύουμε ότι ο άνθρωπος έχει δημιουργηθεί για επικοινωνία και ένωση με το Θεό, και ότι, αν απωθήσει αυτή την επικοινωνία παύει να είναι σωστός άνθρωπος. Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα, όπως ο λεγόμενος «φυσικός άνθρωπος», που να υφίσταται χωριστά απ' το Θεό· άνθρωπος που είναι αποκομένος απ' το Θεό, είναι σε πολύ αφύσικη κατάσταση. Η διδασκαλία της εικόνας εννοεί επομένως, ότι ο άνθρωπος έχει το Θεό ως το εσώτατο κέντρο της ύπαρξής του. Το θεϊκό στοιχείο είναι το αποφασιστικό στην ανθρωπότητά μας· χάνοντας την αίσθηση του θεϊκού, χάνουμ' επίσης και την έννοια του ανθρώπινου.

Αυτό έχει επιβεβαιωθεί εκπληκτικά από τα όσα συνέβησαν στη Δύση από την εποχή της Αναγέννησης, και πιο ευδιάκριτα από τη βιομηχανική επανάσταση. Μια αυξανόμενη κοσμικότητα έχει συνοδευθεί από μιαν απανθρωποποίηση της κοινωνίας που συνεχώς μεγαλώνει. Το σαφέστερο παράδειγμα γι' αυτό μπορεί να το δει κανείς στη Λενινιστική-Σταλινική μορφή του Κομμουνισμού, όπως είναι στη Σοβιετική Ένωση [το βιβλίο αυτό με τον τίτλο Orthodox Way γράφτηκε, πριν από την πτώση του κομμουνισμού, το 1979]. Εδώ η άρνηση του Θεού συμβαδίζει με μια σκληρή καταπίεση της προσωπικής ελευθερίας του ανθρώπου. Αυτό δεν είναι καθόλου εκπληκτικό. Η μόνη σίγουρη βάση για ένα δόγμα ανθρώπινης ελευθερίας και ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι η πεποίθηση ότι κάθε άνθρωπος είναι κατ' εικόνα Θεού.

Ο άνθρωπος είναι φτιαγμένος όχι μόνο κατ' εικόνα Θεού, αλλά πιο συγκεκριμένα, κατ' εικόνα του Τριαδικού Θεού. Όλα όσα ειπώθηκαν νωρίτερα για τη «βίωση της Τριάδος» αποκτούν πρόσθετη δύναμη, όταν εκφράζονται με όρους του δόγματος της εικόνας. Αφού η εικόνα του Θεού στον άνθρωπο είναι Τριαδική, συνεπάγεται ότι ο άνθρωπος, όπως ο Θεός, συνειδητοποιεί την αληθινή του φύση με την αμοιβαία ζωή. Η εικόνα σημαίνει σχέση όχι μόνο με το Θεό, αλλά και με τους ανθρώπους. Όπως τα τρία θεϊκά πρόσωπα ζουν μέσα και το ένα για το άλλο, έτσι και ο άνθρωπος -έχοντας φτιαχτεί κατ' εικόνα τριαδική- γίνεται πραγματικό πρόσωπο βλέποντας τον κόσμο μέσ' απ' τα μάτια των άλλων, κάνοντας δικές του τις

χαρές και τις λύπες των άλλων. Κάθε ανθρώπινη ύπαρξη είναι μοναδική, αλλ' όμως ο καθένας μέσα στη μοναδικότητα έχει δημιουργηθεί για να επικοινωνεί με τους άλλους.

«Εμείς που πιστεύουμε πρέπει να θεωρούμε όλους τους πιστούς σαν ένα μόνο πρόσωπο... και θάπρεπε να είμαστε έτοιμοι να δώσουμε τη ζωή μας για χάρη του διπλανού μας» (αγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος). «Δεν υπάρχει άλλος τρόπος να σωθούμε παρά μόνο μέσω του διπλανού μας. Αυτό είναι καθαρότητα καρδιάς: όταν βλέπεις τον αμαρτωλό ή τον άρρωστο, να νιώθεις συμπόνοια γι' αυτούς και να τους δείχνεις τρυφερότητα» (Οι Ομιλίες του αγ. Μακαρίου). «οι γέροντες συνήθιζαν να λένε ότι θάπρεπε ο καθένας μας να παρατηρεί τις εμπειρίες του διπλανού του, σαν να ήταν δικές του. Θάπρεπε να υποφέρουμε μαζί με το διπλανό μας στο κάθε τι και να κλαίμε μαζί του, και να συμπεριφερόμαστε σαν να είμασταν μέσα στο σώμα του· κι αν τον βρει κάποια στενοχώρια, θάπρεπε να νιώσουμε τόση θλίψη, όση θα νιώθαμε για τον εαυτό μας» (Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου). Όλ' αυτά αληθεύουν, ακριβώς επειδή ο άνθρωπος είναι φτιαγμένος κατ' εικόνα του Τριαδικού Θεού.

ΙΕΡΕΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΑΣ

Φτιαγμένος κατά την θεϊκήν εικόνα, μικρόκοσμος και μεσάζοντας, ο άνθρωπος είναι ιερέας και βασιλιάς μέσα στη δημιουργία. Συνειδητά και με σοβαρή πρόθεση μπορεί να κάνει δύο πράγματα που τα ζώα μπορούν μόνο ασυνείδητα και από ένστικτο να κάνουν. Πρώτον, ο άνθρωπος μπορεί να ευλογήσει και να αινέσει το Θεό για τον κόσμο. Ο άνθρωπος ορίζεται καλύτερα όχι ως ένα «λογικό», αλλ' ως ένα «ευχαριστιακό» ζώο. Δεν ζει απλώς μέσα στον κόσμο, σκέπτεται γι' αυτόν και τον χρησιμοποιεί, αλλά μπορεί να δει τον κόσμο σαν δώρο Θεού, σαν ένα μυστήριο της παρουσίας του Θεού, κι' ένα μέσο επικοινωνίας μαζί του. Έτσι μπορεί ν' αντιπροσφέρει τον κόσμο στο Θεό σ' ευχαριστία: «Τα σα εκ των σων σοι προσφέρομεν κατά πάντα και διά πάντα» (Λειτουργία του αγίου Ιω. Χρυσοστόμου).

Δεύτερον, εκτός από την ευλογία και την αίνεση του Θεού για τον κόσμο, ο άνθρωπος μπορεί επίσης ν'ανασχηματίσει και ν' αναπτύξει τον κόσμο· κι έτσι να του δώσει καινούργιο νόημα. Με τα λόγια του π. Δημητρίου Staniloae, «ο άνθρωπος θέτει τη σφραγίδα της κατανόησής του και του πνευματικού του έργου στη δημιουργία... . Ο κόσμος δεν είναι μόνον ένα δώρο, αλλά κι ένα έργο για τον άνθρωπο». Είναι η κλήση μας να συνεργαστούμε με το Θεό· κατά τη φράση του Απ. Παύλου, «Θεού γάρ εσμεν συνεργοί» (Α' Κορ. 3,9). Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο ένα λογικό και ευχαριστιακό ζώο, αλλά είναι επίσης και δημιουργικό ζώο: το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα Θεού σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι ένας δημιουργός κατά την εικόνα του Θεού Δημιουργού. Αυτό το δημιουργικό ρόλο τον εκπληρώνει όχι με άγρια δύναμη, αλλά με τη διαύγεια της πνευματικής του όρασης· η κλήση του δεν είναι να κυριαρχεί και να εκμεταλλεύεται τη φύση, αλλά να την μεταμορφώνει και να την καθαγιάζει.

Με μια ποικιλία τρόπων -με την καλλιέργεια της γης, με την καλλιτεχνία, με τη συγγραφή βιβλίων και την εικονογράφηση- ο άνθρωπος δίνει φωνή στα υλικά πράγματα και κάνει τη φύση να εκφράζεται με δοξολογία του Θεού. Είναι σημαντικό ότι το πρώτο έργο του πρωτόπλαστου Αδάμ ήταν να ονομάσει τα ζώα (Γεν. 2, 19-20). Η ονοματοθεσία είναι από μόνη της μια δημιουργική πράξη· μέχρις ότου βρούμε ένα όνομα για κάποιο αντικείμενο ή εμπειρία, μια «αναπόφευκτη» λέξη που να δίνει τον πραγματικό χαρακτήρα αυτού του πράγματος, δεν μπορούμε ν' αρχίσουμε να το κατανοούμε και να το χρησιμοποιούμε. Είναι επίσης σημαντικό ότι, όταν στην Θ. Ευχαριστία αντιπροσφέρουμε στο Θεό τις απαρχές της γης, δεν τις προσφέρουμε στην αρχική τους μορφή αλλά μετασχηματισμένες από το χέρι του ανθρώπου: δεν φέρνουμε στο θυσιαστήριο δεμάτια σιτάρι αλλά «πρόσφορα», δεν φέρνουμε σταφύλια αλλά κρασί.

Έτσι λοιπόν ο άνθρωπος είναι ιερέας της δημιουργίας με τη δύναμη που έχει να ευχαριστεί και ν' αντιπροσφέρει τη δημιουργία στο Θεό· και είναι βασιλιάς της δημιουργίας με τη δύναμη που έχει να κατασκευάζει και να σχηματοποιεί, να συνδέει και να διαφοροποιεί. Αυτή η ιερατική και βασιλική λειτουργία περιγράφεται ωραία από τον άγιο Λεόντιο Κύπρου:

Με τον ουρανό και τη γη και τη θάλασσα, με το ξύλο και την πέτρα, μ' όλη την ορατή και αόρατη δημιουργία, προσφέρω λατρεία στο Δημιουργό και Κύριο και Ποιητή των όλων. Γιατί η δημιουργία δε λατρεύει άμεσα και μόνη της τον Ποιητή, και είναι με το δικό μου στόμα που οι ουρανοί διηγούνται τη δόξα του Θεού, που η σελήνη τον λατρεύει, που τ' αστέρια τον δοξάζουν, που τα νερά και οι σταγόνες και όλη η δημιουργία λατρεύει το Θεό και τον δοξάζει.

Παρόμοιες ιδέες εκφράζονται από το διδάσκαλο των Χασιδαίων Abraham Yaakov του Sadagora:

Όλα τα πλάσματα, και τα φυτά και τα ζώα φέρνουν και προσφέρουν τους εαυτούς τους στον άνθρωπο, αλλά μέσω του ανθρώπου φέρνονται όλα και προσφέρονται στο Θεό. Όταν ο άνθρωπος εξαγνίζεται κι εξαγιάζεται σ' όλα τα μέλη του σαν μια προσφορά στο Θεό, εξαγνίζει κι εξαγιάζει όλα τα πλάσματα.

ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

«Μακάριοι οι καθαροί τη καρδία, ότι αυτοί τον Θεό όψονται» (Ματθ. 5,8). Φτιαγμένος κατ' εικόνα Θεού, ο άνθρωπος είναι ο καθρέφτης του Θείου. Γνωρίζει το Θεό γνωρίζοντας τον εαυτό του, βλέπει το Θεό ν' αντανακλάται στην καθαρότητα της δικής του καρδιάς. Η διδασκαλία της δημιουργίας του ανθρώπου σύμφωνα με την εικόνα σημαίνει ότι μέσα σε κάθε άνθρωπο -μέσα στον πιο αληθινό κι εσωτερικόν εαυτό του, που συχνά ορίζεται ως «βάθος καρδίας» ή «έδαφος της ψυχής» -υπάρχει ένα σημείο άμεσης συνάντησης και ένωσης με τον Άκτιστο. «Η βασιλεία του Θεού εντός υμών εστιν» (Λουκ. 17, 21).

Αυτή η αναζήτηση για την εσωτερική βασιλεία είναι έν' από τα κύρια θέματα μέσα στα συγγράματα των Πατέρων.

«Το μεγαλύτερο απ' όλα τα μαθήματα» λέει ο αγ. Κλήμης Αλεξανδρείας, «είναι να γνωρίσει κανείς τον εαυτό του· γιατί, αν κάποιος γνωρίσει τον εαυτό του, θα γνωρίσει το Θεό· και αν γνωρίσει το Θεό θα γίνει σαν το Θεό». Ο Μέγας Βασίλειος γράφει: «Όταν ο νους παύει να διασκορπίζεται στα εξωτερικά πράγματα και να διασπάται από τον κόσμο με τις αισθήσεις, επιστρέφει στον εαυτό του· και μέσω του εαυτού του ανεβαίνει στη σκέψη του Θεού». «Αυτός που ξέρει τον εαυτό του, ξέρει τα πάντα», λέει ο άγ. Ισαάκ ο Σύρος· και κάπου αλλού γράφει:

Ειρήνευε στην ψυχή σου· τότε ο ουρανός και η γη θα βρίσκονται σε ειρήνη με σένα. Μπες με λαχτάρα στο θησαυροφυλάκιο που βρίσκεται μέσα σου, κι έτσι θα δεις αυτά που βρίσκονται στον ουρανό· γιατί υπάρχει μόνο μια είσοδος που οδηγεί και στα δύο αυτά. Η κλίμακα που οδηγεί στη Βασιλεία είναι κρυμένη μέσα στην ψυχή σου. Φύγε από την αμαρτία, βυθίσου στον εαυτό σου και μέσα στην ψυχή σου θ' ανακαλύψεις τα σκαλοπάτια απ' όπου θ'ανεβείς.

Και σ' αυτά τ' αποσπάσματα θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τη μαρτυρία ενός Δυτικού μάρτυρα των ημερών μας, του Thomas Merton:

Στο κέντρο της ύπαρξής μας υπάρχει ένα σημείο μηδαμινότητας που είναι ανέγγιχτο από αμαρτία και πλάνη, ένα σημείο καθαρής αλήθειας, ένα σημείο ή σπινθήρας που ανήκει αποκλειστικά στο Θεό, που δεν είναι ποτέ στη διάθεσή μας, από το οποίο ο Θεός ρυθμίζει τις ζωές μας, που είναι απρόσιτο στις φαντασίες του λογισμού μας ή τις βαρβαρότητες της θέλησής μας. Αυτό το μικρό σημείο του τίποτε και της απόλυτης φτώχειας είναι η καθαρή δόξα του Θεού μέσα μας. Είναι, σαν να λέμε, το όνομά του γραμμένο μέσα μας, όπως η φτώχεια μας, όπως η ανέχειά μας, όπως η εξάρτησή μας, όπως η υιϊκότητά μας. Είναι σαν ένα καθαρό διαμάντι που λαμποκοπάει με το αόρατο φως τ' ουρανού. Είναι μέσα στον καθένα, και, αν μπορούσαμε να το δούμε, θα βλέπαμε αυτά τα τρισεκατομμύρια φωτεινές αιχμές να έρχονται μαζί με τη μορφή και τη λαμπρότητα ενός ήλιου που θάκανε όλο το σκοτάδι και τη σκληρότητα της ζωής να χαθεί πέρα για πέρα... Η πύλη τ' ουρανού βρίσκεται παντού.

Φύγε από την αμαρτία, επιμένει ο άγ. Ισαάκ· και αυτή η φράση θάπρεπε να σημειωθεί ιδιαίτερα. Αν πρόκειται να δούμε το πρόσωπο του Θεού ν' αντανακλάται μέσα μας, ο καθρέφτης πρέπει να καθαριστεί. Δίχως μετάνοια δεν μπορεί να υπάρξει αυτογνωσία και ανακάλυψη της εσωτερικής βασιλείας. Όταν μου λέγεται, «Γύρισε στον εαυτό σου, γνώρισε τον εαυτό σου», είναι ανάγκη να ρωτήσω: Ποιον «εαυτό» πρόκειται ν' ανακαλύψω; Τι είναι ο αληθινός εαυτός μου; Η ψυχανάλυση μας φανερώνει έναν τύπο του «εαυτού»· πάρα πολύ συχνά, όμως, αυτή μας οδηγεί όχι στην «κλίμακα της βασιλείας», αλλά στη σκάλα που κατεβαίνει σε κάποιο υγρό και γεμάτο φίδια υπόγειο. «Γνώρισε τον εαυτό σου» σημαίνει «γνώρισε τον εαυτό σου έτσι όπως έχει τις ρίζες του στο Θεό· γνώρισε τον εαυτό σου μέσα στο Θεό». Από την άποψη της Ορθόδοξης πνευματικής παράδοσης θάπρεπε να τονιστεί, ότι δεν θα τον ανακαλύψουμε, τον αληθινό εαυτό μας «σύμφωνα με την εικόνα», παρά μόνο μεσ' από ένα θάνατο του ψεύτικου και έκπτωτου εαυτού μας· «... ος δ' αν απολέση την ψυχήν αυτού ένεκεν εμού ευρήσει αυτήν» (Ματθ. 16,25): μόνον εκείνος που βλέπει

ποιος πραγματικά είναι ο ψεύτικος εαυτό του και τον απορρίπτει, θα μπορέσει να ξεχωρίσει τον αληθινό εαυτό του, τον εαυτό που βλέπει ο Θεός. Υπογραμμίζοντας αυτή τη διάκριση μεταξύ του ψεύτικου και του αληθινού εαυτού, ο άγ. Βαρσανούφιος παραγγέλνει: «Ξέχνα τον εαυτό σου και θα τον γνωρίσεις».

ΤΟ ΚΑΚΟ, Ο ΠΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

Στο μεγαλύτερο μυθιστόρημα του Dostoevsky, Οι Αδελφοί Καραμάζοφ, ο Ιβάν προκαλεί τον αδελφό του: «Ας υποθέσουμε ότι δημιουργείς το οικοδόμημα της ανθρώπινης μοίρας με τον αντικειμενικό σκοπό να κάνεις τους ανθρώπους επί τέλους ευτυχισμένους και να τους δώσεις ειρήνη και ανάπαυση· όμως, για να το κάνεις αυτό είναι ανάγκη να βασανίσεις ένα μόνο μικρούλικο μωρό... και να ιδρύσεις το οικοδόμημά σου πάνω στα δάκρυά του· -θα συμφωνούσες ν' αναλάβεις το οικοδόμημα υπ' αυτό τον όρο;» «Όχι, δε θα συμφωνούσα», απαντάει ο Alyosha. Και αν εμείς δεν θα συμφωνούσαμε να το κάνουμε, γιατί, λοιπόν, προφανώς το κάνει ο Θεός;

Ο Somerset Maugham μας λέει, ότι αφότου είχε δει ένα μικρό παιδί ν' αργοπεθαίνει από μηνιγγίτιδα, δεν μπορούσε πια να πιστέψει σ' ένα Θεό αγάπης. Άλλοι έπρεπε να δουν ένα σύζυγο, ή μια σύζυγο, ένα παιδί ή ένα γονιό να καταρρέουν σε μιαν ολοκληρωτική κατάθλιψη: σ' ολόκληρο το βασίλειο του πόνου ίσως δεν υπάρχει τίποτε τόσο τρομερό να δει κανείς, όσο μία ανθρώπινη ύπαρξη με χρόνια μελαγχολία. Ποια είναι η απάντησή μας; Πώς θα μπορέσουμε να συμβιβάσουμε την πίστη σ' ένα Θεό αγάπης, που δημιούργησε όλα τα πράγματα και είδε ότι ήταν «καλά λίαν», με την ύπαρξη του πόνου, της αμαρτίας και του κακού;

Αμέσως πρέπει να γίνει παραδεκτό ότι δεν είναι δυνατή μια εύκολη απάντηση ή ένας φανερός συμβιβασμός. Ο πόνος και το κακό μας αντιμετωπίζουν ασύμμετρα. Η δυστυχία η δική μας και των άλλων, είναι μία εμπειρία που πρέπει να ζήσουμε και όχι ένα θεωρητικό πρόβλημα που μπορούμε να λύσουμε.

Αν υπάρχει μια εξήγηση είναι σ' ένα επίπεδο βαθύτερο απ' τα λόγια. Η δυστυχία δεν μπορεί να «δικαιωθεί»· μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί, να γίνει αποδεκτή -και μέσω αυτής της αποδοχής να μεταμορφωθεί. «Το παράδοξο της δυστυχίας και του κακού», λέει ο Nicolas Berdyaev, «λύνεται με την εμπειρία της ευσπλαχνίας και της αγάπης».

Αλλά ενώ δικαιολογημένα υποπτευόμαστε κάθε εύκολη λύση του «προβλήματος του κακού», μπορούμε να βρούμε στη διήγηση για την πτώση του ανθρώπου που δίνεται στο γ' κεφάλαιο του βιβλίου «Γένεση» -άσχετ' αν αυτό ερμηνευτεί κυριολεκτικά ή συμβολικά- δύο ζωτικά σημεία, που πρέπει να διαβαστούν με προσοχή.

Πρώτον, η αφήγηση στη Γένεση αρχίζει κάνοντας λόγο για τον «όφιν» (Γεν. 3,1), δηλ. το διάβολο - τον πρώτον από τους αγγέλους εκείνους που έφυγαν απ' το Θεό προς την κόλαση του δικού τους θελήματος. Έγινε διπλή πτώση: πρώτα των αγγέλων και ύστερα του ανθρώπου. Για την Ορθοδοξία η πτώση των αγγέλων δεν είναι γραφικό παραμύθι αλλά πνευματική αλήθεια. Πριν από τη δημιουργία του ανθρώπου, είχε ήδη συμβεί ένας χωρισμός στους δρόμους του νοητικού βασιλείου: μερικοί από τους αγγέλους παρέμειναν σταθεροί υπακούοντας στο Θεό, ενώ άλλοι τον αρνήθηκαν. Σχετικά μ' αυτό τον «πόλεμον εν τω ουρανώ» (Αποκ. 12,7) έχουμε μόνον απόκρυφες αναφορές μέσα στη Γραφή· δεν μας λέγεται με λεπτομέρειες τι συνέβη· και ακόμη λιγότερα ξέρουμε για το τι σχέδια έχει ο Θεός για μια δυνατή συμφιλίωση μέσα στο νοητικό βασίλειο, ή πώς (αν όχι καθόλου) ο διάβολος θα μπορούσε τελικά να σωθεί. Ίσως, όπως υπαινίσσεται το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Ιώβ, ο Διάβολος δεν είναι τόσο μαύρος όπως συνήθως τον ζωγραφίζουν. Για μας σ' αυτό εδώ το στάδιο της γήϊνης ύπαρξής μας, ο Διάβολος είναι ο εχθρός· ο Διάβολος όμως έχει επίσης μιαν άμεση σχέση με το Θεό, για την οποία δεν ξέρουμε τίποτε και για την οποία δεν είναι σοφό από μέρους μας να φανταζόμαστε.

Παρ' όλ' αυτά θάπρεπε να σημειωθούν τρία σημεία που μας αφορούν, στις προσπάθειές μας να καταπιαστούμε με το πρόβλημα του πόνου. Πρώτον, εκτός απ' το κακό, για το οποίο εμείς οι άνθρωποι είμαστε προσωπικά υπεύθυνοι, υπάρχουν στο σύμπαν δυνάμεις με τεράστια ισχύ, που η θέλησή τους είναι στραμμένη στο κακό. Αυτές οι δυνάμεις, αν και μη ανθρώπινες, είναι μολαταύτα προσωπικές. Η ύπαρξη τέτοιων δαιμονικών δυνάμεων δεν είναι μια υπόθεση ή ένας μύθος αλλά -για πολλούς από μας, αλλοίμονο!- ένα ζήτημα άμεσης εμπειρίας. Δεύτερο, η ύπαρξη των εκπτώτων πνευματικών δυνάμεων μας βοηθάει να καταλάβουμε γιατί, σε κάποιο χρονικό σημείο προφανώς πριν απ' τη δημιουργία του ανθρώπου, θάπρεπε να

επικρατούσε στο φυσικό κόσμο αταξία, φθορά και σκληρότητα. Τρίτο, η ανταρσία των αγγέλων αποδεικνύει πολύ καθαρά ότι το κακό προέρχεται όχι από κάτω αλλ' από πάνω, όχι από την ύλη, αλλ' από το πνεύμα. Το κακό, όπως έχει ήδη τονιστεί, είναι «τίποτε»· δεν είναι μια υφιστάμενη ύπαρξη ή ουσία, αλλά μια λανθασμένη στάση απέναντι σ' αυτό που είναι απ' τη φύση του καλό. Η πηγή του κακού βρίσκεται επομένως στην ελεύθερη θέληση των πνευματικών υπάρξεων, που είναι προικισμένες με ηθική εκλογή και που χρησιμοποιούν αυτή τη δύναμη της εκλογής λανθασμένα.

Αυτά σχετικά με το πρώτο σημάδι, τον υπαινιγμό για τον «όφιν». Αλλά (κι αυτό ίσως χρησιμέψει σαν δεύτερο σημάδι) η διήγηση στη Γένεση διασαφηνίζει ότι, αν και ο άνθρωπος έρχεται στη ζωή μέσα σ' ένα κόσμο ήδη φθαρμένο από την πτώση των αγγέλων, όμως ταυτόχρονα τίποτα δεν ανάγκασε τον άνθρωπο ν' αμαρτήσει. Η Εύα ελκύστηκε από τον «όφιν», αλλά ήταν ελεύθερη ν' αποκρούσει τις προτάσεις του. Το δικό της και του Αδάμ το «προπατορικό αμάρτημα» ήταν μια συνειδητή πράξη ανυπακοής, μία εσκεμμένη απόκρουση της αγάπης του Θεού, μια ελεύθερα διαλεγμένη στροφή από τον Θεό στον εαυτό μας (Γεν. 3: 2,3,11).

Στην κατοχή και άσκηση της ελεύθερης θέλησης του ανθρώπου δεν θα βρούμε καθόλου μια πλήρη εξήγηση αλλά τουλάχιστον την αρχή για μια απάντηση στο πρόβλημά μας. Γιατί ο Θεός άφησε τους αγγέλους και τον άνθρωπο ν' αμαρτήσουν; Γιατί ο Θεός επιτρέπει το κακό και τη δυστυχία; Απαντάμε: Γιατί είναι ένας Θεός αγάπης. Η αγάπη προϋποθέτει μετοχή, και η αγάπη επίσης προϋποθέτει ελευθερία. Σαν μια Τριάς αγάπης ο Θεός επιθύμησε να μοιραστεί τη ζωή του με δημιουργημένα πρόσωπα, φτιαγμένα κατά την εικόνα του, που θα μπορούσαν να του ανταποκριθούν ελεύθερα και εκούσια σε μια σχέση αγάπης. Όπου δεν υπάρχει ελευθερία, δεν μπορεί να υπάρξει αγάπη. Ο καταναγκασμός αποκλείει την αγάπη· όπως συνήθιζε να λέει ο Paul Evdokimov, ο Θεός μπορεί να κάνει το κάθε τι εκτός από το να μας εξαναγκάσει να τον αγαπάμε. Ο Θεός, επομένως -επιθυμώντας να μοιραστεί την αγάπη του- δεν εδημιούργησε ρομπότ που θα τον υπάκουαν μηχανικά, αλλ' αγγέλους και ανθρώπινες υπάρξεις προικισμένες μ' ελεύθερη εκλογή. Και μ' αυτό, για να θέσουμε το ζήτημα με ανθρωπομορφικό τρόπο, ο Θεός ριψοκινδύνεψε: γιατί μαζί μ' αυτό το δώρο της ελευθερίας δόθηκε επίσης και η δυνατότητα της αμαρτίας. Αλλ' αυτός που δεν ριψοκινδυνεύει, δεν αγαπάει. Δίχως ελευθερία δεν θα υπήρχε αμαρτία. Αλλά δίχως ελευθερία ο άνθρωπος δεν θα ήταν κατ' εικόνα Θεού· δίχως ελευθερία ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να επικοινωνήσει με το Θεό με μια σχέση αγάπης.

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΤΩΣΕΩΣ

Αν και δημιουργήθηκε για μια κοινωνία με την Αγία Τριάδα, αν και κλήθηκε να προκόψει με αγάπη από τη θεϊκή εικόνα στη θεϊκή ομοιότητα, ο άνθρωπος διάλεξε αντί γι' αυτό ένα μονοπάτι που δεν οδηγούσε ψηλά αλλά χαμηλά. Απέρριψε τη θεϊκή σχέση που είναι η αληθινή του ουσία. Αντί να ενεργήσει σαν μεσάζοντας και σαν ενωτικό κέντρο, δημιούργησε διάσπαση: διάσπαση με τον εαυτό του, διάσπαση μεταξύ του εαυτού του και των άλλων ανθρώπων, διάσπαση μεταξύ αυτού και του φυσικού κόσμου. Ενώ ο Θεός του εμπιστεύθηκε το δώρο της ελευθερίας, αυτός αρνήθηκε συστηματικά την ελευθερία στους συνανθρώπους του. Αν και ευλογήθηκε με τη δύναμη να μεταμορφώνει τον κόσμο και να του χαρίζει καινούργιο νόημα, έκανε κακή χρήση αυτής της δύναμης για να φτιάξει όργανα ασχήμιας και καταστροφής. Οι συνέπειες αυτής της κακής χρήσης, ιδιαίτερα από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, έχουν γίνει τώρα φρικιαστικά φανερές με τη ραγδαία ρύπανση του περιβάλλοντος.

Το «προπατορικό αμάρτημα» του ανθρώπου, η στροφή του από το θεοκεντρισμό στον εγωκεντρισμό, σήμαινε πρώτο και κύριο ότι δεν κοίταζε πια τον κόσμο και τις άλλες ανθρώπινες υπάρξεις μ' έναν ευχαριστιακό τρόπο, σαν ένα μυστήριο επικοινωνίας με το Θεό. Έπαψε να τις θεωρεί ένα δώρο που θ' αντιπροσφερόταν μ' ευγνωμοσύνη στο Δοτήρα και άρχισε να τις μεταχειρίζεται σαν ιδιοκτησία του, από την οποία μπορούσε να επωφελείται, να την εκμεταλλεύεται και να τη ρημάζει. Έτσι δεν έβλεπε πια τ' άλλα πρόσωπα και πράγματα όπως είναι πράγματι μέσα τους και μέσα στο Θεό, αλλά τους έβλεπε μόνον υπό τον όρο της ευχαρίστησης και της ικανοποίησης που θα μπορούσαν να του δώσουν. Και το αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι πιάστηκε στο φαύλο κύκλο της δικής του ακολασίας, που γινόταν όλο και πιο αχόρταγη όσο την ικανοποιούσε. Ο κόσμος έπαψε να είναι διάφανος -ένα παράθυρο απ' όπου αντίκριζε το Θεό- κι έγινε σκοτεινός· έπαψε νάναι ζωογόνος κι άρχισε να υπόκειται στη φθορά και στο θάνατο. «Ότι γη ει και εις γην

απελεύση» (Γεν. 3,19). Αυτό αληθεύει για τον πεπτωκότα άνθρωπο και για κάθε δημιούργημα, μόλις αποκοπεί από τη μόνη πηγή ζωής, τον ίδιο το Θεό.

Τ' αποτελέσματα της πτώσης του ανθρώπου ήταν και φυσικά και ηθικά. Στο φυσικό επίπεδο οι άνθρωποι άρχισαν να υπόκεινται στον πόνο και στην αρρώστια, στην αδυναμία και στη σωματική αποσύνθεση της γεροντικής ηλικίας. Η χαρά της γυναίκας που φέρνει στον κόσμο μια νέα ζωή αναμίχτηκε με τις ωδίνες του τοκετού (Γεν. 3,16). Τίποτε απ' αυτά δεν ήταν μέρος του αρχικού σχεδίου του Θεού για την ανθρωπότητα. Σα συνέπεια της πτώσης, άντρες και γυναίκες επίσης υπόκεινται στο χωρισμό ψυχής και σώματος με το φυσικό θάνατο. Κι όμως ο φυσικός θάνατος θάπρεπε να ιδωθεί, όχι αρχικά σαν τιμωρία, αλλά σαν ανακουφιστικό, δοσμένο από ένα Θεό που αγαπάει. Μέσα στο έλεός του ο Θεός δεν θέλησε να συνεχίσουν να ζουν οι άνθρωποι απεριόριστα μέσα σ' ένα πεπτωκότα κόσμο, δεμένο για πάντα στο φαύλο κύκλο των δικών τους επινοημάτων, κι έτσι έδωσε ένα τρόπο φυγής. Γιατί ο θάνατος δεν είναι το τέλος της ζωής αλλά η αρχή της ανανέωσής της. Αποβλέπουμε, περ' από το φυσικό θάνατο, στη μελλοντική επανασύνδεση σώματος και ψυχής στην καθολική ανάσταση την Έσχατην Ημέρα. Χωρίζοντας λοιπόν το σώμα μας και την ψυχή μας στο θάνατο, ο Θεός ενεργεί όπως ο αγγειοπλάστης· όταν το σκεύος πάνω στον τροχό του έχει παραμορφωθεί κι έχει στραβώσει, σπάζει τον πηλό σε κομμάτια για να το φτιάξει πάλι (πρβλ. Ιερ. 18, 1-6). Αυτό τονίζεται στην Ορθόδοξη Ακολουθία της κηδείας:

Ο πάλαι μεν, εκ μη όντων πλάσας με και εικόνι σου θεία τιμήσας· παραβάσει εντολής δε, πάλιν με επιστρέψας εις γην εκ ης ελήφθην, εις το καθ' ομοίωσιν επανάγαγε το αρχαίον κάλλος αναμορφώσασθαι.

Στο ηθικό επίπεδο, σαν συνέπεια της πτώσης, οι άνθρωποι απογοητεύονται,πλήττουν, καταθλίβονται. Η δουλειά που προοριζόταν να είναι πηγή χαράς για τον άνθρωπο κι ένα μέσο επικοινωνίας με το Θεό, έπρεπε τώρα να γίνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος απρόθυμα, «εν ιδρώτι του προσώπου σου» (Γεν.3,19). Και δεν ήταν μόνον αυτά. Ο άνθρωπος έχει υποστεί εσωτερικήν αλλοτρίωση· καθώς η θέλησή του αδυνάτισε κι ο ίδιος διασπάστηκε με τον εαυτό του, έγινε ο εχθρός και ο δήμιος του ίδιου του του εαυτού. όπως λέει ο απ. Παύλος, «οίδα γαρ ότι ουκ οικεί εν εμοί, τουτ' έστιν εν τη σαρκί μου, αγαθόν· το γαρ θέλειν παράκειταί μοι, το δε κατεργάζεσθαι το καλόν ου· ου γαρ ο θέλω ποιώ αγαθόν, αλλ' ο ου θέλω κακόν τούτο πράσσω... ταλαίπωρος εγώ άνθρωπος· τις δε ρύσεται;...» (Ρωμ. 7: 18,19,24). Εδώ ο απ. Παύλος δε λέει μόνον ότι υπάρχει μια σύγκρουση μέσα μας, ανάμεσα στο καλό και στο κακό. Λέει ότι, πάρα πολύ συχνά, βρίσκουμε τους εαυτούς μας ηθικά παραλυμένους· ειλικρινά επιθυμούμε να διαλέξουμε το καλό, αλλά βρισκόμαστε αιχμαλωτισμένοι σε μια κατάσταση όπου όλες οι επιλογές μας καταλήγουν στο κακό. Και ο καθένας μας ξέρει από προσωπική πείρα τι ακριβώς εννοεί ο απ. Παύλος.

Ο απ. Παύλος όμως είναι προσεκτικός λέγοντας «οίδα γαρ ότι ουκ οικεί εν εμοί, τουτ' έστιν εν τη σαρκί μου, αγαθόν». Η ασκητική μας διαμάχη είναι εναντίον της σάρκας και όχι εναντίον του σώματος. Η «σάρκα» δεν είναι το ίδιο με το «σώμα». Ο όρος «σάρκα», όπως έχει χρησιμοποιηθεί στο κομμάτι που μόλις αναφέρθηκε, σημαίνει ο,τιδήποτε μέσα μας είναι αμαρτωλό και αντίθετο προς το Θεό. Επομένως δεν είναι μόνο το σώμα αλλά και η ψυχή, στον πεπτωκότα άνθρωπο, που έχει γίνει σαρκική και αισθησιακή. Πρέπει να μισούμε τη σάρκα αλλά δεν πρέπει να μισούμε το σώμα που είναι έργο του Θεού και ο ναός του Αγίου Πνεύματος. Η ασκητική αυταπάρνηση είναι λοιπόν ένας αγώνας εναντίον της σάρκας· και όχι εναντίον του σώματος αλλά υπέρ του σώματος. Όπως ο π.Σέργιος Bulgakov συνήθιζε να λέει· «Σκότωσε τη σάρκα για ν' αποκτήσεις ένα σώμα». Ο ασκητισμός δεν είναι η σκλαβιά του εαυτού μας αλλά ο δρόμος για την ελευθερία. Ο άνθρωπος είναι ένα μπερδεμένο δίχτυ από αυτοαντιφάσεις· μόνο με τον ασκητισμό μπορεί να κερδίσει τον αυθορμητισμό.

Ο ασκητισμός, όταν κατανοηθεί έτσι, σαν μια μάχη εναντίον της σάρκας, εναντίον της αμαρτωλής και πεπτωκυίας πλευράς του εαυτού, είναι σαφώς κάτι που ζητείται απ' όλους τους Χριστιανούς και όχι μόνον από τους μοναχούς. Η μοναστική κλήση και η κλήση στο γάμο -η οδός της άρνησης και η οδός της κατάφασης- πρέπει να ιδωθούν σαν παράλληλα και συμπληρωματικά. Ο μοναχός ή η μοναχή δεν είναι ένας δυαλιστής, αλλά, στον ίδιο βαθμό που το κάνει ο Χριστιανός μέσα στο γάμο, προσπαθεί να διακηρύξει την έμφυτη καλοσύν η της υλικής δημιουργίας και του ανθρωπίνου σώματος· και με το ίδιο τεκμήριο, ο έγγαμος Χριστιανός καλείται στον ασκητισμό. Η διαφορά βρίσκεται μόνο στις εξωτερικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται ο ασκητικός πόλεμος. Και οι δύο είναι εξ ίσου ασκητικοί και εξ ίσου υλιστές (χρησιμοποιώντας τη λέξη στην αληθινή χριστιανική έννοια). Και οι δύο αρνούνται την αμαρτία και καταφάσκουν τον κόσμο.

Η Ορθόδοξη παράδοση, χωρίς να υποτιμά τ' αποτελέσματα της πτώσης, δεν πιστεύει παρ' όλ' αυτά ότι η πτώση είχε σαν αποτέλεσμα μιαν «ολική διαφθορά», όπως τη βεβαιώνουν οι Καλβινιστές στις πιο απαισιόδοξες στιγμές τους. Η θεϊκή εικόνα μέσα στον άνθρωπο είχε κρυφτεί, αλλά δεν είχεν εξαφανιστεί. Η ελεύθερη εκλογή του έχει περιοριστεί στην εξάσκησή της αλλά δεν έχει καταστραφεί. Έστω και μέσα σ' έναν κόσμο πεπτωκότα ο άνθρωπος διατηρεί ακόμη κάποια γνώση του Θεού και με τη θεία χάρη μπορεί να επικοινωνήσει μαζί του.

Υπάρχουν πολλοί άγιοι μέσα στις σελίδες της Παλιάς Διαθήκης, άντρες και γυναίκες, όπως ο Αβραάμ και η Σάρρα, ο Ιωσήφ και ο Μωϋσής, ο Ηλίας και ο Ιερεμίας· και έξω από τον εκλεκτό λαό του Ισραήλ υπάρχουν μορφές όπως του Σωκράτη, που όχι μόνο δίδαξαν την αλήθεια αλλά την έζησαν. Όμως παραμένει αληθινό, ότι η ανθρώπινη αμαρτία -το προπατορικό αμάρτημα του Αδάμ, ενωμένο με τις προσωπικές αμαρτίες της κάθε διαδοχικής γενιάς- έχει δημιουργήσει ένα τέτοιο χάσμα ανάμεσα στο Θεό και στον άνθρωπο, που ο άνθρωπος με τις δικές του προσπάθειες δεν θα μπορούσε να το γεφυρώσει.

ΚΑΝΕΙΣ ΔΕΝ ΠΕΦΤΕΙ ΜΟΝΟΣ ΤΟΥ

Για την Ορθόδοξη παράδοση, λοιπόν, το προπατορικό αμάρτημα του Αδάμ επηρεάζει το ανθρώπινο γένος ολόκληρο κι έχει συνέπειες και στο φυσικό και στο ηθικό πεδίο· έχει αποτελέσματα όχι μόνο ως προς την αρρώστια και το φυσικό θάνατο, αλλά και ως προς την ηθική αδυναμία και παράλυση. Αλλά μήπως προϋποθέτει επίσης μια κληρονομημένη ενοχή; Εδώ η Ορθοδοξία είναι πιο επιφυλακτική. Το προπατορικό αμάρτημα δεν πρέπει να ερμηνεύεται με νομικούς ή μισο-βιολογικούς όρους, σαν να ήταν κάποιο φυσικό «όνειδος» ενοχής, που μεταβιβάζεται με τη σεξουαλική σχέση. Αυτή η εικόνα, που φυσικά θεωρείται Αυγουστινιακή άποψη, είναι απαράδεκτη στην Ορθοδοξία. Η διδασκαλία του προπατορικού αμαρτήματος εννοεί μάλλον ότι γεννιόμαστε μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου είναι εύκολο να κάνεις το κακό και δύσκολο να κάνεις το καλό· εύκολο να πληγώνεις τους άλλους και δύσκολο να γιατρεύεις τις πληγές τους· εύκολο να δημιουργείς υποψίες στους ανθρώπους και δύσκολο να κερδίσεις την εμπιστοσύνη τους. Σημαίνει ότι ο καθένας μας εξαρτάται από την ενότητα του ανθρώπινου γένους ως προς την καθολικά λαθεμένη πράξη και λαθεμένη σκέψη και μετά τη λαθεμένη ύπαρξη. Και σ' αυτή τη συσσώρευση των λαθών εμείς οι ίδιοι έχουμε προσθέσει τις δικές μας επιτηδευμένες αμαρτωλές πράξεις. Το χάσμα όλο και πλαταίνει.

Εδώ, στη συμπαράσταση του ανθρώπινου γένους, είναι που βρίσκουμε μιαν εξήγηση για τη φαινομενική αδικία της διδασκαλίας του προπατορικού αμαρτήματος. Γιατί -ρωτάμε- θάπρεπε να υποφέρει όλο το ανθρώπινο γένος από την πτώση του Αδάμ; Γιατί θάπρεπε να τιμωρηθούν όλοι για την αμαρτία ενός ανθρώπου; Η απάντηση είναι ότι οι άνθρωποι φτιαγμένοι κατά την εικόνα του Τριαδικού Θεού, αλληλοεξαρτώνται και είναι συγκληρονόμοι. Κανείς άνθρωπος δεν είναι ένα νησί. Είμαστε «αλλήλων μέλη» (Εφεσ. 4,25), κι έτσι κάθε πράξη που διαπράττει οποιοδήποτε μέλος του ανθρώπινου γένους, επηρεάζει αναπόφευκτα όλα τ' άλλα μέλη. Ακόμη κι αν δεν είμαστε, με τη στενή έννοια, ένοχοι για τις αμαρτίες των άλλων, κατά κάποιον τρόπο είμαστε πάντοτε ανακατεμένοι.

«Όταν κάποιος πέφτει», διαπιστώνει ο Aleksei Khomiakov, πέφτει μόνος του· αλλά κανείς δεν σώζεται μόνος του». Δεν θα μπορούσε να είχε πει επίσης ότι κανείς δεν πέφτει μόνος του; Ο στάρετς Ζωσιμάς στους Αδελφούς Καραμάζοφ του Dostoevsky πλησιάζει περισσότερο την αλήθεια, όταν λέει ότι ο καθένας μας είναι «υπεύθυνος για τον καθένα και για το κάθε τι»: «Υπάρχει μόνο ένας δρόμος για τη σωτηρία κι αυτός είναι το να καταστήσεις τον εαυτό σου υπεύθυνο για τις αμαρτίες όλων των ανθρώπων. Μόλις νιώσεις υπεύθυνος για όλη την αμαρτωλότητα, για το κάθε τι και για τον καθένα, θα δεις αμέσως ότι έτσι είναι πράγματι, και ότι εσύ πρέπει να κατηγορηθείς για τον καθένα και για όλα τα πράγματα».

ΕΝΑΣ ΘΕΟΣ ΠΟΥ ΥΠΟΦΕΡΕΙ

Η αμαρτία μας θλίβει την καρδιά του Θεού; Αυτός υποφέρει όταν εμεις υποφέρουμε; Έχουμε δικαίωμα να πούμε στον άνθρωπο που υποφέρει: «Ο ίδιος ο Θεός, αυτήν εδώ τη στιγμή, υποφέρει ό,τι υποφέρεις κι εσύ, και το ξεπερνά»;

Επιθυμώντας να διαφυλάξουν τη θείαν υπερβατικότητα, οι πρώτοι Πατέρες, Έλληνες και Λατίνοι, επέμειναν στο «απαθές» του Θεού. Αυστηρά ερμηνευόμενο, αυτό σημαίνει ότι ενώ ο ενσαρκωμένος Θεός

μπορεί να υποφέρει, ο ίδιος ο Θεός δεν υποφέρει. Χωρίς ν' αρνηθούμε την Πατερική διδασκαλία, δεν θα μπορούσαμε να πούμε κάτι περισσότερο απ' αυτό; Στην Π.Διαθήκη, πολύ πριν από την ενσάρκωση του Χριστού, βρίσκουμε να διατυπώνεται σχετικά με το Θεό: «... και ωλιγώθη η ψυχή αυτού εν κόπω Ισραήλ» (Κριτ. 10,16). Αλλού, στην Π. Διαθήκη, τοποθετούνται λόγια σαν κι αυτά στο στόμα του Θεού· «υιός αγαπητός Εφραίμ εμοί, παιδίον εντρυφών, ότι ανθ' ων οι λόγοι μου εν αυτώ, μνεία μνησθήσομαι αυτού· διά τούτο έσπευσα επ' αυτώ, ελεών ελεήσω αυτόν» (Ιερεμ. 31, 20: 38,20). «Τι σε διαθώμαι, Εφραίμ; υπερασπιώ σου, Ισραήλ, ... μετεστράφη η καρδία μου εν τω αυτώ, συνεταράχθη η μεταμέλειά μου» (Ωσηέ, 11,8). Αν αυτά τ' αποσπάσματα έχουν κάποια έννοια, πρέπει να σημαίνουν ότι ακόμη και πριν από την Ενσάρκωση ο Θεός αναμιγνύεται άμεσα στις δυστυχίες της δημιουργίας του. Η αθλιότητά μας προκαλεί θλίψη στο Θεό· τα δάκρυα του Θεού ενώνονται με τα δάκρυα του ανθρώπου. Ένας κατάλληλος σεβασμός για την αποφατική προσέγγιση θα μας έκανε βέβαια επιφυλακτικούς στο ν' αποδώσουμε ανθρώπινα συναισθήματα στο Θεό με βάναυσο ή κακόγουστο τρόπο. Αλλ' αυτό τουλάχιστον είμαστε υποχρεωμένοι να το βεβαιώσουμε. «Η αγάπη κάνει τις δυστυχίες των άλλων δικές της», διατυπώνει το βιβλίο των πτωχών τω Πνεύματι. Αν αυτό αληθεύει για την ανθρώπινη αγάπη, αληθεύει πολύ περισσότερο για τη θεϊκή αγάπη.

Αφού ο Θεός είναι αγάπη και δημιούργησε τον κόσμο σαν μια πράξη αγάπης -και αφού ο Θεός είναι προσωπικός, και η προσωπικότητα προϋποθέτει μετοχή- ο Θεός δεν παραμένει αδιάφορος στις λύπες αυτού του πεπτωκότος κόσμου. Αν εγώ ως ανθρώπινη ύπαρξη μένω ανεπηρέαστος από την αγωνία ενός άλλου, με ποιαν έννοια τον αγαπώ γνήσια; Σίγουρα λοιπόν ο Θεός ταυτίζεται με τη δημιουργία του στην αγωνία της.

Έχουν πει σωστά ότι υπήρχε ένας σταυρός στην καρδιά του Θεού πριν φυτευτεί ένας άλλος έξω απ' τα Ιεροσόλυμα· κι ενώ τον ξύλινο σταυρό τον έχουν κατεβάσει, ο σταυρός στην καρδιά του Θεού παραμένει ακόμη. Είναι ο σταυρός του πόνου και του θριάμβου, και των δύο μαζί. Κι εκείνοι που μπορούν να το πιστέψουν αυτό θα βρουν ότι η χαρά είναι ανακατεμένη με το ποτήρι της πίκρας τους. Θα μετέχουν, σ' έν' ανθρώπινο επίπεδο, στη θεϊκή εμπειρία του νικηφόρου πάθους.

***

"Ο στεγάζων εν ύδασι τα υπερώα αυτού, ο τιθείς θαλάσση όριον ψάμμον, και συνέχων το παν, σε υμνεί ήλιος, σε δοξάζει σελήνη, σοι προσφέρει ύμνον πάσα κτίσις, τω Δημιουργώ και Κτίστη, εις τους αιώνας. " (Από το Τριώδιο)

"Μέγας ει, Κύριε, και θαυμαστά τα έργα σου, και ουδείς λόγος εξαρκέσει προς ύμνον των θαυμασίων σου.Σύ γαρ βουλήσει εξ ουκ όντων εις το είναι παραγαγών τα σύμπαντα, τω σω κράτει συνέχεις την κτίσιν και τη ση προνοία διοικείς τον κόσμον. Συ εκ τεσσάρων στοιχείων την κτίσιν συναρμόσας τέτταρσι καιροίς τον κύκλον του ενιαυτού εστεφάνωσας. Σε τρέμουσιν αι νοεραι πάσαι δυνάμεις· σε υμνοί ήλιος· σε δοξάζει σελήνη· σοι εντυγχάνει τα άστρα· σοι υπακούει το φως· σε φρίττουσιν άβυσσοι· σοι δουλεύουσιν αι πηγαί. Συ εξέτεινας τον ουρανόν ωσεί δέρριν· συ εστερέωσας την γην επί των υδάτων· συ περιετείχισας την θάλασσαν ψάμμω· συ προς αναπνοάς τον αέρα εξέχεας. Αγγελικαί δυνάμεις σοι λειτουργούσιν, οι των αρχαγγέλων χοροί σε προσκυνούσι· τα πολυόμματα Χερουβείμ, και τα εξαπτέρυγα Σεραφείμ, κύκλω ιστάμενα και περιϊπτάμενα, φόβω της απροσίτου σου δόξης κατακαλύπτεται... διά στοιχείων και δι' αγγέλων και δι' ανθρώπων και διά ορωμένων και δι' αοράτων δοξάζηταί σου το πανάγιον όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων. Αμήν." (Ευχή του Μεγάλου Αγιασμού των Υδάτων. Εορτή των Θεοφανείων.)

"Το θεϊκό ριψοκινδύνεμα που υπάρχει μέσα στην απόφαση του Θεού να δημιουργήσει υπάρξεις κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, είναι το αποκορύφωμα της παντοδυναμίας, ή καλύτερα, η υπέρβαση αυτής της κορφής με την εκούσια ανάληψη αδυναμίας. Γιατί «το ασθενές του Θεού ισχυρότερον των ανθρώπων» (Α' Επιστολή προς Κορ. 1,25)." (Vladimir Lossky)

Το σύμπαν είναι ο αμπελώνας που δόθηκε στους ανθρώπους από το Θεό. «Όλα τα πράγματα είναι για μας, όχι εμείς γι' αυτά», λέει ο Άγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Το κάθε τι είναι δώρο του Θεού στον άνθρωπο, ένα σημάδι της αγάπης του. Όλα τα πράγματα μαρτυρούν τη δύναμη της αγάπης του Θεού, την καλή του θέληση ή τη χάρη, και μας τη μεταβιβάζουν. Κατά συνέπεια το κάθε τι είναι ένα όχημα γι' αυτό το θεϊκό δώρο της αγάπης, όπως το κάθε δώρο που κάνουμε ο ένας στον άλλο είναι ένα σημάδι και ένας φορέας της μεταξύ μας αγάπης. Αλλά ένα δώρο απαιτεί έν' αντίδωρο, ώστε αυτή η αγάπη να γίνει αμοιβαία

και να πραγματωθεί. Προκειμένου, όμως, για το Θεό, ο άνθρωπος δεν μπορεί να επιστρέψει τίποτε απ' όσα έχει λάβει απ' το Θεό για τις ανάγκες του· κατά συνέπεια, το δώρο του ανθρώπου στο Θεό είναι η θυσία, κι αυτός την προσφέρει μ' ευχαριστία κι ευγνωμοσύνη. Το δώρο του ανθρώπου στο Θεό είναι θυσία και «ευχαριστία» με την ευρύτερη έννοια.

"Ακόμη, με την προσφορά του κόσμου στο Θεό, σαν ένα έργο θυσίας,επιθέτουμε σ΄αυτό τη σφραγίδα του δικού μας έργου, της κατανόησής μας, του πνεύματος της θυσίας μας και της κίνησής μας προς το Θεό. Όσο περισσότερον αντιλαμβανόμαστε την αξία και τον πλούτο της θείας Χάριτος, και αναπτύσσουμε τις δυνατότητές της αυξάνοντας έτσι τα τάλαντα που μας έχουν δοθεί, τόσο περισσότερο υμνούμε το Θεό και του δίνουμε χαρά, αποδεικνύοντας μ' αυτό τον τρόπο, ότι συμμετέχουμε ενεργά στο διάλογό μας της αγάπης μ' Εκείνον." (π. Δημήτυριος Staniloae)

"Στον τεράστιο καθεδρικό ναό που είναι το σύμπαν του Θεού, ο κάθε άνθρωπος είτε είναι λόγιος είτε είναι χειρώνακτας, καλείται να ενεργήσει σαν ιερέας ολόκληρης της ζωής του - να πάρει ό,τι είναι ανθρώπινο και να το μετατρέψει σε μια προσφορά και σ' ένα ύμνο δόξας." (Paul Evdokimov)

"Αν λίγοι άνθρωποι γίνουν προσευχή -προσευχή που είναι «αγνή» και τελείως άχρηστη κατά τα φαινόμενα- μεταμορφώνουν το σύμπαν με μόνο το γεγονός της παρουσίας τους, με την ίδια τους την ύπαρξη." (Olovier Clement)

"Είσ' ένας κόσμος μέσα σ' ένα κόσμο· κοίταξε μέσα σου και θα δεις εκεί όλη τη δημιουργία. Μην κοιτάζεις τα εξωτερικά πράγματα, αλλά στρέψε όλη σου την προσοχή σ' αυτό που βρίσκεται μέσα. Συγκέντρωσε όλο το νού σου μέσα στο πνευματικό θησαυροφυλάκιο της ψυχής σου κι ετοίμασε για τον Κύριο ένα ναό δίχως εικόνες." (Άγ. Νείλος Αγκύρας)

"Ο Ρώσος νομίζει ότι μπορεί κανείς να γνωρίζει ένα πράγμα, σαν άνθρωπος, μόνο μέσω συμμετοχής. Το καλό και το κακό, εδώ στη γη, είναι αδιάσπαστα δεμένα μαζί. Αυτό για μας είναι το μεγάλο μυστήριο της ζωής πάνω στη γη. Εκεί όπου το κακό είναι στη μεγαλύτερή του ένταση, εκεί επίσης πρέπει να υπάρχει το μεγαλύτερο καλό. Αυτό για μας δεν είναι καν υπόθεση. Είναι αξίωμα. Το κακό δεν πρέπει να το αποφεύγουμε αλλά πρώτα να συμμετέχουμε σ' αυτό και να το κατανοούμε μεσ' από τη συμμετοχή, και μετά με την κατανόηση να το εξαγιάζουμε και να το μεταμορφώνουμε." (Julia de Beausobre)

"Οι άγιοι πρέπει να μετανοούν όχι μόνο για τους ίδιους αλλά επίσης και για χάρη των διπλανών τους, γιατί δίχως πρακτική αγάπη δεν μπορούν να γίνουν τέλειοι. Έτσι διατηρείται ολόκληρο το σύμπαν κι ο καθένας μας βοηθιέται προνοητικά από τον άλλο. " (Άγ. Μάρλος ο Μοναχός)

"Ο Θεός δεν επιμένει ή επιθυμεί να θρηνούμε με αγωνία καρδιάς· μάλλον είναι δική του ευχή ότι από αγάπη γι' αυτόν θάπρεπε να χαιρόμαστε με γέλιο στην ψυχή μας. Πέταξε την αμαρτία και τα δάκρυα είναι περιττά· όπου δεν υπάτρχει πληγή, δεν χρειάζεται αλοιφή. Πριν από την πτώση ο Αδάμ δεν έχυνε καθόλου δάκρυα και κατά τον ίδιο τρόπο δεν θα υπάρχουν πια δάκρυα μετά την ανάσταση των νεκρών, όπου η αμαρτία θα έχει καταστραφεί. Γιατί τότε ο πόνος, η λύπη και ο θρήνος θα έχουν φύγει μακριά." (Άγ. Ιωάννης της Κλίμακος)

"Η δόξα στην οποία καλείται ο άνθρωπος είναι να μοιάσει περισσότερο στο Θεό με το να γίνει πιο ανθρώπινος." (π. Δημήτριος Staniloae)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

«... Θεός ην εν Χριστώ κόσμον καταλλάσσων εαυτώ...» (Β' Κορ. 5,19)

Δίψασε τον Ιησού και θα σε ξεδιψάσει με την αγάπη του. (Άγ. Ισαάκ ο Σύρος)

Ο Αββάς Ισαάκ είπε: «Κάποτε καθόμουνα με τον Αββά Ποιμένα και είδα ότι βρισκόταν σε έκσταση· κι επειδή συνήθιζα να του μιλώ με παρρησία, του έβαλα μετάνοια και τον ρώτησα: «Πες μου, πού ήσουνα;» Κι εκείνος δεν ήθελε να μου πει. Αλλά όταν τον πίεσα, απάντησε: «Οι σκέψεις μου ήταν στην Παρθένο Μαρία, τη Μητέρα του Θεού, που στεκόταν κι έκλαιγε μπροστά στο Σταυρό του Σωτήρα· και θα επιθυμούσα να μπορώ να κλαίω πάντα όσο έκλαιγ' εκείνη τότε». (Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου).

Ο ΣΥΝΤΡΟΦΟΣ ΜΑΣ ΣΤΗΝ ΟΔΟ.

Πρός το τέλος της Έρημης Χώρας του ο T.S. Eliot γράφει:
Ποιος ειν' ο τρίτος που πάντα περπατάει δίπλα σου;
Όταν μετρώ, είμαστε μόνο εσύ κι εγώ μαζί.
Μα σαν κοιτάζω μπρος, στον άσπρο δρόμο είναι πάντα κάποιος που περπατάει δίπλα σου...

Εξηγεί στις σημειώσεις ότι έχει στο νου του την ιστορία που λέγονταν για την εξευρενητική αποστολή του Shackleton στην Ανταρκτική· πώς η ομάδα των εξερευνητών όταν βρισκόταν στο έσχατο σημείο της δυνάμεώς της επανειλημένα ένιωσε ότι υπήρχε έν' ακόμη μέλος που πράγματι μπορούσε να υπολογιστεί μαζί τους. Πολύ πριν απ' τον Shackleton, ο βασιλιάς Ναβουχοδονόσορ της Βαβυλώνας είχε μια παρόμοιαν εμπειρία: «ουχί άνδρας τρεις εβάλομεν εις το μέσον του πυρός πεπεδημένους; ... ιδού εγώ ορώ άνδρας τέσσαρας λελυμένους και περιπατούντας εν μέσω του πυρός, και διαφθορά ουκ έστιν εν αυτοίς, και η όρασις του τετάρτου ομοία υιώ Θεού» (Δαν. 3, 24-25).

Τέτοια είναι για μας η έννοια του Ιησού, του Σωτήρα μας. Είν' αυτός που περπατάει πάντα δίπλα μας όταν έχουμε φτάσει στο έσχατο όριο της δύναμής μας, αυτός που βρίσκεται μαζί μας στην αγριάδα του πάγου ή στη λαύρα της φωτιάς. Στον καθένα μας, στην ώρα της πιο μεγάλης μας μοναξιάς ή δοκιμασίας, αυτός ο λόγος λέγεται: Δεν είσαι μόνος· έχεις ένα σύντροφο.

Τελειώσαμε το προηγούμενο κεφάλαιο μιλώντας για την αλλοτρίωση και την εξορία του ανθρώπου. Είδαμε πώς η αμαρτία η προπατορική και η προσωπική έχει δημιουργήσει ένα χάσμα μεταξύ Θεού και ανθρώπου, που ο άνθρωπος δεν μπορεί να γεφυρώσει με τις δικές του δυνάμεις δίχως βοήθεια. Αποκομένος απ' το Δημιουργό του, χωρισμένος απ' τους συνανθρώπους του, εσωτερικά διασπασμένος, ο πεπτωκώς άνθρωπος δεν είχε τη δύναμη να θεραπεύσει τον εαυτό του. Πού -έτσι ρωτήσαμε- θα μπορούσε να βρεθεί μια γιατριά;

Είδαμε ακόμη πως η Τριάς, σαν Θεός προσωπικής αγάπης, δεν μπορούσε να μείνει αδιάφορη στη δυστυχία του ανθρώπου αλλά μπήκε μέσα σ' αυτήν. Ως ποιο σημείο έχει φτάσει αυτή η θεϊκή ανάμιξη;

Η απάντηση είναι ότι έχει φτάσει ως το πιο μακρινό δυνατό σημείο. Αφού ο άνθρωπος δεν μπορούσε να έρθει στο Θεό, ο Θεός ήρθε στον άνθρωπο, ταυτίζοντας τον εαυτό του με τον άνθρωπο με τον πιο άμεσο τρόπο. Ο αιώνιος Λόγος και Γιος του Θεού, το δεύτερο πρόσωπο της Τριάδος, έγινε αληθινός άνθρωπος, ένας από μας· γιάτρεψε και ζωογόνησε την ανθρώπινη φύση μας παίρνοντάς την όλη μέσα στον εαυτό του. Με τα λόγια του «Πιστεύω»: «Πιστεύω ... και εις ένα Κύριον Ιησούν Χριστόν... Θεόν αληθινόν εκ Θεού αληθινού... ομοούσιον τω Πατρί... τον δι' ημάς τους ανθρώπους και διά την ημετέραν σωτηρίαν κατελθόντα εκ των ουρανών, και σαρκωθέντα εκ Πνεύματος Αγίου και Μαρίας της Παρθένου...» Αυτός λοιπόν είναι ο σύντροφός μας στην παγωνιά και στη φωτιά· ο Κύριος Ιησούς που έλαβε σάρκα από την Παρθένο, ένας από την Τριάδα και συγχρόνως ένας από μας, ο Θεός μας κι 'αδερφός μας.

ΚΥΡΙΕ ΕΛΕΗΣΟΝ.

Σε μια προηγούμενη ενότητα ερευνήσαμε την Τριαδική σημασία της Προσευχής του Ιησού, «Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ Θεού, ελέησόν με τον αμαρτωλόν». Ας εξετάσουμε τι έχει να μας πει αυτή η προσευχή για την ενσάρκωση του Ιησού Χριστού και για τη θεραπεία μας απ' αυτόν και μέσα σ' αυτόν.

Υπάρχουν στην Προσευχή του Ιησού δύο «πόλοι» ή δύο ακραία σημεία. «Κύριε...Υιέ του Θεού»· η Προσευχή μιλάει πρώτα για τη δόξα του Θεού, διακηρύσσοντας τον Ιησού σαν Κύριο όλης της δημιουργίας και σαν τον αιώνιο Υιό. Έπειτα στο κλείσιμό της η Προσευχή στρέφεται στην κατασταση μας ως αμαρτωλών -αμαρτωλών εξ αιτίας της πτώσης, αμαρτωλών από τις προσωπικές μας πράξεις τις λαθεμένες: «... με τον αμαρτωλόν». Είναι σημαντικό το ότι λέμε «ελέησόν με τον αμαρτωλόν»- σα να ήμουν εγώ ο μοναδικός αμαρτωλός.

Έτσι η προσευχή αρχίζει με λατρεία και τελειώνει με μετάνοια. Ποιος ή τι μπορεί να συμφιλιώσει αυτά τα δύο άκρα της θείας δόξας και της ανθρώπινης αμαρτωλότητας; Υπάρχουν τρεις λέξεις στην Προσευχή που δίνουν την απάντηση.

Η πρώτη είναι «Ιησούς», το προσωπικό όνομα που δόθηκε στο Χριστό μετά την ανθρώπινη γέννησή του από την Παρθένο Μαρία. Αυτό το όνομα έχει την έννοια του Σωτήρα· καθώς είπε ο άγγελος στο θετό πατέρα του Χριστού, τον άγ. Ιωσήφ: «και καλέσεις το όνομα αυτού Ιησούν, αυτός γαρ σώσει τον λαόν αυτού των αμαρτιών αυτών» (Ματθ. 1, 21).

Η δεύτερη λέξη είναι ο τίτλος «Χριστός», η αντίστοιχη ελληνική απόδοση του «Μεσσίας», που σημαίνει Αυτός που έχει χριστεί από το Άγιο Πνεύμα του Θεού. Για τους Εβραίους της Π. Διαθήκης ο Μεσσίας ήταν ο αναμενόμενος λυτρωτής, ο μελλοντικός βασιλιάς που με τη δύναμη του Πνεύματος θα τους ελευθέρωνε από τους εχθρούς τους.

Η τρίτη λέξη είναι «έλεος», ένας όρος που σημαίνει αγάπη στην πράξη, αγάπη που εργάζεται για να φέρει τη συγχώρεση, την απελευθέρωση, την ολοκλήρωση. Το να έχεις έλεος σημαίνει ν' απαλλάξεις τον άλλο από την ενοχή που δεν μπορεί να εξαλείψει με τις δικές του προσπάθειες· να τον απαλλάξεις από τα χρέη που ο ίδιος δεν μπορεί να πληρώσει· να τον γιατρέψεις από την αρρώστεια, για την οποία δεν μπορεί να βρει αβοήθητος καμμιά γιατριά. Ο όρος «έλεος» σημαίνει ακόμη ότι όλ' αυτά προσφέρονται σαν ένα ελεύθερο δώρο· αυτός που ζητάει έλεος δεν έχει απαιτήσεις απ' τον άλλο, δεν έχει δικαιώματα για να τα επικαλεστεί.

Η προσευχή του Ιησού λοιπόν δείχνει και το πρόβλημα του ανθρώπου και τη λύση του Θεού. Ο Ιησούς είναι ο Σωτήρας, ο κεχρισμένος βασιλιάς, αυτός που έχει το έλεος. Αλλά η προσευχή μας λέει ακόμη κάτι περισσότερο για το πρόσωπο του ίδιου του Ιησού. Προσφωνείται «Κύριος» και «Υιός του Θεού»· εδώ η Προσευχή μιλάει για τη θεότητά του, για την υπερβατικότητα και για την αιωνιότητά του. Προσφωνείται όμως εξ ίσου «Ιησούς», δηλ. με το προσωπικό όνομα που η μητέρα του και ο θετός του πατέρας του έδωσαν μετά την ανθρώπινη γέννησή του στη Βηθλεέμ. Έτσι η Προσευχή μιλάει επίσης για την ανθρώπινη φύση του, για την γνήσια πραγματικότητα της ανθρώπινης γέννησής του.

Η Προσευχή του Ιησού είναι επομένως μια κατάφαση της πίστης στον Ιησού Χριστό που είναι και αληθινός Θεός και απόλυτα άνθρωπος. Είναι ο Θεάνθρωπος που μας σώζει από τις αμαρτίες μας, ακριβώς επειδή είναι ταυτόχρονα και Θεός και άνθρωπος. Ο άνθρωπος δεν μπορούσε να έρθει στο Θεό, έτσι ο Θεός ήρθε στον άνθρωπο -κάνοντας τον εαυτό του ανθρώπινο. Μέσα στην «εκστατική» του αγάπη, ο Θεός ενώνεται με τη δημιουργία του πιο στενά από την κάθε δυνατή ένωση, καθώς γίνεται ο ίδιος αυτό που δημιούργησε. Ο Θεός σαν άνθρωπος εκπληρώνει το μεσολαβητικό έργο που ο άνθρωπος απέκρουσε κατά την πτώση. Ο Ιησούς, ο Σωτήρας μας, γεφυρώνει την άβυσσο ανάμεσα στο Θεό και στον άνθρωπο γιατί είναι ταυτόχρονα και Θεός και άνθρωπος. Όπως λέμε σ' έναν από τους ορθόδοξους ύμνους της παραμονής των Χριστουγέννων, «Ο ουρανός και η γη σήμερον ηνώθησαν, τεχθέντος του Χριστού. Σήμερον Θεός επί γης παραγέγονε, και άνθρωπος εις ουρανούς αναβέβηκε».

Η ενσάρκωση λοιπόν είναι η υπέρτατη πράξη του Θεού για να μας απολυτρώσει και να ξανασυνδέσει την επικοινωνία μας μαζί του. Αλλά τι θα είχε γίνει αν δεν είχε συμβεί ποτέ μια πτώση; Θα είχε διαλέξει ο Θεός να γίνει άνθρωπος ακόμη κι αν ο άνθρωπος δεν είχε αμαρτήσει ποτέ; Θάπρεπε να θεωρηθεί η ενσάρκωση απλώς σαν απάντηση του Θεού στη δύσκολη θέση του πεπτωκότος ανθρώπου, ή

είναι κατά κάποιο τρόπο μέρος της αιώνιας πρόθεσης του Θεού; Μήπως θάπρεπε να κοιτάξουμε πίσω από την πτώση και να δούμε την πράξη της ενανθρώπισης του Θεού σαν την εκπλήρωση της αληθινής μοίρας του ανθρώπου;

Σ' αυτή την υποθετική ερώτηση δεν μπορούμ' εμείς, στην τωρινή μας κατάσταση, να δώσουμε καμιά τελική απάντηση. Αφού ζούμε μέσα στην πτωτική κατάσταση, δεν μπορούμε να φανταστούμε καθαρά ποια θάταν η σχέση του Θεού με το ανθρώπινο γένος αν δεν είχε συμβεί η πτώση. Οι χριστιανοί συγγραφείς έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις, έχουν περιορίσει την εξέταση του θέματος της ενσάρκωσης στο πλαίσιο της πτωτικής κατάστασης του ανθρώπου. Αλλά υπάρχουν μερικοί που ριψοκινδύνεψαν μιαν ευρύτερη θεώρηση, ιδιαίτερα ο άγ. Ισαάκ ο Σύρος και ο άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής στην Ανατολή, καθώς και ο Duns Scotus στη Δύση. Η Ενσάρκωση, λέει ο άγ. Ισαάκ, είναι το πιο ευλογημένο και το πιο χαρμόσυνο πράγμα που θα μπορούσε να είχε συμβεί στο ανθρώπινο γένος. Μπορεί λοιπόν νάναι σωστό, το να ορίσουμε σαν αιτία γι' αυτό το χαρμόσυνο γεγονός κάτι που ίσως ποτέ να μη συνέβαινε και που στ' αλήθεια δεν θάπρεπε ποτέ να έχει γίνει έτσι; Βέβαια ο άγ. Ισαάκ πιστεύει, ότι η πρόσληψη της ανθρωπότητάς μας απ' το Θεό πρέπει να κατανοηθεί όχι μόνο σαν μια απάντηση στην αμαρτία του ανθρώπου, αλλά επίσης και κυρίως σαν μια πράξη αγάπης, σαν μια έκφραση της ίδιας της φύσης του Θεού. Ακόμη κι αν η πτώση δεν είχε γίνει, ο Θεός, μέσα στην απεριόριστη, εκστατική του αγάπη θα είχε πάλι διαλέξει να ταυτίσει τον εαυτό του με τη δημιουργία του με το να γίνει άνθρωπος.

Η Ενσαάρκωση του Χριστού, ιδωμένη μ' αυτό τον τρόπο, έχει περισσότερη σημασία από μια αναίρεση της πτώσης ή από μια αποκατάσταση του ανθρώπου στην αρχική του κατάσταση μέσα στον Παράδεισο. Όταν ο Θεός γίνεται άνθρωπος, αυτό σημαδεύει την αρχή ενός ουσιαστικά νέου σταδίου στην ιστορία του ανθρώπου και όχι μόνο μια επιστροφή στο παρελθόν. Η Ενσσάρκωση ανεβάζει τον άνθρωπο σ' ένα καινούργιο επίπεδο· η τελευταία κατάσταση είναι υψηλότερη από την πρώτη. Μόνο μέσα στον Ιησού Χριστό βλέπουμε ν' αποκαλύπτονται όλες οι δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης μας· μέχρι να γεννηθεί, η αληθινή σημασία της προσωπικότητάς μας μας ήταν κρυμένη. Η γέννηση του Χριστού, όπως λέει ο Μ. Βασίλειος, είναι «η γενέθλια ημέρα όλου του ανθρώπινου γένους». Ο Χριστός είναι ο πρώτος τέλειος άνθρωπος -τέλειος δηλ. όχι μόνο δυναμικά, όπως ήταν ο Αδάμ με την αθωότητά του πριν από την πτώση, αλλά με την έννοια της απόλυτα πραγματοποιημένης «ομοίωσης». Η Ενσάρκωση λοιπόν δεν είναι μόνο ένας τρόπος για ν' απαλειφθούν τα αποτελέσματα του προπατορικού αμαρτήματος, αλλά είναι ένα ουσιαστικό στάδιο στο ταξίδι του ανθρώπου από τη θεία εικόνα στη θεϊκή εξομοίωση. Η αληθινή εικόνα και ομοίωση του Θεού είναι ο ίδιος ο Χριστός· κι έτσι, από την πρώτη-πρώτη στιγμή της δημιουργίας του ανθρώπου κατ' εικόνα, η Ενσάρκωση του Χριστού, κατά κάποιο τρόπο είχε υπονοηθεί. Η αληθινή αιτία λοιπόν για την Ενσάρκωση δεν βρίσκεται στην αμαρτωλότητα του ανθρώπου αλλά στη μη πεπτωκυία φύση του, στην ύπαρξή του που έγινε σύμφωνα με τη θεϊκή εικόνα και είναι ικανή να ενωθεί με το Θεό.

ΔΙΤΤΟΣ ΚΑΙ ΕΝΑΣ

Η Ορθόδοξη πίστη στην Ενσάρκωση συγκεφαλαιώνεται στην επωδό του Χριστουγεννιάτικου ύμνου του Ρωμανού του Μελωδού: «Παιδίον νέον, ο προ αιώνων Θεός». Σ' αυτή τη σύντομη φράση περιέχονται τρεις διαβεβαιώσεις:

1. Ο Ιησούς Χριστός είναι πλήρης και τέλειος Θεός.
2. Ο Ιησούς Χριστός είναι πλήρης και τέλειος άνθρωπος.
3. Ο Ιησούς Χριστός δεν είναι δύο, αλλά ένα πρόσωπο.

Αυτό ερμηνεύτηκε με λεπτομέρειες από τις Οικουμενικές Συνόδους. Όπως ακριβώς οι δύο πρώτες από τις εφτά ασχολήθηκαν με το Τριαδικό δόγμα, έτσι και οι υπόλοιπες πέντε ασχολήθηκαν με το δόγμα της Ενσάρκωσης.

Η τρίτη Σύνοδος (Έφεσος, 431) διατύπωσε ότι η Παρθένος Μαρία είναι Θεοτόκος ή «Μητέρα του Θεού». Σε συνάρτηση μ' αυτό τον τίτλο υπάρχει μια διαβεβαίωση, όχι κυρίως για την Παρθένο, αλλά για το Χριστό: Ο Θεός γεννήθηκε. Η Παρθένος είναι Μητέρα όχι ενός ανθρώπινου προσώπου ενωμένου με το θείο πρόσωπο του Λόγου, αλλ' ενός μοναδικού, αχώριστου προσώπου που είναι ταυτόχρονα Θεός και άνθρωπος. Η τέταρτη Σύνοδος (Χαλκηδόνα, 451) διακήρυξε ότι υπάρχουν μέσα στον Ιησού Χριστό δύο φύσεις, η μία θεία και η άλλη ανθρώπινη. Σύμφωνα με τη θεϊκή του φύση ο Χριστός είναι ομοούσιος με τον Θεό

Πατέρα· σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση του είναι ομοούσιος με μας τους ανθρώπους. Δηλαδή σύμφωνα με τη θεϊκή του φύση είναι πλήρης και τέλειος Θεός· είναι το δεύτερο πρόσωπο της Αγ. Τριάδος, ο μοναδικός «μονογενής» και αιώνιος Υιός του αιωνίου Πατρός, που γεννήθηκε από τον Πατέρα προ πάντων των αιώνων. Σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση του είναι πλήρης και τέλειος άνθρωπος· αφού γεννήθηκε στη Βηθεέμ σαν έν' ανθρώπινο παιδί από την Παρθένο Μαρία, δεν έχει μόνο έν' ανθρώπινο σώμα σαν το δικό μας, αλλά και μια ψυχή ανθρώπινη και νου. Όμως, αν και ο ενσαρκωθείς Χριστός υφίσταται «με δύο φύσεις» είναι ένα πρόσωπο, μόνο και αχώριστο και όχι δύο πρόσωπα που συνυπάρχουν στο ίδιο σώμα.

Η πέμπτη Σύνοδος (Κωνσταντινούπολις, 553), αναπτύσσοντας ό,τι είχε ειπωθεί από την τρίτη, δίδαξε ότι «ένας από την Αγ. Τριάδα υπέφερε ως προς τη σάρκα». Ακριβώς όπως είναι εύλογο να πούμε ότι ο Θεός γεννήθηκε, έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι Ο Θεός πέθανε. Στην κάθε περίπτωση βέβαια προσδιορίζουμε ότι αυτό λέγεται για το Θεό που έγινε άνθρωπος. Ο Θεός μέσα στην υπερβατικότητά του δεν υπόκειται ούτε σε γέννηση ούτε σε θάνατο, αλλ' αυτά τα πράγματα τα έχει όντως υποφέρει ο ενσαρκωθείς Λόγος.

Η έκτη Σύνοδος (Κωνσταντινούπολις, 680-681), λαμβάνοντας υπ' όψη ό,τι είχε ειπωθεί στην τέταρτη, βεβαίωσε ότι, όπως ακριβώς υπάρχουν μέσα στο Χριστό δύο φύσεις, η θεϊκή και η ανθρώπινη, έτσι υπάρχει στο Χριστό όχι μόνο μια θεϊκή αλλά και μια ανθρώπινη θέληση· γιατί, αν ο Χριστός δεν είχε θέληση ανθρώπινη σαν τη δική μας, δεν θάταν στ' αλήθεια άνθρωπος σαν και μας. Παρ' όλ' αυτά οι δύο αυτές θελήσεις δεν είναι αντίθετες και δεν συγκρούονται η μια με την άλλη, γιατί η ανθρώπινη θέληση πάντοτε υποτάσσεται ελεύθερα στη θεία.

Η έβδομη Σύνοδος (Νίκαια, 787), επισφραγίζοντας τις τέσσερις προηγούμενες, διακήρυξε ότι, αφού ο Χριστός έγινε αληθινός άνθρωπος, είναι εύκολο ν' απεικονίζουμε το πρόσωπό του πάνω στις άγιες εικόνες· και, αφού ο Χριστός είναι ένα και όχι δύο πρόσωπα, αυτές οι εικόνες δεν μας δείχνουν μόνο την ανθρωπότητά του σε διαχωρισμό από τη θεότητά του, αλλά μας δείχνουν το ένα πρόσωπο του αιώνιου Λόγου που σαρκώθηκε.

Επομένως υπάρχει μία αντίθεση στην τεχνική διατύπωση του τριαδικού δόγματος και της διδασκαλίας για την ενσάρκωση. Στην περίπτωση της Τριάδος, βεβαιώνουμε μία μόνη συγκεκριμένη ουσία ή φύση σε τρία πρόσωπα· και είναι χάρη σ' αυτή τη ρητή ενότητα της ουσίας που τα τρία πρόσωπα έχουν μια μόνη θέληση ή ενέργεια. Στην περίπτωση του ενσαρκωθέντος Χριστού, αντίθετα, υπάρχουν δύο φύσεις, μία η θεϊκή και η άλλη, η ανθρώπινη· αλλά υπάρχει ένα μόνο πρόσωπο, ο αιώνιος Λόγος που έχει γίνει άνθρωπος. Και ενώ τα τρία θεία πρόσωπα της Τριάδος έχουν μόνο μια θέληση και ενέργεια, το ένα πρόσωπο του Ενσαρκωθέντος Χριστού έχει δύο θελήσεις και ενέργειες, που αντιστοιχούν στις δύο του φύσεις. Όμως αν και υπάρχουν στον ενσαρκωθέντα Χριστό δύο φύσεις και δύο θελήσεις, αυτό δεν καταστρέφει την ενότητα του προσώπου του· μέσα στο Ευαγγέλιο το κάθε τι που λέει, κάνει ή υποφέρει ο Χριστός, πρέπει να προσγράφεται στο ένα και στο ίδιο προσωπικό υποκείμενο, τον αιώνιο Λόγο του Θεού που τώρα έχει γεννηθεί σαν άνθρωπος, μέσα σε τόπο και χρόνο.

Υπογραμμίζοντας τους συνοδικούς ορισμούς για το Χριστό ως Θεό και άνθρωπο, βλέπουμε πως υπάρχουν δύο βασικές αρχές που αφορούν τη σωτηρία μας. Πρώτο, μόνον ο Θεός μπορεί να μας σώσει. Ένας προφήτης ή δάσκαλος της ηθικής δεν μπορεί να γίνει ο λυτρωτής του κόσμου. Αν, λοιπόν, ο Χριστός πρέπει να είναι ο Σωτήρας μας, πρέπει να είναι πλήρης και τέλειος Θεός. Δεύτερο, η σωτηρία πρέπει να φτάσει στο σημείο της ανθρώπινης ανάγκης. Μόνο αν ο Χριστός είναι πλήρης και τέλειος άνθρωπος όπως κι' εμείς, μπορούμε εμείς οι άνθρωποι να μετέχουμε σ' αυτά που έχει κάνει για μας.

Θα ήταν λοιπόν μοιραίο για τη διδασκαλία τη σχετική με τη σωτηρία μας, αν έπρεπε να θεωρούμε το Χριστό με τον τρόπο των Αρειανών, σαν ένα είδος ημιθέου που βρίσκεται σε μια σκοτεινή ενδιάμεση περιοχή ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τη θεότητα. Η Χριστιανική διδασκαλία για τη σωτηρία μας απαιτεί να τονίζουμε και τα δύο μέρη στον ύψιστο βαθμό. Δεν πρέπει να τον σκεφτόμαστε σαν «μισό και μισό». Ο Ιησούς Χριστός δεν είναι μισός Θεός και μισός άνθρωπος, αλλά τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος. Στην επιγραμματική φράση του αγ. Λέοντος του Μεγάλου είναι totus in suis, totus in nostris: «τέλειος σε ό,τι είναι δικό του, τέλειος σε ό,τι είναι δικό μας».

Τέλειος σ' ότι είναι δικό του:Ο Ιησούς Χριστός είναι για μας το παράθυρο προς το θεϊκό βασίλειο, που μας δείχνει τι είναι ο Θεός. «Θεόν ουδείς εώρακε πώποτε· ο μονογενής Θεός ο ων εις τον κόλπον του Πατρός εκείνος εξηγήσατο» (Ιω. 1,18).

Τέλειος σε ό,τι είναι δικό μας: Ο Ιησούς Χριστός είναι ο δεύτερος Αδάμ, που μας δείχνει τον αληθινό χαρακτήρα της ανθρώπινης προσωπικότητάς μας. Ο Θεός μόνος είναι ο τέλειος άνθρωπος.

Ποιος είναι ο Θεός; Ποιος είμαι εγώ; Στις δύο αυτές ερωτήσεις ο Ιησούς Χριστός μας δίνει την απάντηση.

Η ΣΩΤΗΡΙΑ ΩΣ ΜΕΤΟΧΗ

Το Χριστιανικό μήνυμα της σωτηρίας μπορεί να συνοψιστεί πιο καλά με τους όρους μετοχή, συμπαράσταση και ταύτιση. Η έννοια της μετοχής ειν' ένα κλειδί παρόμοιο με το δόγμα του Τριαδικού Θεού και με τη διδασκαλία για την ενανθρώπιση του Θεού. Το Τριαδικό δόγμα βεβαιώνει ότι, όπως ακριβώς ο άνθρωπος είναι αυθεντικά προσωπικός μόνον όταν μοιράζεται τα πάντα με τους άλλους, έτσι και ο Θεός δεν είναι ένα μόνο πρόσωπο που κατοικεί μόνο του, αλλά τρία πρόσωπα που συμμετέχουν το ένα στη ζωή του άλλου με τέλεια αγάπη. Η Ενσάρκωση είναι επίσης μια διδασκαλία μετοχής ή συμμετοχής. Ο Χριστός συμμετέχει απόλυτα στο κάθε τι που μας αποτελεί κι έτσι μας δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχουμε σ' αυτά που τον αποτελούν στη θεϊκή ζωή του και στη δόξα του. Έγινε ό,τι είμαστε για να μας κάνει ό,τι είναι αυτός.

Ο Απ. Παύλος το εκφράζει αυτό μεταφορικά με όρους του πλούτου και της φτώχειας: «γινώσκετε γαρ την χάριν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, ότι δι' υμάς επτώχευσε πλούσιος ων, ίνα υμείς τη εκείνου πτωχεία πλουτήσητε» (Β'Κορ. 8,9). Τα πλούτη του Χριστού είναι η αιώνια δόξα του· η φτώχεια του Χριστού είναι η απόλυτη ταύτισή του με την ξεπεσμένη ανθρώπινη κατάστασή μας. Με τα λόγια ενός Ορθόδοξου Χριστουγεννιάτικου ύμνου: «Καθώς πέρα για πέρα ντύθηκες τη φτώχεια μας, έκαμες θεία τη γήινη φύση μας με την ένωσή σου και τη μετοχή σου σ' αυτήν». Ο Χριστός μετέχει στο θάνατό μας, κι εμείς μετέχουμε στη ζωή του· «εκένωσεν εαυτόν», ενώ εμάς μας «υπερύψωσεν» (Φιλ. 2,5-9). Η κάθοδος του Θεού καθιστά δυνατή την άνοδο του ανθρώπου. Ο άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής γράφει: «Με άφατο τρόπο το άπειρο περιορίζεται, ενώ το πεπερασμένο εκτείνεται στο μέτρο του απείρου».

Όπως είπε ο Χριστός στο Μυστικό Δείπνο: «καγώ την δόξαν ην δέδωκάς μοι δέδωκα αυτοίς, ίνα ώσιν εν καθώς ημείς εν, εγώ εν αυτοίς και συ εν εμοί, ίνα ώσι τετελειωμένοι εις εν» (Ιω. 17,22-23). Ο Χριστός μας ικανώνει να συμμετέχουμε στη θεϊκή δόξα του Πατέρα. Είναι ο σύνδεσμος και το σημείο επαφής· επειδή είναι άνθρωπος, είναι ένα με μας· επειδή είναι Θεός, είναι ένα με τον Πατέρα. Έτσι μέσω και εν αυτώ είμαστε ένα με το Θεό, και η δόξα του Πατέρα γίνεται δική μας δόξα. Η Ενσάρκωση του Θεού ανοίγει το δρόμο για τη θέωση του ανθρώπου. Το να θεωθεί κανείς σημαίνει, με μεγαλύτερη σαφήνεια, να «χριστοποιηθεί»· η θεϊκή ομοιότητα που καλούμαστε να φτάσουμε είναι η ομοίωση του Χριστού. Μέσω του Ιησού που είναι Θεάνθρωπος εμείς οι άνθρωποι «θεούμεθα», θεοποιούμαστε, γινόμαστε «θείας κοινωνοί φύσεως» (Β'Πετρ. 1,4). Προσλαμβάνοντας την ανθρώπινη φύση μας, ο Χριστός που είναι Γιος του Θεού από τη φύση του μας έχει κάνει γιους του Θεού κατά χάρη. Εν αυτώ είμαστε «υιοθετημένοι» από το Θεό Πατέρα, και γινόμαστε γιοι εν τω Υιώ.

Αυτή η αντίληψη για τη σωτηρία ως συμμετοχή προϋποθέτει δύο πράγματα ιδιαίτερα σε σχέση με την Ενσάρκωση. Πρώτο, προϋποθέτει ότι ο Χριστός δεν πήρε μόνο έν' ανθρώπινο σώμα, σαν το δικό μας, αλλά κι ανθρώπινο πνεύμα, νου και ψυχή σαν τα δικά μας. Η αμαρτία, όπως είδαμε, έχει την πηγή της όχι μόνο εκ των κάτω αλλά κι εκ των άνω· δεν είναι υλική ως προς την προέλευσή της, αλλά πνευματική. Η πλευρά του ανθρώπου λοιπόν που έχει ανάγκη να λυτρωθεί δεν είναι κατά κύριο λόγο το σώμα του αλλά η θέλησή του και το κέντρο της ηθικής εκλογής του. Αν ο Χριστός δεν είχε ανθρώπινο νου, τότε αυτό μοιραία θα κλόνιζε τη δεύτερη αρχή της σωτηρίας, το ότι δηλ. η θεϊκή σωτηρία πρέπει να φτάσει στο σημείο της ανθρώπινης ανάγκης.

Η σπουδαιότητα αυτής της αρχής ξανατονίστηκε κατά το δεύτερο μισό του 4ου αι., όταν ο Απολλινάριος έφτιαξε τη θεωρία για την οποία γρήγορα καταδικάστηκε ως αιρετικός -ότι στην Ενσάρκωση ο Χριστός πήρε μόνο ανθρώπινο σώμα και όχι ανθρώπινο νου ή λογική ψυχή. Σ' αυτό απάντησε ο άγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος: «Το απρόσληπτον και αθεράπευτον». Ο Χριστός δηλαδή μας σώζει με το να γίνει ό,τι είμαστε κι εμείς· μας θεραπεύει παίρνοντας τη διασπασμένη μας ανθρώπινη φύση μέσα στον εαυτό του, «προσλαμβάνοντάς» την, έτσι που νάναι δική του, μπαίνοντας στην ανθρώπινη εμπειρία μας και γνωρίζοντάς την εκ των έσω, γιατί ο ίδιος είναι ένας από μας. Αλλ' αν αυτή η συμμετοχή του στην

ανθρωπότητά μας ήταν κατά κάποιο τρόπο ατελής, τότε και η σωτηρία του ανθρώπου θα ήταν επίσης ατελής. Αν πιστεύουμε ότι ο Χριστός μας έχει φέρει καθολική σωτηρία, τότε συνάγεται ότι έχει προσλάβει τα πάντα.

Δεύτερο, αυτή η αντίληψη για τη σωτηρία ως συμμετοχή προϋποθέτει -αν και πολλοί δίστασαν να το πουν ανοιχτά- ότι ο Χριστός έχει προσλάβει όχι μόνο τη μη πεπτωκυία αλλά και την πεπτωκυία ανθρώπινη φύση. Όπως τονίζει η Επιστολή προς Εβραίους (και σ' όλη την Κ. Διαθήκη δεν υπάρχει πιο σημαντικό Χριστολογικό κείμενο απ' αυτό): «ου γαρ έχομεν αρχιερέα μη δυνάμενον συμπαθήσαι ταις ασθενείαις ημών, πεπειρασμένον δε κατά πάντα καθ' ομοιότητα χωρίς αμαρτίας» (Εβρ. 4, 15). Ο Χριστός ζει τη ζωή του πάνω στη γη κάτω από τις συνθήκες της πτώσης. Ο ίδιος δεν είναι αμαρτωλό πρόσωπο, αλλά μέσα στη συμπαράστασή του για τον πεπτωκότα άνθρωπο δέχεται ως έσχατο όριο τις συνέπειες της αμαρτίας του Αδάμ. Δέχεται απόλυτα όχι μόνο τις φυσικές συνέπειες, όπως είναι η κούραση, ο σωματικός πόνος και προσωρινά ο χωρισμός σώματος και ψυχής με το θάνατο. Δέχεται επίσης τις ηθικές συνέπειες, τη μοναξιά, την αλλοτρίωση, την εσωτερική σύγκρουση. Ίσως φανεί τολμηρό να τ' αποδώσουμε όλ' αυτά στο ζωντανό Θεό, αλλά μια συνεπής διδασκαλία για την Ενσάρκωση δεν απαιτεί τίποτε λιγότερο. Αν ο Χριστός είχε προσλάβει απλώς τη μη πεπτωκυία ανθρώπινη φύση, ζώντας την επίγεια ζωή του στην κατάσταση του Αδάμ μέσα στον Παράδεισο, τότε δεν θα τον είχαν αγγίξει οι αδυναμίες μας, ούτε θα είχε νιώσει πειρασμό στο κάθε τι όπως ακριβώς εμείς. Και σ' αυτή την περίπτωση δεν θα ήταν ο Σωτήρας μας.

Ο Απ.Παύλος προχωρεί ως το σημείο που να γράψει: «τον μη γνόντα αμαρτίαν υπέρ ημών αμαρτίαν εποίησεν, ίνα ημείς γενώμεθα δικαιοσύνη Θεού εν αυτώ» (Β' Κορ. 5,21). Δεν πρέπει εδώ να σκεφτούμε μόνο με όρους κάποιας νομικής διαδικασίας, σύμφωνα με την οποία ο Χριστός, αθώος ο ίδιος, έχει κατά κάποιο τρόπο «αποδώσει» στον εαυτό του την ενοχή μας μ' ένα τρόπο εξωτερικό. Εδώ έχει συντελεστεί κάτι πολύ περισσότερο απ' αυτό. Ο Χριστός μας σώζει αποκτώντας εμπειρία εκ των έσω, σαν ένας από μας, για όλ' αυτά που υποφέρουμε εσωτερικά καθώς ζούμε μέσα σ' ένα κόσμο αμαρτωλό.

ΓΙΑΤΙ ΠΑΡΘΕΝΙΚΗ ΓΕΝΝΗΣΗ

Στην Καινή Διαθήκη διατυπώνεται με σαφήνεια ότι η Μητέρα του Ιησού Χριστού ήταν παρθένος (Ματθ. 1: 18,23,25). Ο Κύριός μας έχει έναν αιώνιο Πατέρα αλλά όχι πατέρα επίγειο. Γεννήθηκε έξω από το χρόνο από τον Πατέρα δίχως μητέρα· και γεννήθηκε μέσα στο χρόνο από τη Μητέρα του δίχως πατέρα. Αυτή η πεποίθηση στην Παρθενική Γέννηση όμως δεν μειώνει καθόλου την πληρότητα της ανθρώπινης φύσης του Χριστού. Αν και η μητέρα ήταν Παρθένος, έγινε μια πραγματική ανθρώπινη γέννηση ενός γνήσια ανθρώπινου βρέφους.

Όμως γιατί -ρωτάμε- η γέννησή του σαν ανθρώπου θάπρεπε νάχει πάρει αυτή την ιδιαίτερη μορφή; Σ' αυτό ίσως θα μπορούσε να δοθεί ως απάντηση το ότι η παρθενία της Μητέρας εξυπηρετεί σαν ένα «Σημείο» της μοναδικότητας του Υιού. Αυτό γίνεται με τρεις στενά συνδεδεμένους τρόπους. Πρώτο, το γεγονός ότι ο Χριστός δεν έχει επίγειο πατέρα σημαίνει ότι ειναι στραμένος πάντα πέρ' απ' την κατάστασή του μέσα στο χώρο και το χρόνο προς την ουράνια και αιώνια προέλευσή του. Το παιδί της Μαρίας είναι αληθινά άνθρωπος, αλλά δεν είναι μόνο άνθρωπος· είναι μέσα στην ιστορία αλλά είναι και πέρα' από την ιστορία.. Η γέννησή του από μια παρθένο τονίζει το ότι αν και περιχωρούμενος είναι επίσης υπερβατικός· αν και τέλειος άνθρωπος είναι και τέλειος Θεός.

Δεύτερο, το γεγονός ότι η Μητέρα του Χριστού ήταν παρθένος δείχνει ότι η γέννησή του πρέπει ν' αποδοθεί με μοναδικό τρόπο σε θεία πρωτοβουλία. Αν και είναι τέλειος άνθρωπος, η γέννησή του δεν ήταν το αποτέλεσμα της σεξουαλικής ένωσης ανάμεσα σ' 'εναν άντρα και μια γυναίκα, αλλά ήταν μ' ένα τρόπο ιδιαίτερο το άμεσο έργο του Θεού.

Τρίτο, η γέννηση του Χριστού από μια παρθένο υπογραμμίζει ότι η Ενσάρκωση δεν έχει καμιά σχέση με τη δημιουργία ενός νέου ανθρώπου. Όταν γεννιέται ένα παιδί από δυο ανθρώπινους γονείς με το συνηθισμένο τρόπο, αρχίζει να υφίσταται μια καινούργια ύπαρξη. Αλλά το πρόσωπο του ενσαρκωμένου Χριστού δεν είναι άλλο από το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Επομένως, στη γέννηση του Χριστού δεν άρχισε να υφίσταται ένα νέο πρόσωπο, αλλά το πρόσωπο του Υιού του Θεού που προϋπήρχε άρχισε τώρα να ζει όχι μόνο με θεϊκό αλλά και με ανθρώπινο τρόπο ύπαρξης. Έτσι η Παρθενική Γέννηση αντανακλά την αιώνια προΰπαρξη του Χριστού.

Επειδή το πρόσωπο του ενσαρκωμένου Χριστού ταυτίζεται με το πρόσωπο του Λόγου, η Παρθένος Μαρία δίκαια μπορεί να πάρει τον τίτλο Θεοτόκος. Είναι μητέρα όχι ενός ανθρώπινου γιου που έχει ενωθεί με το θείο Υιό, αλλ' ενός ανθρώπινου γιού που είναι ο μονογενής Υιός του Θεού. Ο γιος της Μαρίας είναι το ίδιο πρόσωπο με το θείο Υιό του Θεού· κι έτσι, χάρη στην Ενσάρκωση, η Μαρία είναι πραγματικά «Μητέρα του Θεού».

Η Ορθοδοξία, ενώ έχει σε μεγάλη υπόληψη το ρόλο της Παρθένου ως Μητέρας του Χριστού, δεν βλέπει το λόγο να υπάρχει κανένα δόγμα για την «άμωμη Σύλληψη». Όπως καθορίστηκε από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία το 1854, αυτό το δόγμα διατυπώνει ότι η Μαρία, από «την πρώτη στιγμή της σύλληψής της» από τη μητέρα της την αγ. Άννα, εξαιρέθηκε «από κάθε κηλίδα προπατορικής ενοχής». Εδώ πρέπει να προσεχθούν δύο σημεία.

Πρώτο, όπως ήδη σημειώθηκε, η Ορθοδοξία δεν αντιμετωπίζει την πτώση με Αυγουστινιανούς όρους, σαν κηλίδα κληρονομημένης ενοχής. Αν εμείς οι Ορθόδοξοι είχαμε αποδεχτεί τη Λατινική άποψη για την προπατορική ενοχή, τότε ίσως να είχαμε νιώσει την ανάγκη να διατυπώσουμε ένα δόγμα για την άμωμη Σύλληψη. Έτσι όπως είναι, οι όροι της αναφοράς μας είναι διαφορετικοί· το Λατινικό δόγμα δεν μας φαίνεται τόσο πολύ λανθασμένο, όσο περιττό. Δεύτερο, για την Ορθοδοξία η Παρθένος Μαρία αποτελεί, μαζί με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή, την κορωνίδα και την κορύφωση της αγιότητας της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι μια συνδετική φυσιογνωμία· η τελευταία και η μεγαλύτερη από τους ενάρετους άνδρες και γυναίκες της Παλαιάς Διαθήκης, είναι ταυτόχρονα η κρυμένη καρδιά της Αποστολικής Εκκλησίας. Το δόγμα όμως για την άμωμη Σύλληψη μας φαίνεται σαν να βγάζει την Παρθένο Μαρία από την Παλαιά Διαθήκη και να την τοποθετεί προκαταβολικά και αποκλειστικά στην Καινή. Σύμφωνα με τη Λατινική διδασκαλία δεν στέκεται πια στο ίδιο βάθρο με τους άλλους αγίους της Παλαιάς Διαθήκης κι έτσι ο ρόλος της ο συνδετικός μειώνεται.

Αν και δεν δέχεται το Λατινικό δόγμα για την άμωμη Σύλληψη, η Ορθοδοξία στη λειτουργική της λατρεία καλεί τη Μητέρα του Θεού «άχραντο», «παναγία», «πανάμωμο». Εμείς οι Ορθόδοξοι πιστεύουμε ότι μετά το θάνατό της αναλήφθηκε στον ουρανό, όπου τώρα κατοικεί -με το σώμα της, και με την ψυχή της- μέσα σ' αιώνια δόξα με τον Υιό της. Για μας είναι «η χαρά πάσης της κτίσεως» (Λειτουργία του Μ. Βασιλείου), «άνθος του ανθρώπινου γένους και πύλη του ουρανού» (Δογματικόν του α' ήχου), «πολύτιμος θησαυρός όλου του κόσμου» (άγ. Κύριλλος Αλεξανδρείας). Και μαζί με τον άγ. Εφραίμ το Σύρο λέμε κι εμείς:

Εσύ μόνε, ω Ιησού, μαζί με τη Μητέρα σου είστε ωραίοι με κάθε τρόπο·
Γιατί δεν υπάρχει σε Σένα κανένα ψεγάδι, Κύριέ μου, και καμιά κηλίδα στη Μητέρα Σου.

Από αυτό μπορεί να φανεί πόσο υψηλή θέση τιμής, εμείς οι Ορθόδοξοι, αποδίδουμε στην Αγία Παρθένο μέσα στη θεολογία μας και στην προσευχή μας. Αυτή είναι για μας η ύψιστη προσφορά του ανθρώπινου γένους προς το Θεό. Με τα λόγια ενός ύμνου των Χριστουγέννων ψάλλουμε:

Τι σοι πεοσενέγκωμεν, Χριστέ, ότι ώφθης επί γης ως άνθρωπος δι' ημάς;
Έκαστον γαρ των υπό σου γενομένων κτισμάτων την ευχαριστίαν σοι προσάγει·
οι άγγελοι τον ύμνον, οι ουρανοί τον αστέρα, οι μάγοι τα δώρα, οι ποιμένες το θαύμα, η γη το σπήλαιον, η έρημος την φάτνην, ημείς δε μητέρα Παρθένον...(Εσπερινός Χριστουγέννων).

ΥΠΗΚΟΟΣ ΜΕΧΡΙ ΘΑΝΑΤΟΥ

Η Ενσάρκωση του Χριστού είναι ήδη μια πράξη σωτηρίας. Προσλαμβάνοντας τη διασπασμένη ανθρώπινη φύση μας, ο Χριστός την ανακαινίζει και, με τα λόγια ενός άλλου Χριστουγεννιάτικου ύμνου, ανασταίνει «την πριν πεσούσαν εικόνα». Αλλά τότε γιατί ήταν αναγκαίος πάνω στο Σταυρό; Δεν ήταν αρκετό για έναν από την Τριάδα να ζήσει σαν άνθρωπος πάνω στη γη, να σκέπτεται, να αισθάνεται και να επιθυμεί σαν ένας άνθρωπος, χωρίς να πρέπει επίσης να πεθάνει σαν άνθρωπος;

Σ' ένα κόσμο που δεν θα είχε πέσει, η Ενσάρκωση του Χριστού πραγματικά θα ήταν αρκετή σαν τέλεια έκφραση της αγάπης του Θεού που εκτείνεται προς τα έξω. Αλλά μέσα σ' ένα πεσμένο και αμαρτωλό κόσμο η αγάπη του έπρεπε να φτάσει ακόμη πιο πέρα. Εξ αιτίας της τραγικής παρουσίας της αμαρτίας και

του κακού, το έργο της αποκατάστασης του ανθρώπου χρειαζόταν μια θυσιαστική πράξη θεραπείας, μια θυσία τέτοια που μόνον ένας οδυνώμενος και σταυρωμένος Θεός μπορούσε να προσφέρει.

Η Ενσάρκωση, έχει ειπωθεί, είναι μια πράξη ταύτισης και μετοχής. Ο Θεός μας σώζει καθώς ταυτίζεται μαζί μας, γνωρίζοντας την ανθρώπινη εμπειρία μας εκ των ένδον. Ο Σταυρός συμβολίζει με τον πιο τέλειο και απόλυτο τρόπο, ότι αυτή η πράξη της μετοχής φτάνει ως τα έσχατα όρια. Ο ενσαρκωμένος Θεός εισχωρεί σ' όλες μας τις εμπειρίες.

Ο Ιησούς Χριστός, ο σύντροφός μας, δεν μετέχει μόνο σ' ολόκληρη την ανθρώπινη ζωή αλλά και σ'ολόκληρο τον ανθρώπινο θάνατο: «ούτος τας αμαρτίας ημών φέρει και περί ημών οδυνάται» (Ησ. 53,4) - σ' όλες τις θλίψεις μας, όλες τις λύπες μας.

«Το απρόσληπτον και αθεράπευτον»· ο Χριστός, όμως, ο γιατρός μας, έχει επωμισθεί το κάθε τι, ακόμη και το θάνατο.

Ο θάνατος έχει και φυσική και πνευματική όψη, και από τις δυο η πνευματική είναι η πιο τρομερή. Φυσικός θάνατος είναι ο χωρισμός της ψυχής του ανθρώπου από το σώμα του - πνευματικός θάνατος είναι ο χωρισμός της ψυχής από το Θεό. Όταν λέμε ότι ο Χριστός έγινε «υπήκοος μέχρι θανάτου» (Φιλ. 2,8), δεν πρέπει να περιορίσουμε αυτά τα λόγια μόνο στο φυσικό θάνατο. Δεν θάπρεπε ν' αναλογιζόμαστε μόνο τις σωματικές οδύνες που ο Χριστός υπέφερε στο Πάθος του -το μαστίγωμα, το τρέκλισμα κάτω απ' το βάρος του Σταυρού, τα καρφιά, τη δίψα και τη ζέστη, το μαρτύριο του να κρέμεται τεντωμένος πάνω στο ξύλο. Το αληθινό νόημα του Πάθους πρέπει να βρεθεί όχι μόνο μέσα σ' αυτό, αλλά πιο πολύ μέσα στην πνευματική οδύνη- στο συναίσθημα της αποτυχίας, της απομόνωσης και της έσχατης μοναξιάς, τον πόνο της αγάπης που προσφέρθηκε κι αποκρούστηκε.

Τα Ευαγγέλια είναι, δικαιολογημένα επιφυλακτικά όταν μιλούν γι' αυτή την εσωτερικήν οδύνη, αλλά μας δίνουν ορισμένες νύξεις. Πρώτα, υπάρχει η Αγωνία του Χριστού στον κήπο της Γεθσημανή, όπου κατακλύζεται από τρόμο και απόγνωση, όταν προσεύχεται με αγωνία στον Πατέρα του, «ει δυνατόν παρελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο» (Ματθ. 26,39), και όταν ο ιδρώτας του πέφτει στο έδαφος «ωσεί θρόμβοι αίματος» (Λουκ. 22,44). Η Γεθσημανή, καθώς τόνισε ο Μητροπολίτης Αντώνιος του Κιέβου, δίνει το κλειδί για όλο το δόγμα της εξιλαστήριας θυσίας του Θεού. Εδώ ο Χριστός έρχεται αντιμέτωπος με μια εκλογή. Δίχως νάναι καταναγκασμένος να πεθάνει, διαλέγει ελεύθερα να το κάνει· και μ' αυτή την πράξη της εκούσιας αυτοπροσφοράς μεταβάλλει αυτό που θα μπορούσε να είχε γίνει μια αυθαίρετη βία, μια δολοφονία από δικαστική πλάνη, σε μια λυτρωτική θυσία. Αλλ' αυτή η πράξη της ελεύθερης εκλογής είναι τρομερά δύσκολη. Αποφασίζοντας να προχωρήσει στη σύλληψη και τη σταύρωση, ο Ιησούς νιώθει την εμπειρία, με τα λόγια του William Law, «του γεμάτου αγωνία τρόμου μιας χαμένης ψυχής... της πραγματικότητας του αιώνιου θανάτου». Πρέπει να δοθεί πολύ βάρος στα λόγια του Χριστού στη Γεθσημανή: «Περίλυπός εστιν η ψυχή μου έως θανάτου» (Ματθ. 26,38). Ο Ιησούς αυτή τη στιγμή αποκτά ολοκληρωτική εμπειρία του πνευματικού θανάτου. Αυτή τη στιγμή ταυτίζεται μ' ολόκληρη την απόγνωση και την πνευματική οδύνη της ανθρωπότητας κι αυτή η ταύτιση είναι πολύ πιο σημαντική για μας από τη συμμετοχή του στο φυσικό μας πόνο.

Μια δεύτερη νύξη μας δένεται στη Σταύρωση, όταν ο Χριστός φωνάζει δυνατά: «Θεέ μου, Θεέ μου, ίνα τι με εγκατέλιπες;» (Ματθ. 27,46). Άλλη μια φορά, μεγάλη σημασία θάπρεπε να δοθή σ' αυτά τα λόγια. Εδώ είναι το έσχατο σημείο της απελπισίας του Χριστού, όταν νιώθει αποδιωγμένος όχι μόνο από τους ανθρώπους αλλά κι απ' το Θεό. Δεν μπορούμε ν' αρχίσουμε να εξηγούμε πώς είναι δυνατόν, για κάποιον που είναι ο ίδιος ο ζωντανός Θεός, να χάσει την επίγνωση της θείας παρουσίας. Αλλά τουλάχιστον αυτό είναι φανερό. Στο Πάθος του Χριστού δεν παίζεται θέατρο, δεν γίνεται τίποτε για εξωτερική επίδειξη. Η κάθε λέξη από το Σταυρό εννοεί αυτό που λέει. Κι αν η κραυγή: «Θεέ μου, Θεέ μου...» θέλει κάτι να δείξει, πρέπει να σημαίνει ότι αυτή τη στιγμή ο Ιησούς αληθινά νιώθει την εμπειρία του πνευματικού θανάτου που είναι ο χωρισμός από το Θεό. Δεν χύνει μόνο το αίμα του για μας, αλλά για χάρη μας δέχεται ακόμη και την απώλεια του Θεού.

«Κατήλθεν εις τον Άδην» (Αποστ. Σύμβολο). Αυτό σημαίνει απλώς ότι ο Χριστός πήγε να κηρύξει στα πνεύματα των κεκοιμημένων, στο διάστημα ανάμεσα στη Μ. Παρασκευή και την Κυριακή του Πάσχα (βλ. Α' Πετρ. 3,19); Σίγουρα έχει κι ένα βαθύτερο νόημα. Η κόλαση είναι ένα σημείο όχι μέσα στο χώρο αλλά μέσα στην ψυχή. Είναι ο τόπος όπου δεν βρίσκεται ο Θεός. (Κι όμως ο Θεός βρίσκεται παντού!) Αν στ' αλήθεια ο Χριστός «κατήλθεν εις τον Άδην», αυτό σημαίνει ότι κατέβηκε στα βάθη της απουσίας του

Θεού. Ολοκληρωτικά, ανεπιφύλακτα, ταυτίστηκε με όλη την αγωνία και την αλλοτρίωση του ανθρώπου. Την προσέλαβε και προσλαμβάνοντάς την τη γιάτρεψε. Δεν υπήρχε άλλος τρόπος να τη γιατρέψει παρά κάνοντάς την δική του.

Αυτό είναι το μήνυμα του Σταυρού στον καθένα μας. Όσο μακριά κι αν πρέπει να ταξιδέψω μεσ' από την κοιλάδα της σκιάς του θανάτου, δεν είμαι ποτέ μόνος. Έχω ένα σύντροφο. Κι αυτός ο σύντροφος δεν είναι μόνο ένας αληθινός άνθρωπος όπως εγώ, αλλά και Θεός αληθινός εκ Θεού αληθινού. Τη στιγμή της πιο βαθειάς ταπείνωσής του πάνω στο Σταυρό, ο Χριστός είναι ο ίδιος αιώνιος και ζωντανός Θεός όπως στη Μεταμόρφωσή του μέσα σε δόξα στο Όρος Θαβώρ. Ατενίζοντας το σταυρωμένο Χριστό, δεν βλέπω μόνο έναν οδυνώμενο άνθρωπο αλλά ένα Θεό οδυνώμενο.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΑΝ ΝΙΚΗ

Ο θάνατος του Χριστού πάνω στο Σταυρό δεν είναι μια αποτυχία που αποκαταστάθηκε κάπως μετά την Ανάστασή του. Ο ίδιος ο θάνατος πάνω στο Σταυρό είναι μια νίκη. Νίκη τίνος πράγματος; Μόνο μια απάντηση μπορεί να υπάρξει: Η νίκη της οδυνώμενης αγάπης. «Κραταιά ως θάνατος αγάπη...ύδωρ πολύ ου δυνήσεται σβέσαι την αγάπην» (Άσμα Ασμ. 8, 6-7). Ο Σταυρός μας δείχνει μιαν αγάπη που είναι δυνατή σαν το θάνατο, μιαν αγάπη ακόμη πιο δυνατή.

Ο άγ. Ιωάννης κάνει την εισαγωγή της διηγήσης του για το Μυστικό Δείπνο και το Πάθος μ' αυτά τα λόγια: «...αγαπήσας τους ιδίους τους εν τω κόσμω, εις τέλος ηγάπησεν αυτούς» (Ιω. 13,1). Το ελληνικό κείμενο λέει εις τέλος, που σημαίνει «ως το τέλος», «ως το έσχατο σημείο». Κι αυτή η λέξη τέλος επαναλαμβάνεται αργότερα στην τελευταία κραυγή του Χριστού πάνω στο Σταυρό: «Τετέλεσται» (Ιω. 19,30). Αυτό πρέπει να εννοηθεί όχι σαν κραυγή αυτοεγκατάλειψης ή απόγνωσης, αλλά σαν κραυγή νίκης: Τελείωσε, κατορθώθηκε, εκπληρώθηκε!

Τι εκπληρώθηκε; Απαντάμε: Το έργο της οδυνώμενης αγάπης, η νίκη της αγάπης πάνω στο μίσος. Ο Ιησούς, ο Θεός μας, αγάπησε τους δικούς του ως το έσχατο σημείο. Από αγάπη δημιούργησε τον κόσμο, από αγάπη γεννήθηκε σαν άνθρωπος μέσα σ' αυτό τον κόσμο, από αγάπη πήρε πάνω του τη διασπασμένη ανθρώπινη φύση μας και την έκανε δική του. Από αγάπη ταυτίστηκε μ' όλη μας την απελπισία. Από αγάπη πρόσφερε τον εαυτό του θυσία, διαλέγοντας στη Γεθσημανή να πάει εκούσια προς το Πάθος του: «...την μου τίθημι υπέρ των προβάτων... ουδείς αίρει αυτήν απ' εμού, αλλ' εγώ τίθημι αυτήν απ' εμαυτού» (Ιω. 10: 15,18). Ήταν θεληματική αγάπη κι όχι καταναγκασμός αυτό που έφερε τον Ιησού στο θάνατό του. Στην αγωνία του μέσα στον κήπο και στη Σταύρωσή του οι σκοτεινές δυνάμεις του επιτίθενται μ' όλη τους την ορμή, αλλά δεν μπορούν ν' αλλάξουν τη συμπόνια του σε μίσος· δεν μπορούν να εμποδίσουν την αγάπη του να συνεχίσει να είναι η ίδια. Η αγάπη του δοκιμάζεται ως το έσχατο σημείο, αλλά δεν καταπνίγεται. «Το φως εν τη σκοτία φαίνει, και η σκοτία αυτό ου κατέλαβεν» (Ιω. 1,5. Στη νίκη του Χριστού πάνω στο Σταυρό θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε τα λόγια που ειπώθηκαν από κάποιο Ρώσο ιερέα, όταν απελευθερώθηκε από το στρατόπεδο συγκεντρώσεως: «Ο πόνος έχει καταστρέψει τα πάντα. Ένα μόνο πράγμα έχει μείνει σταθερό, η αγάπη».

Ο Σταυρός σαν νίκη μας θέτει το παράδοξο της παντοδυναμίας της αγάπης. Ο Dostoevsky πλησιάζει την αληθινή έννοια της νίκης του Χριστού με μερικά λόγια, που βάζει στο στόμα του στάρετς Ζωσιμά:

Μπροστά σε μερικές σκέψεις ο άνθρωπος στέκεται μπερδεμένος, ιδίως μπροστά στη θέα της ανθρώπινης αμαρτίας, και αναρωτιέται αναρωτιέται αν θα την πολεμήσει με βία ή με ταπεινή αγάπη.

Παντα ν' αποφασίζεις: «Θα την πολεμήσω με ταπεινή αγάπη». Αν αποφασίσεις πάνω σ' αυτό μια για πάντα, μπορείς να κατακτήσεις ολόκληρο τον κόσμο. Η γεμάτη αγάπη ταπείνωση είναι μια τρομερή δύναμη: είναι το πιο δυνατό απ' όλα τα πράγματα και δεν υπάρχει τίποτε άλλο σαν κι αυτή.

Η γεμάτη αγάπη ταπείνωση είναι μια τρομερή δύναμη· όποτε θυσιάζουμε κάτι ή υποφέρουμε όχι μ' αίσθηση επαναστατικής πίκρας, αλλά με τη θέλησή μας και από αγάπη, αυτό μας κάνει πιο δυνατούς κι όχι πιο αδύνατους. Αυτό σημαίνει προπάντων στην περίπτωση του Ιησού Χριστού. «Η αδυναμία του ήταν από δύναμη», λέει ο άγ. Αυγουστίνος. Η δύναμη του Θεού φαίνεται όχι τόσο πολύ μέσα στη δημιουργία του κόσμου ή μέσα στα θαύματά του, όσο στο γεγονός ότι από αγάπη ο Θεός «εκένωσεν εαυτόν» (Φιλ. 2,7), πρόσφερε τον εαυτό του, με γενναιόδωρη αυτοδιάθεση, με τη δική του ελεύθερη εκλογή συγκατανεύοντας

να υποφέρει και να πεθάνει. Κι αυτό το άδειασμα του εαυτού είναι συνάμα μία πλήρωση: η κένωση είναι πλήρωση. Ο Θεός δεν είναι ποτέ τόσο δυνατός, όσο όταν βρίσκεται στην έσχατη αδυναμία.

Η αγάπη και το μίσος δεν είναι απλώς υποκειμενικά συναισθήματα που επηρεάζουν το εσωτερικό σύμπαν αυτών που τα αισθάνονται, αλλά είναι και αντικειμενικές δυνάμεις που αλλάζουν τον κόσμο έξω από μας. Αγαπώντας ή μισώντας τον άλλο, τον κάνω, ως ένα σημείο, να γίνει αυτό που εγώ βλέπω μέσα του. Όχι μόνο για τον εαυτό μου, αλλά και για τις ζωές όλων γύρω μου, η αγάπη μου είναι δημιουργική, έτσι όπως το μίσος μου είναι καταστροφικό. Κι αν αυτό αληθεύει για τη δική μου αγάπη, αληθεύει σε ασύγκριτα μεγαλύτερη έκταση για την αγάπη του Χριστού. Η νίκη της γεμάτης πόνο αγάπης του πάνω στο Σταυρό δεν είναι απλώς ένα παράδειγμα για μένα που μου δείχνει τι θα μπορούσα να πετύχω εγώ ο ίδιος αν μπορούσα να τον μιμηθώ με τις δικές μου δυνάμεις. Πολύ περισσότερο απ' αυτό, η πονεμένη του αγάπη έχει πάνω μου ένα δημιουργικό αποτέλεσμα, μεταμορφώνοντας την καρδιά μου και τη θέλησή μου, ελευθερώνοντάς με από τα δεσμά, ολοκληρώνοντάς με, κάνοντας δυνατό για μένα ν' αγαπώ μ' ένα τρόπο που θα ήταν τελείως περ' από τις δυνάμεις μου, αν πρώτα δεν ειχ' αγαπηθεί απ' αυτόν. Γιατί μέσα στην αγάπη ταυτίστηκε μαζί μου· και η νίκη του είναι νίκη μου. Κι έτσι ο θάνατος του Χριστού πάνω στο Σταυρό είναι πράγματι, όπως τον περιγράφει η Λειτουργία του Μ. Βασιλείου, ένας «ζωοποιός θάνατος».

Επομένως η οδύνη του Χριστού και ο θάνατος έχουν αντικειμενική αξία· έκανε για μας κάτι που θάμασταν τελείως ανίκανοι να κάνουμε δίχως αυτόν. Ταυτόχρονα δεν θάπρεπε να λέμε ότι ο Χριστός υπέφερε «αντί για μας», αλλ' ότι υπέφερε για χάρη μας. Ο Υιός του Θεού υπέφερε «έως θανάτου», όχι για ν' απαλλαγουμ' εμείς απ' την οδύνη, αλλά για νάναι η οδύνη μας σαν τη δική του. Ο Χριστός δεν μας προσφέρει ένα δρόμο που παρακάμπτει την οδύνη, αλλά ένα δρόμο μέσα απ' αυτήν· όχι υποκατάσταση, αλλά λυτρωτική συμπόρευση.

Αυτή είναι η αξία του Σταυρού του Χριστού για μας. Αν τη συνδέσουμε με την Ενσάρκωση και τη Μεταμόρφωση που προηγήθηκε, και με την Ανάσταση που την ακολουθεί -γιατί όλ' αυτά είναι αχώριστα μέρη μιας μοναδικής πράξης ή «δράματος»- η Σταύρωση πρέπει να κατανοηθή σαν ύψιστη και τέλεια νίκη, θυσία και πρότυπο. Και σε κάθε περίπτωση η νίκη, η θυσία και το πρότυπο είναι της αγάπης που πάσχει. Έτσι βλέπουμε το Σταυρό:

την τέλεια νίκη της ταπείνωσης που ξέρει ν' αγαπάει πάνω στο μίσος και το φόβο·

την τελεία θυσία ή την εκούσια αυτοπροσφορά της συμπόνιας που ξέρει ν'αγαπάει·

το τέλειο πρότυπο της δημιουργικής δύναμης της αγάπης.

Με τα λόγια της Julian του Norwich:

Θάθελες να μάθεις το νόημα του Κυρίου σου πάνω σ' αυτό το πράγμα; Μάθε το καλά: Η αγάπη ήταν το νόημά του. Ποιος στο έδειξε; Η αγάπη. Τι σου έδειξε εκείνος; Αγάπη. Γιατί στο έδειξε; Από αγάπη. Κρατήσου απ' αυτό και θα μάθεις περισσότερα. Αλλά ποτέ δεν θα ξέρεις ούτε θα μάθεις μέσα σ' αυτό τιποτ' άλλο.

Τότε είπε ο καλός μας Κύριος Ιησούς Χριστός: Είσαι ευχαριστημένος που υπέφερα για σένα; Είπα: Ναί, Κύριέ μου, σ' ευχαριστώ· ναι, Κύριέ μου, ας είσαι ευλογημένος. Τότε είπε ο Ιησούς, ο Κύριος: Αν εσύ είσαι ευχαριστημένος, είμαι κι εγώ ευχαριστημένος: είναι μια χαρά, μια ευδαιμονία, μια ατέλειωτη ικανοποίηση για μένα το ότι κάτι υπέφερα για σένα· κι αν μπορούσα να υποφέρω περισσότερο, θα υπέφερα περισσότερο.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ

Επειδή ο Χριστός, ο Θεός μας, είναι αληθινός άνθρωπος, πέθανε μ' ένα πλήρη και γνήσιο ανθρώπινο θάνατο πάνω στο Σταυρό. Αλλά επειδή δεν είναι μόνο αληθινός άνθρωπος αλλά και αληθινός Θεός, επειδή είναι η ίδια η ζωή και η πηγή της ζωής, αυτός ο θάνατος δεν ήταν, και δεν θα μπορούσε να είναι, το τελικό κλείσιμο.

Η ίδια η Σταύρωση είναι μια νίκη· αλλά ενώ τη Μ. Παρασκευή η νίκη είναι κρυμένη, το πρωΐ του Πάσχα διακηρύσσεται. Ο Χριστός ανασταίνεται από τους νεκρούς και με την ανάστασή του μας λυτρώνει από την αγωνία και τον Τρόμο· η νίκη του Σταυρού βεβαιώνεται, η αγάπη φανερώνεται ανοιχτά, ότι είναι πιο δυνατή απ' το μίσος και η ζωή πιο δυνατή απ' το θάνατο. Ο ίδιος ο Θεός πέθανε και αναστήθηκε από τους νεκρούς κι έτσι δεν υπάρχει πια θάνατος· ακόμη κι ο θάνατος γέμισε από το Θεό. Αφού ο Χριστός

αναστήθηκε, δεν είναι ανάγκη πια να φοβόμαστε καμιά σκοτεινή ή δαιμονική δύναμη μέσα στο σύμπαν. Όπως διακηρύττουμε κάθε χρόνο στην Πασχαλινή λειτουργία τα μεσάνυχτα, με λόγια που αποδίδονται στον άγ. Ιωάννη το Χρυσόστομο:

Μηδείς φοβείσθω θάνατον·
ηλευθέρωσε γαρ ημάς ο του Σωτήρος θάνατος·
Ανέστη Χριστός, και πεπτώκασι δαίμονες·
Ανέστη Χριστός, και χαίρουσιν άγγελοι...

Εδώ, όπως και αλλού, η Ορθοδοξία τονίζει το απόλυτο. Επαναλαμβάνουμε με τον Απ. Παύλο, «ει δε Χριστός ουκ εγήγερται, κενόν άρα το κήρυγμα ημών, κενή δε και η πίστις ημών» (Α' Κορ. 15,14). Πώς θα συνεχίσουμε να είμαστε Χριστιανοί, αν πιστεύουμε ότι ο Χριστιανισμός έχει θεμελιωθεί πάνω σε μια πλάνη; Έτσι, όπως δεν είναι σωστό ν' αντιμετωπίζουμε το Χριστό απλώς σαν ένα προφήτη ή δάσκαλο ηθικής και όχι σαν ενσαρκωμένο Θεό, έτσι δεν είναι αρκετό να ερμηνεύουμε την Ανάσταση, λέγοντας ότι «το πνεύμα» του Χριστού κατά κάποιο τρόπο συνέχισε να ζει ανάμεσα στους μαθητές του. Κάποιος που δεν είναι «Θεός αληθινός εκ Θεού αληθινού», που δε νίκησε το θάνατο πεθαίνοντας και ανασταίνοντας τον εαυτό του από τους νεκρούς, δεν μπορεί να είναι η σωτηρία μας και η ελπίδα μας. Εμείς οι Ορθόδοξοι πιστεύουμε ότι υπήρξε αληθινή ανάσταση εκ των νεκρών, με την έννοια ότι το ανθρώπινο σώμα του Χριστού ξαναενώθηκε με την ανθρώπινη ψυχή του και ότι ο τάφος βρέθηκε αδειανός. Για μας τους Ορθόδοξους, όταν ασχολούμεθα με «οικουμενικούς» διαλόγους, μια από τις πιο σημαντικές διαιρέσεις ανάμεσα στους σύγχρονους Χριστιανούς ειν' εκείνη μεταξύ αυτών που δεν πιστεύουν.

«Υμείς δέ εστε μάρτυρες τούτων» (Λουκ. 24,48). Ο αναστημένος Χριστός μας στέλνει μέσα στον κόσμο να μοιραστούμε με άλλους τη «μεγάλη χαρά» της Ανάστασής του. Ο πατήρ Alexander Schmeman γράφει:

Από την αρχή-αρχή ο Χριστιανισμός υπήρξε η διακήρυξη της χαράς, της μόνης δυνατής χαράς πάνω στη γη... Δίχως τη διακήρυξη αυτής της χαράς ο Χριστιανισμός είναι ακατανόητος. Μόνον ως χαρά η Εκκλησία έγινε νικήτρια μέσα στον κόσμο· κι έχασε τον κόσμο όταν έχασε τη χαρά, όταν έπαψε να είναι μάρτυρας αυτής της χαράς. Απ' όλες τις κατηγορίες εναντίον των Χριστιανών, η πιο τρομερή εκφράστηκε από τον Nietzsche όταν είπε ότι οι Χριστιανοί δεν είχαν χαρά ... «Μη φοβείσθε· ιδού γαρ ευαγγελίζομαι υμίν χαράν μεγάλην» -έτσι αρχίζει το ευαγγέλιο και τελειώνει: «και αυτοί προσκυνήσαντες αυτόν υπέστρεψαν εις Ιερουσαλήμ μετά χαράς μεγάλης...» (Λουκ. 2,10,24,52). Κι εμείς πρέπει να επανακτήσουμε το μήνυμα της μεγάλης χαράς.

***

"Ένας γέροντας συνήθιζε να λέει: Πρόφερε το όνομα του Χριστού με ταπείνωση και με καθαρή καρδιά· δείξε του την αδυναμία σου, και αυτός θα γίνει η δύναμή σου." (Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου)

"Πόσο εύκολο είναι να λες με κάθε αναπνοή: «Κύριε Ιησού μου, ελέησέ με! Σ' ευλογώ, Κύριε, Ιησού μου, βοήθησέ με!» " (Αγ. Μακάριος Αιγύπτιος)

"Μέσα στο μαύρο, ανοιχτό τάφο πετούν όλες οι ελπίδες, τα σχέδια, οι συνήθειες, οι υπολογισμοί, και - πάνω απ' όλα- το νόημα: το νόημα της ζωής. Το νόημα έχει χάσει το νόημά του, και κάποιο άλλο ακατανόητο Νόημα έκανε να φυτρώσουν φτερά στην πλάτη... Και σκέπτομαι ότι, όποιος απόκτησε αυτή την εμπειρία της αιωνιότητας μόνο μια φορά· όποιος έχει καταλάβει το δρόμο που βαδίζει, μόνο μια φορά· όποιος έχει δει τον Ένα που πηγαίνει μπροστά του, μόνο μια φορά -ένα τέτοιο πρόσωπο θα το βρει πολύ σκληρό να παρεκκλίνει απ' αυτό το μονοπάτι· σ' αυτόν όλες οι ανέσεις θα φαίνονται εφήμερες, όλοι οι θησαυροί δίχως αξία, όλοι οι σύντροφοι αχρείαστοι, αν ανάμεσά τους δεν μπορεί να δει τον Ένα Σύντροφο που φέρει το Σταυρό του". (Μοναχή Μαρία των Παρισίων -κομάτι γραμένο μετά το θάνατο του παιδιού της)
"Για μας η Αλήθεια δεν είναι ένα σύστημα σκέψης. Η Αλήθεια δεν δημιουργείται. Η Αλήθεια υπάρχει. Ο Χριστός είναι η Αλήθεια. Η αλήθεια είναι ένα πρόσωπο. Η Αλήθεια δεν περιορίζεται ως εκεί που εμείς την

κατανοούμε. Η αλήθεια μας ξεπερνάει· ποτέ δεν μπορούμε ν' αποκτήσουμε πλήρη αντίληψη της Αλήθειας. Η έρευνα για την Αλήθεια είναι η αναζήτηση του προσώπου του Χριστού. Η Αλήθεια είναι το Μυστήριο του προσώπου του Χριστού· και, επειδή είναι πρόσωπο, το Μυστήριο είναι αναπόσπαστα δεμένο με το γεγονός: το γεγονός της συνάντησης. Το Μυστήριο και το γεγονός είναι ένα πράγμα.

Το Μυστήριο, για το Ορθόδοξο πνεύμα, είναι μια ακριβής και αυστηρή πραγματικότητα. Είναι ο Χριστός κι είναι και το να συναντήσουμε το Χριστό." (Μοναχή Μαρία της Normandy)

"Ο Κύριος έχει γίνει το παν για σένα· και συ πρέπει να γίνης το παν για τον Κύριο." (Άγ. Ιωάννης της Κροστάνδης)

"Ολόκληρος ο άνθρωπος δεν θα είχε σωθεί παρά μόνο όταν Αυτός είχε επωμισθεί όλο τον άνθρωπο." (Ωριγένης)

"Παράδοξον Μυστήριον οικονομείται σήμερον! Καινοτομούνται φύσεις, και Θεός άνθρωπος γίνεται· όπερ ην μεμένηκε, και ο ουκ ην προσέλαβεν, ου φυρμόν υπομείνας, ουδέ διαίρεσιν. Πώς εξείπω το μέγα Μυστήριον; ο άσαρκος σαρκούται· ο Λόγος παχύνεται· ο αόρατος οράται· και ο αναφής ψηλαφάται· και ο άναρχος άρχεται. Ο Υιός του Θεού Υιός ανθρώπου γίνεται· Ιησούς Χριστός, χθες και ήμερον ο αυτός, και εις τους αιώνας." (Από τον Εσπερινό της ημέρας των Χριστουγέννων)

"Ποιόν έχουμε, Κύριε, σαν εσένα,
Τον Μεγάλο που έγινε μικρός, τον Άγρυπνο που κοιμήθηκε,
τον Καθαρό που βαφτίστηκε, τον Ζωντανό που πέθανε,
Το Βασιλιά που ταπεινώθηκε για να εξασφαλίσει σ' όλους τιμή,
Ευλογημένη ας είναι η δόξα σου!
Είναι δίκαιο να γνωρίζει ο άνθρωπος τη θεότητά σου,
Είναι δίκαιο οι ουράνιες υπάρξεις να λατρεύουν την ανθρωπότητά σου.
Οι ουράνιες υπάρξεις θαμπώθηκαν όταν είδαν πώς έγινες μικρός,
και οι γήϊνες, όταν είδαν πώς εξυψώθηκες."
(Άγ. Εφραίμ ο Σύρος)

"Επειδή ο Χριστός είναι τέλεια Αγάπη, η ζωή του πάνω στη γη δεν μπορεί να γίνει ποτέ μια ζωή παρελθόντος. Παραμένει παρών σ' όλη την αιωνιότητα. Τότε ήταν μόνος και βάσταξε τις αμαρτίες των ανθρώπων όλων μόνος. Αλλά, στο θάνατο, μας πήρε όλους στο έργο του. Γι'αυτό το Ευαγγέλιο είναι τώρα εδώ μαζί μας. Μπορούμε να μπούμε μέσα στη θυσία του." (Μοναχή Μαρία της Normandy)

"Φοβερόν και παράδοξον μυστήριον σήμερον ενεργούμενον καθοράται· ο αναφής κρατείται· δεσμείται ο λύων τον Αδάμ της κατάρας· ο ετάζων καρδίας και νεφρούς αδίκως ετάζεται· ειρκτή κατακλείεται ο την άβυσσον κλείσας· Πιλάτω παρίσταται, ω τρόμω παρίστανται ουρανών αι δυνάμεις· ραπίζεται χειρί του πλάσματος ο Πλάστης· ξύλω κατακρίνεται ο κρίνων ζώντας και νεκρούς· τάφω κατακλείεται ο καθαιρέτης του Άδου. Ο πάντα φέρων συμπαθώς και πάντας σώσας της αράς, ανεξίκακε Κύριε, δόξα σοι."(Από τον Εσπερινό της Μ. Παρασκευής)

"Η βαθειά προέλευση της ελπίδας και της χαράς που χαρακτηρίζουν την Ορθοδοξία και που εισχωρούν σ' όλη τη λατρεία της είναι η Ανάσταση. Το Πάσχα, το κέντρο της Ορθόδοξης Λατρείας, είναι μία έκρηξη χαράς, είναι η ίδια χαρά που ένιωσαν οι Απόστολοι όταν είδαν τον αναστημένο Σωτήρα. Είναι η έκρηξη της χαράς του σύμπαντος στο θρίαμβο της ζωής, έπειτα από τη συντριπτική θλίψη για το θάνατο -το θάνατο που ακόμη και ο Κύριος της ζωής έπρεπε να υποφέρει όταν έγινε άνθρωπος. «Ουρανοί μεν επαξίως ευφραινέσθωσαν, γη δε αγαλλιάσθω· εορταζέτω δε κόσμος, ορατός τε άπας και αόρατος· Χριστός γαρ εγήγερται, ευφροσύνη αιώνιος». Τώρα όλα τα πράγματα έχουν γεμίσει με τη βεβαιότητα της ζωής, ενώ πριν όλα πήγαιναν σταθερά προς το θάνατο. Η Ορθοδοξία δίνει έμφαση με ιδιαίτερη επιμονή στην πίστη του Χριστιανισμού για το θρίαμβο της ζωής." (π. Δημήτριος Staniloae)

"Μόνον όταν είναι κανείς φυλακισμένος για θρησκευτικές πεποιθήσεις σ' ένα Σοβιετικό στρατόπεδο, μπορεί πράγματι να καταλάβει το μυστήριο της πτώσης του πρώτου ανθρώπου, το μυστικό νόημα της απολύτρωσης όλης της δημιουργίας, και τη μεγάλη νίκη του Χριστού πάνω στις δυνάμεις του κακού. Μόνο όταν υποφέρουμε για τα ιδανικά του Ευαγγελίου μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε την αμαρτωλή μας αδυναμία, και την αναξιότητά μας σε σύγκριση με τους μεγάλους μάρτυρες της πρώτης Χριστιανικής Εκκλησίας. Μόνο τότε μπορούμε να συλλάβουμε την απόλυτη αναγκαιότητα της βαθειάς υποταγής και

ταπείνωσης, χωρίς τα οποία δεν μπορούμε να σωθούμε· μόνο τότε μπορούμε ν' αρχίσουμε να διακρίνουμε την περαστικήν εικόνα του ορατού, και την αιώνια ζωή του Αόρατου.

Την ημέρα του Πάσχα, όλοι εμείς που είχαμε φυλακιστεί για τις θρησκευτικές μας πεποιθήσεις, ενωθήκαμε μέσα στη μόνη χαρά του Χριστού. Όλοι συνεπαρθήκαμε από ένα συναίσθημα, από έναν πνευματικό θρίαμβο, δοξάζοντας τον ένα αιώνιο Θεό. Δεν υπήρχε πανηγυρική Πασχαλινή λειτουργία με τα χτυπήματα της καμπάνας, δεν υπήρχε δυνατότητα στο στρατόπεδό μας να συγκεντρωθούμε για τη λατρεία, να ντυθούμε διαφορετικά για τη γιορτή, να ετοιμάσουμε τα Πασχαλινά φαγητά. Αντίθετα υπήρχε ακόμη πιο πολύ δουλειά και περισσότερη παρέμβαση από τη συνηθισμένη. Όλοι οι φυλακισμένοι εδώ για θρησκευτικές πεποιθήσεις, οποιουδήποτε δόγματος, ήταν περικυκλωμένοι από περισσότερη κατασκοπεία, από περισσότερες απειλές της μυστικής αστυνομίας.

Κι όμως, το Πάσχα ήταν εκεί: μεγάλο, άγιο, πνευματικό, αξέχαστο. Ήταν ευλογημένο από την παρουσία του αναστημένου μας Χριστού ανάμεσά μας -ευλογημένο από τα ήσυχα άστρα της Σιβηρίας και από τις θλίψεις μας. Πώς χτυπούσαν χαρούμενα οι καρδιές μας συμμετέχοντας στη μεγάλη Ανάσταση! Ο θάνατος νικήθηκε, δεν υπάρχει πια φόβος, μας δόθηκε ένα αιώνιο Πάσχα! Γεμάτοι απ' αυτό το θαυμάσιο Πάσχα, σας στέλνουμε από το στρατόπεδο-φυλακή μας το νικηφόρο και χαρούμενο νέο: Χριστός ανέστη!" (Γράμμα από ένα Σοβιετικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΠΝΕΥΜΑ

*"Το Πνεύμα του Θεού που έχει δοθεί σ' αυτή τη σάρκα μας δεν μπορεί να υπομείνει λύπη ή περιορισμό."*Ο ποιμήν του Ερμά)

"Όταν το πνεύμα του Θεού κατέρχεται σ' έναν άνθρωπο και τον επισκιάζει με την πληρότητα της έκχυσής του, τότε η ψυχή του ξεχειλίζει από μια χαρά απερίγραπτη, γιατί το Άγιο Πνεύμα χαροποιεί ό,τι αγγίζει.Η Βασιλεία των ουρανών είναι ειρήνη και χαρά εν Αγίω Πνεύματι. Απόκτησε εσωτερική ειρήνη, και χιλιάδες γύρω σου θα βρουν τη σωτηρία τους." (Άγ. Σεραφείμ του Sarov)

ΣΦΙΓΜΕΝΗ ΓΡΟΘΙΑ Η ΑΝΟΙΧΤΑ ΧΕΡΙΑ;

Στους τοίχους των κατακομβών στη Ρώμη υπάρχει μερικές φορές ζωγραφισμένη η μορφή μιας γυναίκας που προσεύχεται, η Δεομένη (Orans). Ατενίζει προς τον ουρανό, με τα χέρια της ανοιχτά και υψωμένα με τις παλάμες προς τα επάνω. Αυτή είναι μία από τις αρχαιότερες Χριστιανικές εικόνες. Ποιαν απεικονίζει: την Παρθένο Μαρία, την Εκκλησία ή την προσευχόμενη ψυχή; Ή ίσως και τα τρία μαζί; Όπως κι αν ερμηνευτεί αυτή η εικόνα απεικονίζει μία βασική Χριστιανική στάση: τη στάση της επίκλησης, της πρόσκλησης, της προσμονής του Αγίου Πνεύματος.

Υπάρχουν τρεις κύριες στάσεις που μπορούμε να πάρουμε με τα χέρια μας κι η κάθε μια έχει τη δική της συμβολική σημασία. Τα χέρια μας μπορεί να είναι κλειστά, οι γροθιές μας σφιγμένες σαν μια χειρονομία πρόκλησης ή σε μια προσπάθεια ν' αρπάξουμε και να κρατήσουμε σφιχτά, εκφράζοντας έτσι επιθετικότητα ή φόβο. Στο άλλο άκρο, τα χέρια μας μπορεί να κρέμονται άτονα στις δυο πλευρές μας, ούτε προκλητικά ούτε δεητικά. Ή αλλιώς, σαν μια τρίτη δυνατότητα, τα χέρια μας μπορεί νάναι σηκωμένα ψηλά όπως αυτά της Δεομένης, όχι πια σφιγμένα αλλ' ανοιχτά, όχι πια άτονα αλλά έτοιμα να δεχτούν τα δώρα του Πνεύματος. Ένα πολύ σημαντικό μάθημα για την πνευματική Οδό είναι το να καταλάβουμε πώς να ξεσφίγγουμε τις γροθιές μας και να ανοίγουμε τα χέρια μας, Κάθε ώρα και λεπτό πρέπει να οικειοποιούμαστε την ενέργεια της Δεομένης· αόρατα να σηκώνουμε τ' ανοιγμένα μας χέρια στον ουρανό, λέγοντας στο Πνεύμα: Ελθέ. Όλος ο σκοπός της Χριστιανικής ζωής είναι να γίνει Πνευματοφόρα, να ζει μέσα στο Πνεύμα του Θεού, ν' αναπνέει το Πνεύμα του Θεού.

Ο ΑΝΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΦΩΤΙΑ.

Υπάρχει μια μυστική και κρυμένη ιδιότητα στο Άγιο Πνεύμα που μας δυσκολεύει να μιλήσουμε ή να γράψουμε γι' αυτό. Όπως το λέει ο Άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος:

Παίρνει τ' ονομά του από την ύλη όπου αναπαύεται, Γιατί δεν έχει διακριτικό όνομα ανάμεσα στους ανθρώπους.

Αλλού ο Άγ. Συμεών γράφει (στην πραγματικότητα, όχι με ειδική αναφορά στο Πνεύμα, αλλά τα λόγια του εφαρμόζονται πολύ καλά στο τρίτο πρόσωπο της αγ. Τριάδος):

Είναι αόρατο και κανένα χέρι δεν μπορεί να το πιάσει·
Αψηλάφητο, κι όμως νιώθεται παντού...
Τι είναι αυτό; Ω θαύμα! Τι δεν είναι. Γιατί δεν έχει όνομα.
Μέσα στην τρέλλα μου προσπάθησα να το αρπάξω,
Κι' έκλεισα το χέρι μου, νομίζοντας ότι το κρατώ σφιχτά·
Αλλά ξέφυγε και δεν μπορούσα να το κρατήσω στα δάχτυλά μου.
Γεμάτος λύπη, ξέσφιξα την παλάμη μου και το είδα άλλη μια φορά μέσα στο χέρι μου.
Ω άφατο θαύμα! Ω παράξενο μυστήριο!
Γιατί μάταια ταλαιπωρούμαστε; Γιατί όλοι πλανιόμαστε;

Αυτό το ξεγλίστρημα είναι φανερό στα σύμβολα που χρησιμοποιούνται στη Γραφή για ν' απεικονήσουν το πνεύμα. Είναι σαν «βίαια πνοή» (Πραξ. 2,2)· ο ίδιος ο τίτλος του στα ελληνικά πνεύμα υποδηλώνει τον άνεμο ή την πνοή. Όπως λέει ο Ιησούς στο Νικόδημο: «το πνεύμα όπου θέλει πνει, και την φωνήν αυτού ακούεις, αλλ' ουκ οίδας πόθεν έρχεται και πού υπάγει» (Ιω, 3,8). Ξέρουμε ότι ο άνεμος είναι

εκεί· τον ακούμε μέσα στα δέντρα, καθώς ξαγρυπνούμε τη νύχτα, τον αισθανόμαστε στα πρόσωπά μας καθώς περπατάμε στους λόφους. Αλλ' αν προσπαθήσουμε να τον πιάσουμε και να τον κρατήσουμε μέσα στα χέρια μας χάθηκε. Έτσι συμβαίνει και με το πνεύμα του Θεού. Δεν μπορούμε να ζυγίσουμε κασί να μετρήσουμε το Πνεύμα ή να το φυλάξουμε μέσα σ' ένα κουτί με κλειδαριά και κλειδί. Σ' ένα από τα ποιήματά του ο Gerard Manley Hopkins παρομοιάζει την Παρθένο Μαρία με τον αέρα που αναπνέουμε· η ίδια αναλογία μπορεί να εφαρμοστεί το ίδιο και για το πνεύμα. Σαν τον αέρα, το Πνεύμα είναι πηγή ζωής· «πανταχού παρών και τα πάντα πληρών»· πάντοτε γύρω μας, πάντοτε μέσα μας. Όπως ακριβώς ο αέρας παραμένει ο ίδιος αθέατος σε μας αλλά δρα σαν το μέσο με το οποίο βλέπουμε και ακούμε άλλα πράγματα, έτσι το Πνεύμα δεν μας αποκαλύπτει το αληθινό του πρόσωπο, αλλά μας δείχνει πάντα το πρόσωπο του Χριστού.

Στη Βίβλο το Άγιο Πνεύμα παρομοιάζεται επίσης με τη φωτιά. Όταν ο Παράκλητος κατέρχεται στους πρώτους Χριστιανούς την ημέρα της Πεντηκοστής είναι «διαμεριζόμεναι γλώσσαι ωσεί πυρός» (Πραξ. 2,3). Σαν τον άνεμο, κι η φωτιά είναι άπιαστη· ζωντανή, ελεύθερη, αεικίνητη, δεν μπορεί να μετρηθεί, δεν μπορεί ζυγιστεί ή να περιοριστεί σε στενά όρια. Νιώθουμε τη ζέστη από τις φλόγες αλλά δεν μπορούμε να τις κλείσουμε και να τις κρατήσουμε στα χέρια μας.

Τέτοια είναι η σχέση μας με το Πνεύμα. Έχουμε συνείδηση της παρουσίας του, ξέρουμε τη δύναμή του, αλλά δεν μπορούμε ν' απεικονίσουμε εύκολα το πρόσωπό του. Το δεύτερο πρόσωπο της Τριάδος ενσαρκώθηκε, ζώντας σαν άνθρωπος πάνω στη γη· τα Ευαγγέλια μας λένε για τα λόγια του και τις πράξεις του, το πρόσωπό του μας κοιτάζει από τις άγιες εικόνες κι έτσι δεν είναι δύσκολο να το απεικονίσουμε μέσα στις καρδιές μας. Αλλά το Πνεύμα δεν ενσαρκώθηκε· το θείο του πρόσωπο δεν μας αποκαλύφθηκε μ' ανθρώπινη μορφή. Στην περίπτωση του δεύτερου προσώπου της Τριάδος, ο όρος «γενεά» ή «γεννάται», που χρησιμοποιείται για να δείξει την αιώνια προέλευσή του από τον Πατέρα, φέρνει στο νου μας μια συγκεκριμένη ιδέα, ένα ορισμένο σχήμα αν και αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η έννοια δεν ερμηνεύεται κυριολεκτικά. Ο όρος όμως που χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την αιώνια σχέση του Πνεύματος προς τον Πατέρα, -«εκπόρευση»- δεν δίνει σαφή και συγκεκριμένη ιδέα. Είναι σαν ιερό ιερογλυφικό που δείχνει κάποιο μυστήριο που δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί τελείως. Ο όρος δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στο Πνεύμα και στον Πατέρα δεν είναι η ίδια όπως αυτή ανάμεσα στον Υιό και στον Πατέρα· αλλά τι μπορεί να είναι η ακριβής φύση της διαφοράς δεν μας έχει ειπωθεί. Αυτό είναι αναπόφευκτο γιατί η ενέργεια του Αγίου Πνεύματος δεν μπορεί να οριστεί με λόγια. Πρέπει να βιωθεί ως εμπειρία άμεσα.

Όμως, παρ' όλη αυτή τη μυστική ιδιότητα στο Άγιο Πνεύμα, η Ορθόδοξη παράδοση διδάσκει σταθερά δυο πράγματα γι' αυτό. Πρώτο, το Πνεύμα είναι ένα πρόσωπο. Δεν είναι μόνο μια «θεία ριπή» (όπως άκουσα κάποτε κάποιον να το περιγράφει), δεν είναι μόνο μία αναίσθητη δύναμη, αλλά ένα από τα τρία αιώνια πρόσωπα της Τριάδος· κι έτσι, παρ' όλη τη φαινομενική αδυναμία σύλληψής του, μπορούμε και μπαίνουμε σε μια προσωπική «Εγώ-Συ» σχέση μαζί του. Δεύτερο, το Πνεύμα σαν το τρίτο μέλος της Αγίας Τριάδος είναι ισότιμο και συναΐδιο με τ' άλλα δύο· δεν είναι απλώς μια λειτουργία που εξαρτάται απ' αυτά ή ένας μεσάζοντας που χρησιμοποιούν. Μία από τις κύριες αιτίες, για την οποία η Ορθόδοξη Εκκλησία απορρίπτει τη Λατινική προσθήκη του Filioque στο «Πιστεύω», όπως επίσης τη Δυτική διδασκαλία για τη «διπλή εκπόρευση» του Πνεύματος που βρίσκεται πίσω απ' αυτή την προσθήκη, είναι ακριβώς ο φόβος μας ότι μια τέτοια διδασκαλία ίσως οδηγήσει τους ανθρώπους ν' αποπροσωποποιήσουν και να υποβιβάσουν το Άγιο Πνεύμα.

Η συναϊδιότητα και η ισοτιμία του Πνεύματος είναι ένα θέμα που επαναλαμβάνεται στους Ορθόδοξους ύμνους της Γιορτής της Πεντηκοστής:

Το Πνεύμα το άγιον ην μεν αεί και έστι και έσται, ούτε αρξάμενον, ούτε παυσόμενον, αλλ' αεί Πατρί και Υιώ συντεταγμένον και συναριθμούμενον· ζωή και ζωοποιούν, φως και φωτός χορηγόν, αυτάγαθον και πηγή αγαθότητος· δι' ου Πατήρ γνωρίζεται, και Υιός δοξάζεται, και παρά πάντων γινώσκεται· μία δύναμις, μία σύνταξις μία προσκύνησις της αγίας Τριάδος.

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ Ο ΥΙΟΣ

Ανάμεσα στα «δύο χέρια» του Πατέρα, τον Υιό του και το Πνεύμα του, υφίσταται μία σχέση αμοιβαία, ένας σύνδεσμος αμοιβαίας εξυπηρέτησης. Συχνά υπάρχει μια τάση να εκφράζουμε την εσωτερική

σχέση ανάμεσα στους δύο μ' έναν τρόπο μονόπλευρο, που κρύβει αυτή την αμοιβαιότητα. Ο Χριστός, λέγεται, έρχεται πρώτος· έπειτα, μετά την Ανάληψή του στον ουρανό, στέλνει το Πνεύμα την Πεντηκοστή. Στην πραγματικότητα όμως οι αμοιβαίοι δεσμοί είναι πιο πολύπλοκοι και πιο εξισορροπημένοι. Ο Χριστός μας στέλνει το Πνεύμα, αλλά ταυτόχρονα το Πνεύμα είναι που στέλνει το Χριστό. Ας θυμηθούμε κι ας αναπτύξουμε μερικά από τα Τριαδικά σχήματα που δώσαμε πιο πάνω σε γενικές γραμμές.

1. Ενσάρκωση. Στον Ευαγγελισμό το Άγιο Πνεύμα κατέρχεται στην Παρθένο Μαρία κι αυτή συλλαμβάνει το Λόγο· σύμφωνα με το Σύμβολο της Πίστεως, ο Ιησούς Χριστός «εσαρκώθη εκ Πνεύματος Αγίου και Μαρίας της Παρθένου». Εδώ είναι το Πνεύμα που στέλνει το Χριστό στον κόσμο.

2. Βάπτιση. Η σχέση είναι η ίδια. Καθώς ο Ιησούς βγαίνει από τα ύδατα του Ιορδάνη το Πνεύμα κατέρχεται σ' αυτόν με τη μορφή περιστεριού· έτσι είναι το Πνεύμα που «εντέλλεται» το Χριστό και τον στέλνει στη δημόσιαν αποστολή του. Αυτό γίνεται πολύ σαφές στα γεγονότα που ακολουθούν αμέσως τη Βάπτιση. Το πνεύμα οδηγεί το Χριστό μέσα στην έρημο (Μάρκ. 1,12), για να περάσει μια περίοδο δοκιμασίας σαράντα ημερών, πριν αρχίσει να κηρύττει. Όταν ο Χριστός επιστρέφει στο τέλος της πάλης του, «υπέστρεψεν εν τη δυνάμει του Πνεύματος» (Λουκ. 4,14). Τα πρώτα-πρώτα λόγια του κηρύγματός του υπαινίσσονται άμεσα το γεγονός ότι το Πνεύμα τον στέλνει· διαβάζει το κομμάτι από τον Ησαΐα (61,1), εφαρμόζοντας το κείμενο στον εαυτό του: «Πνεύμα Κυρίου επ' εμέ, ου είνεκεν έχρισέ με, ευαγγελίσασθαι πτωχοίς απέσταλκέ με...» (Λουκ. 4, 18). Ο τίτλος του «Χριστός» ή Μεσσίας» δείχνει ακριβώς ότι είναι ο κεχρισμένος από το Άγιο Πνεύμα.

3. Μεταμόρφωση. Για άλλη μια φορά το Πνεύμα κατέρχεται στο Χριστό, αυτή τη φορά όχι σαν περιστέρι αλλά σαν ένα σύννεφο από φως. Όπως ακριβώς προηγουμένως το Πνεύμα έστειλε τον Ιησού στην έρημο και μετά στο δημόσιο κήρυγμά του, έτσι τώρα τον στέλνει στην «έξοδό» του ή στο θάνατο-θυσία, στα Ιεροσόλυμα (Λουκ. 9, 31).

4. Πεντηκοστή. Η αμοιβαία σχέση εδώ αντιστρέφεται. Ως τώρα ήταν το Πνεύμα που έστελνε το Χριστό· τώρα είναι ο αναστημένος Χριστός που στέλνει το Πνεύμα. Η Πεντηκοστή αποτελεί το σκοπό και τη συμπλήρωση της Ενσάρκωσης· με τα λόγια του αγ. Αθανασίου: «Ο Λόγος έλαβε σάρκα, ώστε να δεχτουμ' εμείς το Πνεύμα».

5. Η Χριστιανική Ζωή. Όμως, η συνεργασία των «δυο χεριών» δεν τελειώνει εδώ. Όπως το Πνεύμα στέλνει τον Υιό στον Ευαγγελισμό, στη Βάπτιση και τη Μεταμόρφωση, και όπως ο Υιός με τη σειρά του στέλνει το Πνεύμα στην Πεντηκοστή, έτσι μετά την Πεντηκοστή είναι έργο του Πνεύματος να φέρει τη μαρτυρία του Χριστού, καθιστώντας τον αναστημένο Κύριο πάντοτε παρόντα ανάμεσά μας. Αν ο σκοπός της Ενσάρκωσης είναι η αποστολή του Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή, ο σκοπός της Πεντηκοστής είναι η συνέχιση της Ενσάρκωσης του Χριστού μέσα στη ζωή της Εκκλησίας. Αυτό ακριβώς κάνει το Πνεύμα, κατά την επίκληση, στον καθαγιασμό της Θ. Ευχαριστίας και αυτή η καθαγιαστική επίκληση λειτουργεί σαν ένα πρότυπο και παράδειγμα για ό,τι συμβαίνει σ' ολόκληρη την εν Χριστώ ζωή μας.

Ου γάρ εισι δύο ή τρεις συνηγμένοι εις το εμόν όνομα, εκεί ειμί εν μέσω αυτών» (Ματθ.18,20). Πώς ο Χριστός είναι παρών ανάμεσά μας; Μέσω του Αγίου Πνεύματος. Εξ αιτίας της παρουσίας του Παρακλήτου στην καρδιά μας, δε γνωρίζουμε απλώς το Χριστό από τέταρτο ή πεμπτο χέρι σα μια μορφή μακρινή από τα παλιά, για την οποία έχουμε τεκμηριωμένες πληροφορίες από γραπτές μαρτυρίες· αλλά τον γνωρίζουμε άμεσα, εδώ και τώρα, στο παρόν, σαν τον προσωπικό μας Σωτήρα και φίλο μας. Μαζί με τον Απόστολο Θωμά μπορούμε να βεβαιώσουμε: «Ο Κύριός μου και ο Θεός μου» (Ιω. 20,28). Δε λέμε απλώς, «ο Χριστός γεννήθηκε» -κάποτε, πολύ παλιά· λέμε «Χριστός γεννάται» -τώρα τούτη τη στιγμή, μέσα στη δική μου καρδιά. Δε λέμε απλώς, «ο Χριστός πέθανε», αλλά «ο Χριστός πέθανε για μένα». Δε λέμε απλώς, «ο Χριστός αναστήθηκε», αλλά «ο Χριστός είναι αναστημένος» -ζει τώρα για μένα και μέσα μου. Αυτή η αμεσότητα και η προσωπική ευθύτητα στη σχέση μας με τον Ιησού είναι ακριβώς το έργο του Πνεύματος.

Το Άγιο Πνεύμα λοιπόν δε μας μιλάει για τον εαυτό του, αλλά μας μιλάει για το Χριστό. «Όταν δε έλθει εκείνος, το Πνεύμα της αληθείας», λέει ο Ιησούς στο Μυστικό Δείπνο, «οδηγήσει υμάς εις πάσαν την αλήθειαν· ου γαρ λαλήσει αφ' εαυτού ... εκ του εμού λήψεται και αναγγελεί υμίν» (Ιω. 16,13-14). Εδώ βρίσκεται η αιτία της ανωνυμίας ή, για μεγαλύτερη ακρίβεια, η διαφάνεια του Αγίου Πνεύματος· δε δείχνει προς τον εαυτό του, αλλά προς τον αναστημένο Χριστό.

ΤΟ ΔΩΡΟ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗΣ

Σχετικά με το δώρο του Παρακλήτου την ημέρα της Πεντηκοστής τρία πράγματα είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακά:

Πρώτο, είναι ένα δώρο σ' όλους τους ανθρώπους του Θεού: «και επλήσθησαν άπαντες Πνεύματος Αγίου» (Πραξ.2,4). Το δώρο ή χάρισμα του Πνεύματος δεν απονέμεται μόνο στους επισκόπους και τον κλήρο, αλλά σε κάθε βαπτισμένο. Όλοι είναι Πνευματοφόροι, όλοι είναι -με την κατάλληλη έννοια της λέξης -«χαρισματικοί».

Δεύτερο, είναι ένα δώρο ενότητας: «ήσαν άπαντες ομοθυμαδόν επί το αυτό» (Πραξ. 2,1). Το Άγιο Πνεύμα κάνει τους πολλούς να είναι ένα Σώμα εν Χριστώ. Η κάθοδος του Πνεύματος την Πεντηκοστή αντιστρέφει το αποτέλεσμα του πύργου της Βαβέλ (Γεν. 11,7). Όπως λέμε στο Κοντάκιο της Γιορτής της Πεντηκοστής:

Ότε καταβάς τας γλώσσας συνέχεε, διεμέριζεν έθνη ο Ύψιστος·
ότε του πυρός τας γλώσσας διένειμεν, εις ενότητα πάντας εκάλεσε·
και συμφώνως δοξάζομεν το πανάγιον Πνεύμα.

Το Πνεύμα φέρνει ενότητα και αμοιβαία κατανόηση, ικανώνοντάς μας να μιλάμε «εν μια φωνή». Μεταμορφώνει τα άτομα σε πρόσωπα. Για την πρώτη Χριστιανική κοινότητα στα Ιεροσόλυμα, στην περίοδο αμέσως μετά την Πεντηκοστή, λέγεται ότι «είχον άπαντα κοινά» και ότι «του πλήθους των πιστευσάντων ην η καρδία και η ψυχή μία» (Πραξ. 2,44· 4,32)· κι αυτό θάπρεπε νάναι το σημάδι της κοινότητας του Χριστού της Πεντηκοστής σε κάθε εποχή.

Τρίτο, το δώρο του Πνεύματος είναι ένα δώρο διαφοροποίησης· οι γλώσσες της φωτιάς «διαμερίζονται» ή «χωρίζονται» (Πραξ. 2,3) και κατανέμονται άμεσα στον καθένα. Το Άγιο Πνεύμα δε μας κάνει μόνο όλους ένα, άλλά κάνει και τον καθένα μας διαφορετικό. Στην Πεντηκοστή η πολλαπλότητα των γλωσσών δεν καταργήθηκε αλλά έπαψε να είναι η αιτία του χωρισμού· όπως προηγουμένως, ο καθένας μιλούσε στη δική του γλώσσα, αλλά με τη δύναμη του Πνεύματος ο καθένας μπορούσε να καταλάβει τους άλλους. Για μένα το να είμαι Πνευματοφόρος σημαίνει ν' αντιλαμβάνομαι όλα τα διακριτικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς μου· σημαίνει να γίνω αληθινά ελεύθερος, αληθινά ο εαυτός μου μέσα στη μοναδικότητά μου. Η ζωή μέσα στο Πνεύμα έχει μι' ανεξάντλητη ποικιλία· είναι σφάλμα και όχι αγιότητα, ότι είναι ανιαρή και μονότονη. Όπως συνήθιζε να παρατηρεί με ανία ένας φίλος μου ιερέας, που αφιέρωνε πολλές ώρες κάθε μέρα ακούγοντας εξομολογήσεις: «τι κρίμα που δεν υπάρχουν καινουργι' αμαρτήματα!» Υπάρχουν, όμως, πάντα νέες μορφές αγιότητας.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΣΑΛΟΙ

Στην Ορθόδοξη Παράδοση η άμεση δράση του Παρακλήτου μέσα στη Χριστιανική κοινότητα ειν' εντυπωσιακά φανερή σε δύο «Πνευματοφόρες» μορφές· τους γέροντες ή πνευματικούς πατέρες και τους διά Χριστόν σαλούς.

Ο γέροντας, γνωστός στα ελληνικά ως «γέρων» και στα Ρωσσικά ως στάρετς, δεν είναι ανάγκη να είναι οπωσδήποτε ηλικιωμένος, αλλά να είναι σοφός ως προς την εμπειρία του για τη θείαν αλήθεια και ευλογημένος με τη χάρη της «Πνευματικής πατρότητας», με το χάρισμα να καθοδηγεί άλλους στην Οδό. Αυτό που προσφέρει στα πνευματικά του παιδιά δεν είναι κυρίως ηθικές οδηγίες ή ένας κανόνας ζωής, αλλά μια προσωπική σχέση. «Ένας στάρετς», λέει ο Dostoevsky, «είν' αυτός που παίρνει την ψυχή σου, τη θέλησή σου μέσα στη δική του ψυχή και θέληση». Οι μαθητές του π. Ζαχαρία συνήθιζαν να λένε γι' αυτόν: «Ήταν σαν να κρατούσε τις καρδιές μας μέσα στα χέρια του».

Ο στάρετς είναι ο άνθρωπος της εσωτερικής ησυχίας που δίπλα του μπορούν χιλιάδες να βρουν σωτηρία. Το Άγιο Πνεύμα του έχει δώσει, σαν καρπό της προσευχής του και της άρνησης του εαυτού του, το δώρο της διόρασης ή διάκρισης που τον κάνει ικανό να διαβάζει τα μυστικά στις καρδιές των ανθρώπων· κι έτσι απαντάει, όχι μόνο στις ερωτήσεις που οι άλλοι του θέτουν, αλλά επίσης στις ερωτήσεις -

συχνά πολύ πιο θεμελιώδεις- που ούτε καν είχαν σκεφτεί να ρωτήσουν. Σε συνδυασμό με το δώρο της διόρασης έχει και το δώρο της πνευματικής θεραπείας, τη δύναμη ν' αποκαθιστά τις ψυχές των ανθρώπων και μερικές φορές και τα σώματά τους. Αυτή την πνευματική θεραπεία την παρέχει όχι μόνο με τα συμβουλευτικά του λόγια αλλά και με τη σιωπή του και με την ίδια την παρουσία του. Όσο σημαντική μπορεί νάναι η συμβουλή του, πολύ πιο σημαντική είναι η μεσολαβητική του προσευχή. Ολοκληρώνει τα παιδιά του με το να προσεύχεται διαρκώς γι' αυτά, με το να δέχεται τις χαρές και τις λύπες τους σαν νάταν δικές του, με το να παίρνει στους ώμους του το φορτίο της ενοχής τους ή της ανησυχίας τους. Κανείς δεν μπορεί να είναι στάρετς, αν δεν προσεύχεται επίμονα για τους άλλους.

Αν ο στάρετς είναι ιερέας, συνήθως η αποστολή του της πνευματικής καθοδήγησης είναι στενά συνδεδεμένη με το μυστήριο της εξομολόγησης. Αλλά ένας στάρετς, στην πλήρη έννοια, όπως περιγράφεται από τον Dostoevsky ή εξηγείται με το παράδειγμα του π. Ζαχαρία, είναι κάτι περισσότερο από έναν ιερέα-εξομολόγο. Ένας στάρετς, στην πλήρη έννοια, δεν μπορεί να διοριστεί από κάποια ανώτερη εξουσία. Αυτό που συμβαίνει είναι απλώς ότι το Άγιο Πνεύμα, μιλώντας κατευθείαν στις καρδιές των Χριστιανών, αποκαλύπτει ότι αυτό ή εκείνο το πρόσωπο έχει ευλογηθεί από το Θεό με τη χάρη να καθοδηγεί και να θεραπεύει άλλους. Ο αληθινός στάρετς με αυτή την έννοια είναι μια προφητική και όχι κάποιος επίσημος αξιωματούχος. Αν και συνηθέστατα είναι ιερομόναχος, μπορεί επίσης να είναι έγγαμος ιερέας κάποιας ενορίας, ή ένας απλός μοναχός που δεν είναι ιερέας, ή άλλοτε -αλλ' αυτό είναι λιγότερο συχνό- μια μοναχή ή ένας λαϊκός, άνδρας ή γυναίκα, που ζει έξω στον κόσμο. Αν ο στάρετς δεν είναι ο ίδιος ιερέας, αφού ακούσει τα προβλήματα των ανθρώπων και δώσει συμβουλές, συχνά τους στέλνει σε κάποιον ιερέα για το μυστήριο της εξομολόγησης και την άφεση.

Η σχέση ανάμεσα στο παιδί και τον πνευματικό πατέρα ποικίλλει πάρα πολύ. Μερικοί επισκέπτονται ένα στάρετς ίσως μόνο μια ή δυο φορές σ' όλη τους τη ζωή, σε μια στιγμή ιδιαίτερα κρίσιμη, ενώ άλλοι είναι σε συχνή επαφή με τον στάρετς τους βλέποντάς τον κάθε μήνα ή κάθε μέρα. Κανόνες δεν μπορούν να μπουν από πριν· ο σύνδεσμος μεγαλώνει μόνος του κάτω από την άμεση καθοδήγηση του Πνεύματος.

Πάντοτε η σχέση είναι προσωπική. Ο στάρετς δε δίνει αφηρημένους κανόνες μαθημένους από κάποιο βιβλίο -όπως στην «περιπτωσιολογία» της Αντιμεταρρύθμισης των Καθολικών-, αλλά βλέπει σε κάθε περίπτωση αυτόν τον συγκεκριμένο άνδρα ή γυναίκα που βρίσκεται μπροστά του· και, φωτισμένος από το Πνεύμα, προσπαθεί να μεταδώσει το μοναδικό θέλημα του Θεού ειδικά γι' αυτό το ένα πρόσωπο. Επειδή ο αληθινός στάρετς καταλαβαίνει και σέβεται τον ξεχωριστό χαρακτήρα του καθενός, δεν καταπιέζει την εσωτερική ελευθερία αλλά την ενδυναμώνει. Δε σκοπεύει στο ν' αποσπάσει μια μηχανική υπακοή, αλλά οδηγεί τα παιδιά του ως το σημείο της πνευματικής ωριμότητας, όπου μπορούν ν' αποφασίσουν μόνα τους. Στον καθένα δείχνει το αληθινό του ή αληθινό της πρόσωπο, που πριν ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος κρυμένο απ' αυτό το πρόσωπο· και ο λόγος του είναι δημιουργικός και ζωοποιός, ικανώνοντας τον άλλο να κατορθώσει έργα που πριν φαίνονταν αδύνατα. Αλλά όλ' αυτά ο στάρετς μπορεί να τα πετύχει μόνο επειδή αγαπάει τον καθένα προσωπικά. Επιπλέον η σχέση είναι αμοιβαία· ο στάρετς δεν μπορεί να βοηθήσει τον άλλο αν εκείνος δεν επιθυμεί σοβαρά να αλλάξει τον τρόπο της ζωής του και ν' ανοίξει την καρδιά του με τρυφερή εμπιστοσύνη στο στάρετς. Αυτός που πηγαίνει να δει ένα στάρετς με πνεύμα κριτικής περιέργειας, είναι πιθανό να επιστρέψει με άδεια χέρια, χωρίς να έχει εντυπωσιαστεί.

Επειδή η σχέση είναι πάντα προσωπική, ένας ορισμένος στάρετς δεν μπορεί να βοηθήσει εξίσου τον καθένα. Μπορεί να βοηθήσει μόνον εκείνους που έχουν σταλεί ειδικά σ' αυτόν από το Πνεύμα. Το ίδιο και ο μαθητής δεν θάπρεπε να λέει, «Ο δικός μου στάρετς είναι καλύτερος απ' όλους τους άλλους». Θάπρεπε να λέει μόνο: «Ο στάρετς μου είναι ο καλύτερος για μένα».

Στην καθοδήγηση των άλλων, ο πνευματικός πατέρας περιμένει το θέλημα και τη φωνή του Αγίου Πνεύματος. «Δίνω μόνο ό,τι ο Θεός μου λέει να δώσω», είπε ο άγ. Σεραφείμ. «Πιστεύω ότι ο Πρώτος λόγος που μου έρχεται είναι εμπνευσμένος από το Άγιο Πνεύμα». Είναι φανερό ότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να ενεργεί μ' αυτό τον τρόπο, παρά μόνο αν, με ασκητική προσπάθεια και προσευχή, έχει αποκτήσει μια εξαιρετικά έντονη επίγνωση της παρουσίας του Θεού. Για τον οποιοδήποτε που δεν έχει φτάσει σ' αυτό το επίπεδο, μια τέτοια συμπεριφορά θα ήταν θρασεία -και ανεύθυνη. Ο π. Ζαχαρίας μιλάει όπως ο άγ. Σεραφείμ:

Μερικές φορές ένας άνθρωπος δεν ξέρει ούτε ο ίδιος τι θα πει. Ο ίδιος ο Κύριος μιλάει με τα χείλη του· έτσι πρέπει κανείς να προσεύχεται: «Ω Κύριε, ας ζήσεις μέσα μου, ας μιλήσεις μεσ' από μένα, ας

δράσεις μεσ' από μένα». Όταν ο Κύριος μιλάει μεσ' από τα χείλη ενός ανθρώπου, τότε όλα τα λόγια αυτού του ανθρώπου έχουν αποτέλεσμα και ό,τι λέει εκπληρώνεται. Ο ίδιος ο άνθρωπος που μιλάει εκπλήσσεται μ' αυτό ... Μόνο δεν πρέπει κανείς να επαφίεται στη σοφία.

Η σχέση ανάμεσα στον πνευματικό πατέρα και το παιδί εκτείνεται περ' από το θάνατο, στην τελική Κρίση. Ο π. Ζαχαρίας επιβεβαίωσε τους μαθητές του: «Μετά το θάνατο θα είμαι πολύ πιο ζωντανός, απ' όσο τώρα, γι' αυτό μη λυπηθείτε όταν θα πεθάνω... Την ημέρα της κρίσης οι γέροντες θα πουν: Ιδού εγώ και τα παιδία μου.» Ο άγ. Σεραφείμ ζήτησε να σκαλιστούν στον τάφο του αυτά τ' αξιόλογα λόγια:

Όταν πεθάνω, ελάτε σε μένα στον τάφο μου, και όσο συχνότερα τόσο καλύτερα. Ό,τι είναι μέσα στην ψυχή σας, ό,τι τυχόν σας συμβεί, ελάτε σε μένα, όπως όταν ήμουν ζωντανός, και γονατίζοντας στο έδαφος, ρίξτε όλη σας την πίκρα πάνω στον τάφο μου. Πέστε μου το κάθε τι και θα σας ακούσω· και όλ' η πίκρα θα φύγει μακριά σας. Και όπως μου μιλούσατε όταν ήμουν ζωντανός, κάντε το και τώρα. Γιατί ζω και θα ζω παντοτεινά.

Οπωσδήποτε, όλοι οι Ορθόδοξοι δεν έχουν το δικό τους πνευματικό πατέρα. Τι πρέπει να κάνουμε όμως αν ψάχνουμε για έναν οδηγό και δεν μπορούμε να βρούμε κάποιον; Βέβαια είναι δυνατό να μάθουμε από βιβλία· είτε έχουμε είτε δεν έχουμε ένα στάρετς, κοιτάζουμε τη Γραφή για συνεχή καθοδήγηση. Αλλά η δυσκολία με τα βιβλία είναι να γνωρίσουμε ακριβώς τι εφαρμόζεται σε μένα προσωπικά σ' αυτό το συγκεκριμένο σημείο στο ταξίδι μου. Εκτός από τα βιβλία κι εκτός από την πνευματική πατρότητα, υπάρχει επίσης πνευματική αδελφότητα -η βοήθεια που μας δίνεται όχι από διδασκάλους εν Κυρίω, αλλ' από τους συμμαθητές μας. Δεν πρέπει ν' αμελούμε τις ευκαιρίες που μας προσφέρονται σ' αυτή τη μορφή. Εκείνοι όμως που ακολουθούν σοβαρά την Οδό, θα πρέπει επί πλέον να κάνουν κάθε προσπάθεια για να βρουν έναν πατέρα εν Αγίω Πνεύματι. Αν ψάχνουν ταπεινά, αναμφίβολα θα τους δοθεί η καθοδήγηση που ζητούν. Όχι βέβαια ότι θα βρουν συχνά ένα στάρετς όπως ο άγ. Σεραφείμ ή ο π. Ζαχαρίας. Θα πρέπει να προσέχουμε μήπως καθώς περιμένουμε κάτι πιο εντυπωσιακό εξωτερικά, παραβλέψουμε τη βοήθεια που πράγματι μας προσφέρει ο Θεός. Κάποιος που στα μάτια των άλλων είναι ασήμαντος ίσως αποδειχθεί ότι είναι εκείνος ο πνευματικός πατέρας που μπορεί να πει, σε μένα προσωπικά, τα φλογερά λόγια που πάνω απ' όλα έχω ανάγκη ν' ακούσω.

*

Ένας δεύτερος προφητικός Πνευματοφόρος μέσα στη Χριστιανική Κοινότητα είναι ο διά Χριστόν σαλός, όπως λέγεται στα ελληνικά -iurodivyi στα ρωσικά. Συνήθως είναι δύσκολο ν' ανακαλύψουμε ως ποιο σημείο η «σαλότητά» του είναι ενσυνείδητη και εσκεμένη και ως ποιο σημείο είναι αυθόρμητη και ακούσια. Εμπνευσμένος από το Πνεύμα, ο σαλός φτάνει τη μετάνοια ως το απώτερο σημείο· ριζικώτερ' απ' οποιονδήποτε άλλο αναποδογυρίζει το κατεστημένο. Αποτελεί ο ίδιος μια ζωντανή μαρτυρία της αλήθειας, ότι η βασιλεία του Χριστού δεν είναι «εκ του κόσμου τούτου»· επιβεβαιώνει την πραγματικότητα του «αντι-κόσμου», τη δυνατότητα του αδύνατου. Εξασκεί μιαν απόλυτη εκούσια πτωχεία, ταυτίζοντας τον εαυτό του με τον ταπεινωμένο Χριστό. Όπως λέει η Julia de Beausobre: «Δεν είναι κανενός γιος, κανενός αδελφός, κανενός πατέρας και δεν έχει σπίτι». Εγκαταλείποντας την οικογενειακή ζωή, είναι ο περιπλανώμενος ή ο οδοιπόρος που νιώθει το ίδιο άνετα παντού, κι όμως πουθενά δεν κατασταλάζει. Ντυμένος με κουρέλια, ακόμη και μέσα στο κρύο του χειμώνα, ακουμπώντας για να κοιμηθεί σε κάποιο σταύλο ή στο νάρθηκα της εκκλησίας, απορρίπτει όχι μόνο τα υλικά αποκτήματα αλλά κι ό,τι οι άλλοι θεωρούν πνευματική υγεία και διανοητική ισορροπία. Κι όμως, έτσι γίνεται ένα κανάλι για την υψηλότερη σοφία του Πνεύματος.

Δε χρειάζεται να πούμε ότι ο διά Χριστόν σαλός είναι μια εξαιρετικά σπάνια κλήση· ούτε είναι εύκολο να ξεχωρίσουμε το κίβδηλο από το γνήσιο. Υπάρχει στο τέλος μόνο ένα πειστήριο: «Άρα γε από των καρπών αυτών επιγνώσεσθε αυτούς» (Ματθ. 7,20). Ο ψευτικός σαλός είναι ανωφελής και καταστρεπτικός και για τον εαυτό του και για τους άλλους. Ο πραγματικός δια Χριστόν σαλός, με την αγιότητα της καρδιάς, έχει στους γύρω του μια επίδραση που κάνει τη ζωή καλύτερη. Από πρακτικής πλευράς, δεν εξυπηρετείται καμιά χρήσιμη πρόθεση απ' ότιδήποτε κάνει ο σαλός. Κι όμως, μεσ' από μια εκπληκτική ενέργεια ή αινιγματική λέξη, συχνά εσκεμένα προκλητική και συγκλονιστική, ξυπνάει τους ανθρώπους από την αυταρέσκεια και τον φαρισαϊσμό. Παραμένοντας ο ίδιος αφηρημένος, εξαπολύει αντιδράσεις στους άλλους, κάνοντας το υποσυνείδητο ν' ανέβει στην επιφάνεια, ώστε να μπορέσει να καθαρθεί και να εξαγιαστεί.

Συνδυάζει το θράσος με την ταπείνωση. Όπως ο σαλός Nicolas του Pskov, που έβαλε στα χέρια του Ιβάν του Τρομερού ένα κομάτι κρέας που έσταζε αίμα, ο διά Χριστόν σαλός μπορεί να επιτιμήσει με δριμύτητα τους ισχυρούς αυτού του κόσμου με μια τόλμη που λείπει από τους άλλους. Αυτός είναι η ζωντανή συνείδηση της κοινωνίας.

ΓΙΝΕ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΕΙΣΑΙ

Μόνο μερικοί Χριστιανοί σε κάθε γενιά γίνονται γέροντες και ακόμη λιγότεροι γίνονται διά Χριστόν σαλοί. Αλλά όλοι όσοι έχουν βαπτιστεί, δίχως εξαίρεση, είναι Πνευματοφόροι. «Δεν εννοείς και δεν καταλαβαίνεις την ευγένειά σου;» ρωτούν Οι Ομιλίες του αγ. Μακαρίου: «... Ο καθένας από σας έχει χριστεί με το ουράνιο Χρίσμα κι έχει γίνει ένας Χριστός κατά χάρη· ο καθένας είναι βασιλιάς και προφήτης των ουρανίων μυστηρίων». Ό.τι συνέβη στους πρώτους Χριστιανούς την ημέρα της Πεντηκοστής συμβαίνει και στον καθένα μας όταν, μετά το βάπτισμα, κατά την Ορθόδοξη πράξη, χριόμαστε με Χρίσμα, ή μύρο. Ο νεοβαπτισμένος -είτε παιδί, είτε ενήλικος- χρίεται από τον ιερέα στο μέτωπο, στα μάτια, στη μύτη, στο στόμα, στ' αυτιά, στο στήθος, στα χέρια και στα πόδια με τα λόγια: «Σφραγίς δωρεάς Πνεύματος Αγίου». Αυτό είναι για τον καθένα μια Προσωπική Πεντηκοστή· το Πνεύμα που κατήλθε ορατά στους Αποστόλους, σαν γλώσσες φωτιάς, κατέρχεται στον καθένα μας αόρατα, όχι όμως με λιγότερη πραγματικότητα και δύναμη. Ο καθένας γίνεται ένας «κεχρισμένος», ένας «Χριστός» καθ' ομοίωση του Ιησού, του Μεσσία. Ο καθένας σφραγίζεται με τα χαρίσματα του Παρακλήτου. Από τη στιγμή του Βαπτίσματός μας και του Χρίσματος το Άγιο Πνεύμα, μαζί με το Χριστό, έρχεται να κατοικήσει στον εσώτατο ναό των καρδιών μας. Αν και λέμε στο Πνεύμα «Ελθέ», αυτό είναι ήδη μέσα μας.

Όσο απρόσεκτοι ή αδιάφοροι και να είναι οι βαπτισμένοι στην επόμενη ζωή τους, αυτή η παρουσία του Πνεύματος που εγκαταβιώνει μέσα τους ποτέ δεν αποσύρεται ολοκληρωτικά. Αλλά είναι πιθανό η παρουσία του Πνεύματος μέσα μας να παραμείνει κρυμένη και ασύνειδη, εκτός εάν συνεργαστούμε με τη χάρη του Θεού, εκτός εάν, με την εξάσκηση της ελεύθερης θέλησής μας, αγωνιστούμε να εφαρμόσουμε τις εντολές. Σαν οδοιπόροι πάνω στην Οδό, λοιπόν, έχουμε πρόθεσή μας να προχωρήσουμε από το στάδιο όπου η χάρη του Πνεύματος παρευρίσκεται και ενεργεί μέσα μας με κρυφό τρόπο, προς το σημείο της συνειδητής γνώσης, όπου γνωρίζουμε τη δύναμη του Πνεύματος ανοιχτά, άμεσα, μ' όλη την αντίληψη των καρδιών μας. «Πυρ ήλθον βαλείν επί την γην», είπε ο Χριστός «και τι θέλω ει ήδη ανήφθη!» (Λουκ. 12,49). Η σπίθα του Πνεύματος της Πεντηκοστής που υπάρχει στον καθένα μας από το βάπτισμα πρέπει ν' αναφτεί σαν μια ζωντανή φλόγα. Πρέπει να γίνουμε αυτό που είμαστε.

«Ο δε καρπός του Πνεύματός εστιν αγάπη, χαρά, ειρήνη, μακροθυμία, χρηστότης...» (Γαλ. 5,22). Η συνειδητή γνώση της ενέργειας του Πνεύματος θάπρεπε νάναι κάτι που να διαπερνά ολόκληρη την εσωτερική μας ζωή. Δεν είναι ανάγκη ο καθένας να υποστεί μια εκπληκτική «εμπειρία μεταστροφής». Ακόμη λιγότερο είναι αναγκαίο για τον καθένα «λαλείν γλώσσαις». Οι περισσότεροι σύγχρονοι Ορθόδοξοι βλέπουν με πολύ μεγάλη επιφύλαξη αυτό το μέρος από την «Πεντηκοστιανή Κίνηση» που αναφέρεται στις«γλώσσες» σαν την αποφασιστική και απαραίτητη απόδειξη ότι κάποιος είναι πράγματι ένας Πνευματοφόρος. Το δώρο των «γλωσσών» ήταν βέβαια συχνό την εποχή των Αποστόλων· αλλά από τα μέσα του β' αιώνα έχει πολύ λιγοστέψει, αν και ποτέ δεν εξαφανίστηκε ολοκληρωτικά. Οπωσδήποτε, ο Απ. Παύλος τονίζει ότι αυτό είναι ένα από τα λιγότερο σημαντικά πνευματικά δώρα (βλ. Α' Κοριν. 14,5).

Όταν είναι αληθινά πνευματικό, το «λαλείν γλώσσαις» μοιάζει ν' αντιπροσωπεύει μια πράξη «ξεσπάσματος» -την κρίσιμη στιγμή που καταρρέει η αμαρτωλή μας αυτοπεποίθηση και η αντικατάστασή της από μια προθυμία ν' αφήσουμε το Θεό να ενεργήσει μέσα μας. Στην Ορθόδοξη παράδοση αυτή η πράξη του «ξεσπάσματος» πολύ συχνά παίρνει τη μορφή του δώρου των δακρύων. «Τα δάκρυα», λέει ο άγ. Ισαάκ ο Σύρος, «σημαδεύουν το σύνορο ανάμεσα στη σωματική και στην πνευματική κατάσταση, ανάμεσα στην κατάσταση της υποταγής στα πάθη και σ' αυτήν της καθαρότητος». Και σ' ένα αξιομνημόνευτο απόσπασμα γράφει:

Οι καρποί του εσωτερικού ανθρώπου αρχίζουν μόνο με το χύσιμο των δακρύων. Όταν φτάσεις στον τόπο των δακρύων, τότε να ξέρεις ότι το πνεύμα σου έχει βγει από τη φυλακή αυτού του κόσμου κι έχει αρχίσει να βαδίζει στο μονοπάτι που οδηγεί προς τη Νέα Εποχή. Το πνεύμα σου αρχίζει αυτή τη στιγμή ν' αναπνέει το θαυμάσιο αέρα που υπάρχει εκεί κι αρχίζει να χύνει δάκρυα. Η στιγμή για τη γέννηση του

πνευματικού παιδιού έχει φτάσει και οι ωδίνες του τοκετού γίνονται έντονες. Η Χάρις, η κοινή μητέρα όλων μας, βιάζεται να γεννήσει μυστικά την ψυχή, την εικόνα του Θεού, φέρνοντάς την στο φως του Μέλλοντος Αιώνος. Και όταν έχει φτάσει η ώρα για τη γέννηση, ο νους αρχίζει να νιώθει κάτι από τα πράγματα εκείνου του άλλου κόσμου -σαν ένα λεπτό άρωμα ή σαν την πνοή της ζωής που ένα νεογέννητο παιδί δέχεται μέσα στο σώμα του. Αλλά δεν είμαστε συνηθισμένοι σε μια εμπειρία· και, βρίσκοντάς την σκληρή να την αντέξει, το σώμα μας ξαφνικά πιέζεται από ένα κλάμα ανακατεμένο με χαρά.

Υπάρχουν όμως πολλά είδη δακρύων και δεν είναι όλα δώρο του Πνεύματος. Εκτός από τα πνευματικά δάκρυα, υπάρχουν δάκρυα θυμού και δάκρυα για κάποια ματαίωση, δάκρυα που χύνονται από οίκτο για τον εαυτό μας, αισθηματικά και δάκρυα συγκίνησης. Χρειάζεται διάκριση· από εδώ αρχίζει η σπουδαιότητα του να ζητήσουμε τη βοήθεια ενός έμπειρου πνευματικού οδηγού, ενός στάρετς. Η διάκριση είναι ακόμη πιο αναγκαία στην περίπτωση των «γλωσσών». Συχνά δεν είναι το Πνεύμα του Θεού που μιλάει μεσ'από τις γλώσσες, αλλά το τελείως ανθρώπινο πνεύμα της αυθυποβολής και της ομαδικής υστερίας. Υπάρχουν ακόμη και περιπτώσεις όπου το «λαλείν γλώσσαις» είναι μια μορφή δαιμονικής κατοχής. «Αγαπητοί, μη παντί πνεύματι πιστεύετε, αλλά δοκιμάζετε τα πνεύματα ει εκ του Θεού εστιν» (Α' Ιω. 4,1).

Η Ορθοδοξία, επομένως, ενώ τονίζει την ανάγκη μιας άμεσης εμπειρίας του Αγίου Πνεύματος, τονίζει επίσης την ανάγκη για διάκριση και νηφαλιότητα. Το κλάμα μας, όπως και η συμμετοχή μας στ' άλλα δώρα του Πνεύματος, είναι ανάγκη να καθαρθεί από κάθε φαντασία και συναισθηματική έξαρση. Τα δώρα που είναι αυθεντικά πνευματικά δεν πρέπει ν' απωθούνται, αλλά ποτέ δεν θα πρέπει να επιδιώκουμε τέτοια δώρα σαν αυτοσκοπό. Σκοπός μας μέσα στη ζωή της προσευχής δεν είναι να κερδίσουμε αισθήματα ή «αισθητές» εμπειρίες κάποιου ορισμένου είδους, αλλ' απλώς και μόνο να συσχηματίσουμε το θέλημά μας με το θέλημα του Θεού. «Ου ζητώ τα υμών αλλά υμάς», λέει ο Απ. Παύλος προς τους Κορινθίους (Β'Κορ, 12,14)· κι εμείς λέμε το ίδιο στο Θεό. Δε ζητάμε τα δώρα, αλλά το Δοτήρα.

***

Μία Επίκληση στο Άγιο Πνεύμα

Έλα, φως αληθινό.
Έλα, ζωή αιώνια.
Έλα, κρυμένο μυστήριο.
Έλα, ακατανόμαστε θησαυρέ.
Έλα, πραγματικότητα πέρ' από κάθε λόγο.
Έλα, πρόσωπο πέρ'από κατανόηση.
Έλα, ατελεύτητη αγαλλίαση.
Έλα, άδυτο φως.
Έλα, αδιάψευστη προσδοκία των σωσμένων.
Έλα, ανύψωση των πεσμένων.
Έλα, ανάσταση των νεκρών.
Έλα, παντοδύναμε, γιατί ακατάπαυστα δημιουργείς, μεταμορφώνεις και αλλάζεις όλα τα πράγματα με μόνη τη θέλησή σου.
Έλα, αόρατε, που κανείς δεν μπορεί ν' αγγίξει και να ψηλαφήσει.
Έλα, γιατί συνεχίζεις πάντα να είσαι ακίνητος, κι όμως σε κάθε στιγμή βρίσκεσαι ολοκληρωτικά σε κίνηση· έρχεσαι κοντά σε μας που είμαστε στην κόλαση, αλλά παραμένεις πιο πάνω κι απ' τον ουρανό.
Έλα, γιατί το όνομά σου γεμίζει τις καρδιές μας μ' επιθυμία και είναι πάντα στα χείλη μας· κι όμως, ποιος είσαι και ποια είναι η φύση σου, δεν μπορούμε να πούμε ή να γνωρίζουμε.
Έλα, Μόνε στο μόνο.
Έλα, γιατί συ ο ίδιος είσαι η επιθυμία που βρίσκεται μέσα μου.
Έλα, αναπνοή μου και ζωή μου.
Έλα, η παρηγοριά της ταπεινής μου ψυχής.
Έλα, χαρά μου, δόξα μου, ατέλειωτή μου απόλαυση. (Άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος).

"Το Πνεύμα το Άγιον φως και ζωή, και ζώσα πηγή νοερά· Πνεύμα σοφίας, Πνεύμα συνέσεως, αγαθόν, ευθές, νοερόν, ηγεμονεύον, καθαίρον τα πταίσματα· Θεός και θεοποιούν, πυρ εκ πυρός προϊόν, λαλούν, ενεργούν, διαιρούν τα χαρίσματα, δι ου προφήται άπαντες και Θεού απόστολοι μετά μαρτύρων εστέφθησαν. Ξένον άκουσμα, ξένον θέαμα, πυρ διαιρούμενον εις νομάς χαρισμάτων." (Από τον Εσπερινό της Πεντηκοστής).

"Ο καθένας που έχει βαφτιστεί με τον ορθόδοξο τρόπο, έχει δεχτεί μυστικά το πλήρωμα της χάρης· και αν έπειτα συνεχίζει να τηρεί τις εντολές, θ' αποκτήσει συνειδητά τη γνώση αυτής της χάρης· και αν έπειτα συνεχίζει να τηρεί τις εντολές, θ' αποκτήσει συνειδητά τη γνώση αυτής της χάρης μέσα του. Όσο κι αν προχωρήσει κάποιος στην πίστη, όσο μεγάλες ευλογίες κι αν αποκτήσει, ποτέ δεν ανακαλύπτει, ούτε θα μπορέσει ποτέ ν' ανακαλύψει τίποτε περισσότερο απ' ό,τι ήδη έχει λάβει μυστικά με το βάπτισμα. Ο Χριστός, όντας τέλειος Θεός, χορηγεί στον βαπτισμένο την τέλεια χάρη του Πνεύματος. Εμείς, από την πλευρά μας, δεν μπορούμε να προσθέσουμε τίποτε σ' αυτή τη χάρη, αλλά μας αποκαλύπτεται και μας φανερώνεται βαθμιαία, ανάλογα με την εκπλήρωση των εντολών. Ο,τιδήποτε, λοιπόν, του προσφέρουμε μετά την αναγέννησή μας, ήταν ήδη μέσα μας και προήλθε απ' αυτόν." (Άγ. Μάρκος ο Μοναχός).

"Τα θεία πρόσωπα δεν επιβάλλονται, αλλά το ένα μαρτυρεί το άλλο. Γι' αυτό το λόγο ο άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός είπε ότι «ο Υιός είναι η εικόνα του Πατρός και το Πνεύμα η εικόνα του Υιού». Κατά συνέπεια το τρίτο πρόσωπο της Τριάδος είναι το μόνο που δεν απεικονίζεται σ' έν' άλλο πρόσωπο. Το Άγιο Πνεύμα, ως πρόσωπο, παραμένει αφανέρωτο, κρυμένο, συγκαλύπτοντας τον εαυτό του μόλις εμφανιστεί. Το Άγιο Πνεύμα είναι το βασιλικό χρίσμα του Χριστού και όλων των Χριστιανών που έχουν κληθεί να βασιλέψουν μαζί του στον Μέλλοντα Αιώνα. Τότε αυτό το θείο πρόσωπο, άγνωστο τώρα, χωρίς να έχει την εικόνα του σε κάποιο άλλο μέλος της Τριάδος, θα φανερωθεί σε θεοποιημένα πρόσωπα· γιατί το πλήθος των αγίων θα είναι η εικόνα του." (Vladimir Lossky).

"Πάντα χορηγεί το Πνεύμα το Άγιον· βρύει προφητείας, ιερέας τελειοί, αγραμμάτους σοφίαν εδίδαξεν, αλιείς θεολόγους ανέδειξεν, όλον συγκροτεί τον θεσμόν της Εκκλησίας. Ομοούσιε και ομόθρονε τω Πατρί και τω Υιώ, Παράκλητε, δόξα σοι."(Από τον Εσπερινό της Πεντηκοστής).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΠΡΟΣΕΥΧΗ

«Ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός» (Γαλ. 2,3).

"Δεν υπάρχει ζωή χωρίς προσευχή. Χωρίς προσευχή υπάρχει τρόμος. Η ψυχή της Ορθοδοξίας είναι φτιαγμένη από το δώρο της προσευχής. " (Vasilii Rozanov)

"Οι αδελφοί ρώτησαν τον Αββά Αγάθωνα: Πάτερ, ανάμεσα σ' όλες τις διάφορες δραστηριότητές μας, ποια είναι η αρετή που απαιτεί την πιο μεγάλη προσπάθεια; Εκείνος απάντησε: «Συχωρέστε με, αλλά νομίζω ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερος μόχθος από το το να προσεύχεσαι στο Θεό. Γιατί κάθε φορά που ένας άνθρωπος θέλει να προσευχηθεί, οι εχθροί του οι δαίμονες προσπαθούν να τον εμποδίσουν· γιατί ξέρουν ότι τίποτε δεν τους είναι μεγαλύτερο εμπόδιο από την προσευχή στο Θεό. Σ' ο,τιδήποτε άλλο αναλάβει ο άνθρωπος, αν επιμείνει, θα μπορέσει να ξεκουραστεί. Αλλά για να προσευχηθεί κανείς πρέπει να παλεύει ως την τελευταία του αναπνοή»." (Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου).

ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΣΤΗΝ ΟΔΟ.

Λίγο μετά τη χειροτονία μου σε ιερέα, ζήτησα από έναν Έλληνα επίσκοπο συμβουλές για τη διδασκαλία του κηρύγματος. Η απάντησή του ήταν ακριβής και περιεκτική. «Κάθε κήρυγμα», είπε, «θάπρεπε να περιλαμβάνει τρία σημεία· ούτε λιγότερα, ούτε περισσότερα».

Κατά τον ίδιο τρόπο συνηθίζεται να χωρίζουμε την πνευματική Οδό σε τρία στάδια. Για τον Αγ. Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη αυτά είναι κάθαρση, έλαμψη και ένωση -ένα σχήμα που συχνά υιοθετήθηκε στη Δύση. Ο Αγ. Γρηγόριος Νύσσης, παίρνοντας για πρότυπό του τη ζωή του Μωυσή, μιλάει για φως, σύννεφο και σκοτάδι. Σ' αυτό το κεφάλαιο όμως θ' ακολουθήσουμε το κάπως διαφορετικό τρίπτυχο σχήμα που επινόησε ο Ωριγένης, απέδωσε με μεγαλύτερη ακρίβεια ο Ευάγριος και ανέπτυξε τέλεια ο Άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής. Εδώ το πρώτο στάδιο είναι η πρακτική ή η εξάσκηση των αρετών· το δεύτερο στάδιο είναι η φυσική ή η θεωρία της φύσης· το τρίτο και τελικό στάδιο, το τέλος του ταξιδιού μας, είναι η Θεολογία με την αυστηρή έννοια του όρου, δηλαδή, η θεωρία του ίδιου του Θεού.

Το πρώτο στάδιο, η εξάσκηση των αρετών, αρχίζει με τη μετάνοια. Ο βαφτισμένος Χριστιανός, ακούγοντας τη συνείδησή του και ασκώντας τη δύναμη της ελεύθερης θέλησής του, αγωνίζεται με τη βοήθεια του Θεού να ξεφεύγει την υποδούλωση σ' εμπαθείς ορμές. Εκπληρώνοντας τις εντολές, αναπτύσσοντας τη διαίσθησή του για το καλό και για το κακό και εξελίσσοντας την αίσθηση του καθήκοντος, αποκτά καθαρότητα καρδιάς· κι αυτό είναι ό,τι αποτελεί τον απώτερο σκοπό του πρώτου σταδίου. Στο δεύτερο στάδιο, τη θεωρία της φύσης, ο Χριστιανός οξύνει την αντίληψή του για την ύπαρξη των δημιουργημάτων κι έτσι ανακαλύπτει ότι ο Δημιουργός βρίσκεται μέσα στο κάθε τι. Αυτό τον οδηγεί στο τρίτο στάδιο, την άμεση θέα του Θεού, που δεν είναι μόνο μέσα στο κάθε τι, αλλά πάνω και πέρ' από το κάθε τι. Σ' αυτό το τρίτο στάδιο, ο Χριστιανός δεν έχει πια εμπειρία του Θεού μόνο με μεσολαβητή τη συνείδησή του ή τα δημιουργήματα, αλλά συναντά το Δημιουργό πρόσωπο με πρόσωπο σε μιαν άμεση ένωση αγάπης. Η τέλεια θεωρία της θεϊκής δόξας έχει κρατηθεί για το Μέλλοντα Αιώνα, αν και ακόμη και σε τούτη τη ζωή οι άγιοι απολαμβάνουν τη σίγουρη υπόσχεση και τις απαρχές της μελλοντικής συγκομιδής.

Συχνά το πρώτο στάδιο ορίζεται σαν «πρακτική ζωή», ενώ το δεύτερο και το τρίτο ενώνονται και μαζί αποτελούν τη «θεωρητική ζωή». Όταν αυτές οι φράσεις χρησιμοποιούνται από Ορθόδοξους συγγραφείς, φυσικά αναφέρονται σε εσωτερικές πνευματικές καταστάσεις και όχι σε εξωτερικές συνθήκες. Δεν είναι μόνο ο κοινωνικός εργάτης ή ο ιεραπόστολος που ακολουθεί την «πρακτική ζωή»· και ο ερημίτης ή ο έγκλειστος την ακολουθεί όσο διάστημα παλεύει να ξεπεράσει τα πάθη και ν' αναπτύξει τις αρετές του. Και κατά τον ίδιο τρόπο η «θεωρητική ζωή» δεν περιορίζεται στην έρημο ή στον περίβολο του μοναστηριού· ένας μεταλλωρύχος, μια δακτυλογράφος ή μια νοικοκυρά μπορούν επίσης να κατέχουν εσωτερική σιωπή και καρδιακή προσευχή και επομένως μπορούν να είναι «θεωρητικοί» με την αληθινή έννοια. Στα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου βρίσκουμε την ακόλουθη ιστορία για τον Αγ. Αντώνιο, τον μεγαλύτερο των μοναστών: Αποκαλύφθηκε στον Αββά Αντώνιο στην έρημο: «Στην πόλη υπάρχει

κάποιος που είναι ίσος σου, ένας γιατρός το επάγγελμα. Ο,τιδήποτε εξοικονομεί το δίνει σ' αυτούς που έχουν ανάγκη κι όλη τη μέρα ψάλλει τον Τρισάγιο Ύμνο μαζί με τους αγγέλους».

Η εικόνα των τριών σταδίων σ' ένα ταξίδι, αν και χρήσιμη, δεν θάπρεπε να παίρνεται τόσο πολύ κυριολεκτικά. Η προσευχή είναι μια ζωντανή σχέση ανάμεσα σε πρόσωπα και οι προσωπικές σχέσεις δεν μπορούν να ταξινομηθούν μ' ακρίβεια. Ιδιαίτερα θάπρεπε να τονιστεί ότι τα τρία στάδια δεν είναι αυστηρά εξακολουθητικά έτσι ώστε το ένα να τελειώνει πριν αρχίσει το άλλο. Άμεσες λάμψεις της θείας δόξας χαρίζονται μερικές φορές από το Θεό σ' ένα πρόσωπο σαν ένα απρόσμενο δώρο πριν ακόμη αυτό το πρόσωπο αρχίσει καν να μετανοεί και να μπαίνει στον αγώνα για την «πρακτική ζωή». Αντίθετα, όσο βαθιά κι αν έχει μυηθεί ένας άνθρωπος από το Θεό στα μυστήρια της θεωρητικής ζωής, όσο ζει πάνω στη γη πρέπει να συνεχίσει να μάχεται εναντίον των πειρασμών· ως το τέλος της επίγειας ζωής του ακόμη μαθαίνει να μετανοεί. «Ο άνθρωπος θα πρέπει να περιμένει πειρασμούς μέχρι την τελευταία του αναπνοή», τονίζει ο άγ. Αντώνιος της Αιγύπτου.

Αλλού πάλι στα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου υπάρχει μια περιγραφή του θανάτου του Αββά Σισώη, ενός από τους αγιότερους και πιο αγαπητούς «γέροντες». Οι αδελφοί που στέκονταν γύρω από το κρεββάτι του είδαν τα χείλη του να κινούνται. «Σε ποιον μιλάς, πάτερ;» ρώτησαν. «Κοιτάξτε», απάντησε, «οι άγγελοι έχουν έρθει να με πάρουν κι εγώ τους ζητώ περισσότερο καιρό -περισσότερο καιρό για να μετανοήσω». Οι μαθηταί του είπαν: «Δεν έχεις ανάγκη να μετανοήσεις». Αλλά ο γέροντας είπε: «Στ' αλήθεια, δεν είμαι σίγουρος αν άρχισα καλά-καλά, να μετανοώ». Έτσι τελειώνει η ζωή του. Στα μάτια των πνευματικών του παιδιών ήταν ήδη τέλειος· αλλά στα δικά του μάτια ήταν μόλις στην αρχή.

Κανείς λοιπόν δεν μπορεί να ισχυριστεί σ' αυτή τη ζωή ότι έχει περάσει το πρώτο στάδιο. Τα τρία στάδια δεν είναι τόσο διαδοχικά, όσο ταυτόχρονα. Πρέπει να σκεφτόμαστε την πνευματική ζωή με όρους τριών επιπέδων που βαθαίνουν, που είναι ανεξάρτητα και που συνυπάρχουν.

ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Πριν μιλήσουμε περισσότερο γι' αυτά τα τρία στάδια ή επίπεδα, θα ήταν φρόνιμο να μελετήσουμε τρία απαραίτητα στοιχεία που προϋποτίθενται σε κάθε σημείο της πνευματικής Οδού.

Πρώτο, προϋποτίθεται ότι ο ταξιδιώτης στην Οδό είναι μέλος της Εκκλησίας. Το ταξίδι επιχειρείται σε συνοδοιπορία με άλλους, όχι σε απομόνωση. Η Ορθόδοξη παράδοση έχει έντονη τη συνείδηση του εκκλησιαστικού χαρακτήρα όλου του αληθινού Χριστιανισμού. Ας επαναλάβουμε κι ας συμπληρώσουμε μια προηγούμενη περικοπή από τον Aleksei Khomiakov:

Κανένας δε σώζεται μόνος του. Αυτός που σώζεται, σώζεται μέσα στην Εκκλησία σαν μέλος δικό της κι ενωμένος μ' όλα τ' άλλα μέλη της. Αν κάποιος πιστεύει, είναι μέσα στην κοινωνία της πίστης· αν αγαπά είναι μέσα στην κοινωνία της αγάπης· αν προσεύχεται, είναι μέσα στην κοινωνία της προσευχής.

Όπως παρατηρεί ο π. Alexander Elchaninov:

Η άγνοια και η αμαρτία είναι χαρακτηριστικά απομονωμένων ατόμων. Μόνο μέσα στην ενότητα της Εκκλησίας μπορούν να ξεπεραστούν αυτά τα ελαττώματα. Βρίσκει κανείς τον αληθινό εαυτό του μόνο μέσα στην Εκκλησία· όχι στην ανικανότητα της πνευματικής απομόνωσης, αλλά στη δύναμη της επικοινωνίας του με τους αδελφούς του και το Σωτήρα του.

Βέβαια, είναι αλήθεια ότι υπάρχουν πολλοί που ενσυνείδητα απωθούν το Χριστό και την Εκκλησία του, ή άλλοι που δεν έχουν ακούσει ποτέ γι' αυτόν· κι όμως, αν και οι ίδιοι δεν το ξέρουν, αυτοί οι άνθρωποι είναι αληθινοί δούλοι του ενός Κυρίου μέσα στα βάθη της καρδιάς τους και στην ακόλουθη πορεία ολόκληρης της ζωής τους. Ο Θεός μπορεί να σώσει αυτούς που σ' αυτή τη ζωή ποτέ δεν ανήκαν στην Εκκλησία του. Αλλά, βλέποντας το θέμα από τη δική μας πλευρά αυτό δε δίνει το δικαίωμα σε κανένα μας να πει: «Η Εκκλησία δεν μου είναι απαραίτητη». Μέσα στο Χριστιανισμό δεν υπάρχει κάτι σαν μια πνευματική elite, που να εξαιρείται από τις υποχρεώσεις ενός κανονικού μέλους της Εκκλησίας. Ο μοναστής μέσα στην έρημο είναι ο άνθρωπος της Εκκλησίας όσο και ο τεχνίτης μέσα στη πόλη. Το ασκητικό και μυστικό μονοπάτι, ενώ από μιαν άποψη είναι «η φυγή του μόνου προς το Μόνο», ταυτόχρονα είναι ουσιαστικά κοινωνικό και κοινοτικό. Ο Χριστιανός είν' εκείνος που έχει αδελφούς και αδελφές. Ανήκει σε μια οικογένεια -την οικογένεια της Εκκλησίας.

Δεύτερο, η πνευματική Οδός δεν προϋποθέτει μόνο ζωή μέσα στην Εκκλησία αλλά ζωή μέσα στα μυστήρια. Όπως βεβαιώνει με μεγάλη έμφαση ο Νικόλαος Καβάσιλας, τα μυστήρια είν' αυτά που συνιστούν την εν Χριστώ ζωή μας. Εδώ πάλι δεν υπάρχει τόπος για τους «κοινούς» Χριστιανούς -το μονοπάτι της κοινής λατρείας με κέντρο τα μυστήρια- κι έν' άλλο μονοπάτι για μερικούς εκλεκτούς που έχουν κληθεί σ' εσωτερική προσευχή. Αντίθετα υπάρχει μόνο ένας δρόμος: ο δρόμος των μυστηρίων και ο δρόμος της εσωτερικής προσευχής δεν είναι εναλλακτικοί, αλλ' αποτελούν μια μοναδική ενότητα. Κανείς δεν μπορεί να είναι αληθινά Χριστιανός δίχως να μετέχει στα μυστήρια, όπως ακριβώς κανείς δεν μπορεί να είναι αληθινός Χριστιανός αν μεταχειρίζεται τα μυστήρια απλώς σαν μία μηχανική τελετουργία. Ο ερημίτης μέσα στην έρημο μπορεί ίσως να κοινωνεί λιγότερο συχνά από τον Χριστιανό στην πόλη· αυτό δε σημαίνει όμως ότι τα μυστήρια είναι λιγότερο σημαντικά για τον ερημίτη, αλλ' απλώς ότι ο ρυθμός της μυστηριακής του ζωής είναι διαφορετικός. Βέβαια, ο Θεός μπορεί να σώσει αυτούς που δεν βαφτίστηκαν ποτέ. Αλλά ενώ ο Θεός δεν είναι δεμένος με τα μυστήρια, εμείς είμαστε δεμένοι μ' αυτά.

Νωρίτερα παρατηρήσαμε μαζί με τον Άγ. Μάρκο το Μοναχό, πώς ολόκληρη η ασκητική και μυστική ζωή περιέχεται ήδη μέσα στο μυστήριο του Βαπτίσματος· όσο μακριά κι αν προχωρήσει κάποιος στην Οδό, όλ' αυτά που ανακαλύπτει δεν είναι τίποτ' άλλο από την αποκάλυψη ή την διακήρυξη της χάρης του βαπτίσματος. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τη Θεία Κοινωνία· όλη η ασκητική και μυστική ζωή είναι μια εμβάθυνση και συναίσθηση της ένωσής μας της Ευχαριστιακής με τον Χριστό Σωτήρα. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία η Θ. Κοινωνία δίνεται στα παιδιά από τη στιγμή του βαπτίσματός τους και μετά. Αυτό σημαίνει ότι οι πιο πρώϊμες αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας από την Εκκλησία, που έχει ένας Ορθόδοξος, ίσως να συνδέονται με τον ερχομό του για να πάρει το Σώμα και το Αίμα του Χριστού· και η τελευταία συνειδητή πράξη της ζωής του, όπως ελπίζει, θα είναι επίσης η μετάληψη των Τιμίων Δώρων. Έτσι η εμπειρία του ως προς την Θ.Κοινωνία εκτείνεται σ' όλη την έκταση της συνειδητής του ζωής. Πάνω απ' όλα, μέσω της Κοινωνίας είναι που ο Χριστιανός γίνεται ένα με το Χριστό και εν Χριστώ· «Χριστοποιείται», «θεώνεται»· πάνω απ' όλα μέσω της Κοινωνίας είναι που δέχεται τις απαρχές της αιωνιότητας. «Ευλογημένος είναι εκείνος, που έφαγε τον Άρτο της αγάπης που είναι ο Χριστός», γράφει ο Άγ. Ισαάκ ο Σύρος. «Ενώ βρίσκεται ακόμη σ' αυτό τον κόσμο, αναπνέει τον αέρα της ανάστασης, όπου οι δίκαιοι θα ευφραίνονται μετά την έγερσή τους από τους νεκρούς». «Όλ' η ανθρώπινη προσπάθεια φτάνει εδώ στον τελικό της σκοπό», λέει ο Νικόλαος Καβάσιλας. «Γιατί σ' αυτό το μυστήριο φτάνουμε στον ίδιο το Θεό, κι' ο ίδιος ο Θεός γίνεται ένα μαζί μας στην πιο τέλεια απ' όλες τις δυνατές ενώσεις... . Αυτό είναι το τελικό μυστήριο· περ' απ' αυτό δεν είναι δυνατό να πάμε, ούτε μπορεί να προστεθεί τίποτε σ' αυτό».

Η πνευματική Οδός δεν είναι μόνο εκκλησιαστική και μυστηριακή· είναι και ευαγγελική. Αυτή είναι η τρίτη απαραίτητη προϋπόθεση για έναν Ορθόδοξο Χριστιανό. Σε κάθε βήμα στο μονοπάτι, στρεφόμαστε για καθοδήγηση στη φωνή του Θεού που μας μιλάει μεσ' από τη Γραφή. Σύμφωνα με Τα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου, «οι γέροντες συνήθιζαν να λένε: Ο Θεός δεν ζητάει τίποτε άλλο από τους Χριστιανούς εκτός από το ν' ακούνε με προσοχή τις Γραφές και να εφαρμόζουν αυτά που λέγονται μέσα σ' αυτές». (Αλλού όμως Τα Αποφθέγματα επιμένουν στη σημασία της καθοδήγησης από έναν πνευματικό πατέρα για να μας βοηθεί να εφαρμόζουμε σωστά τη Γραφή). Όταν ο Άγ. Αντώνιος της Αιγύπτου ρωτήθηκε, «Τι κανόνες πρέπει να τηρώ για να ευαρεστώ στο Θεό;» απάντησε: «όπου πηγαίνεις, νάχεις πάντα το Θεό μπροστά στα μάτια σου· για ο,τιδήποτε κάνεις ή λες, νάχεις ένα παράδειγμα από την Αγ. Γραφή· κι οποιοδήποτε είναι το μέρος που κατοικείς, μη βιάζεσαι να πας αλλού. Τήρησε αυτά τα τρία πράγματα και θα ζήσεις». «Η μόνη αγνή και πιο επαρκής πηγή για τα δόγματα της πίστης», γράφει ο Μητροπολίτης Μόσχας Φιλάρετος, «είναι ο Λόγος του Θεού, που έχει αποκαλυφθεί και περιέχεται στην Αγία Γραφή».

Σε κάποιον που έμπαινε στο μοναστήρι σαν δόκιμος, ο Επίσκοπος Ignatii Brianchaninov δίνει αυτές τις οδηγίες, που οπωσδήποτε εφαρμόζονται εξ ίσου και στους λαϊκούς: Από την αρχή της εισόδου του στο μοναστήρι ο μοναχός θα πρέπει ν' αφιερώνει κάθε δυνατή φροντίδα και προσοχή στην ανάγνωση του Ευαγγελίου. Θα πρέπει να μελετά το Ευαγγέλιο τόσο προσεκτικά, ώστε να είναι πάντοτε παρόν στη μνήμη του. Σε κάθε ηθική απόφαση που παίρνει, για κάθε πράξη, για κάθε σκέψη, θα πρέπει πάντα να έχει έτοιμη στη μνήμη του τη διδασκαλία του Ευαγγελίου... Συνέχιζε να μελετάς το Ευαγγέλιο ως το τέλος της ζωής σου. Ποτέ μη σταματάς. Μη σκεφτείς ότι το ξέρεις αρκετά, ακόμη κι αν το ξέρεις όλο απ' έξω.

Ποια είναι η τακτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως προς την κριτική μελέτη της Βίβλου, όπως εφαρμόστηκε στη Δύση κατά τους δύο τελευταίους αιώνες; Αφού το λογικό μας μυαλό είναι δώρο του Θεού, αναμφίβολα υπάρχει μια νόμιμη θέση για επιστημονική έρευνα στις βιβλικές πηγές. Αλλά, αν και δεν πρέπει ν' αποκρούσουμε αυτή την έρευνα ολοκληρωτικά, δεν μπορούμε ως Ορθόδοξοι να τη δεχτούμε στην ολότητά της. Πάντα είναι ανάγκη να θυμόμαστε, ότι η Βίβλος δεν είναι μόνο μια συλλογή ιστορικών ντοκουμέντων, αλλά είναι το βιβλίο της Εκκλησίας που περιέχει το λόγο του Θεού. Κι' επομένως δε διαβάζουμε τη Βίβλο σαν μεμονωμένα άτομα, ερμηνεύοντάς την μόνο με το φως της προσωπικής μας κατανόησης ή με όρους συγχρόνων θεωριών. Τη διαβάζουμε σαν μέλη της Εκκλησίας, επικοινωνώντας μ' όλα τ' άλλα μέλη διά μέσου των αιώνων. Το τελικό κριτήριο για να ερμηνεύσουμε τη Γραφή είναι το πνεύμα της Εκκλησίας. Κι αυτό σημαίνει να έχουμε συνεχώς υπ' όψη μας πώς εξηγείται και εφαρμόζεται το νόημα της Γραφής στην Ιερά Παράδοση· δηλαδή πώς η Βίβλος κατανοείται από τους Πατέρες και τους αγίους και πώς χρησιμοποιείται μέσα στη λειτουργική λατρεία.

Όταν διαβάζουμε τη Βίβλο, συνέχεια μαζεύουμε πληροφορίες, παλεύοντας με την έννοια των σκοτεινών προτάσεων, συγκρίνοντας και αναλύοντας. Αλλ' αυτό είναι κάτι δευτερεύον. Ο πραγματικός σκοπός της μελέτης της Βίβλου είναι κάτι περισσότερο απ' αυτό -είναι να θρέψει την αγάπη μας για το Χριστό, να φλογίσει τις καρδιές μας σε προσευχή και να μας δώσει καθοδήγηση στην προσωπική μας ζωή. Η μελέτη των λέξεων θάπρεπε να δώσει τη θέση της σ' έναν άμεσο διάλογο με τον ίδιο το ζωντανό Λόγο. « Οποτεδήποτε διαβάζεις το Ευαγγέλιο», λέει ο Άγ. Τύχων του Zadonsk, «ο ίδιος ο Χριστός σου μιλάει. Κι ενώ διαβάζεις, προσεύχεσαι και μιλάς μαζί του».

Μ' αυτό τον τρόπο οι Ορθόδοξοι ενθαρρυνόμαστε στο να εξασκούμε μια αργή και προσεκτική ανάγνωση της Γραφής, με την οποία η μελέτη μας μας οδηγεί κατευθείαν σε προσευχή, όπως με τη lectio divina (θεία ανάγνωση) των Βενεδικτίνων και των Κιστερσιανών μοναχών. Συνήθως όμως στους Ορθοδόξους δεν δίνονται λεπτομερείς κανόνες ή μέθοδοι γι' αυτή την προσεκτική ανάγνωση. Η Ορθόδοξη πνευματική παράδοση κάνει πολύ λίγη χρήση των συστημάτων της «Παρεκβατικής μεσολάβησης», όπως εκείνα που δημιουργήθηκαν στην Αντιμεταρρύθμιση στη Δύση από τον Ignatius Loyola ή τον Francois de Sales. Μία αιτία, για την οποία οι Ορθόδοξοι συνήθως δεν έχουν αισθανθεί την ανάγκη για τέτοιες μεθόδους, είναι ότι οι λειτουργικές ακολουθίες που παρακολουθούν, ιδιαίτερα τις Μεγάλες Γιορτές και τη Σαρακοστή, είναι πολύ μακρές και περιέχουν συχνές επαναλήψεις κειμένων-κλειδιών και εικόνων. Όλ' αυτά είναι αρκετά για να θρέψουν την πνευματική φαντασία του προσευχόμενου πιστού κι έτσι δεν έχει ανάγκη επί πλέον να ξανασκέφτεται και να αναπτύσσει το μήνυμα των εκκλησιαστικών ακολουθιών καθημερινά σε μια τυπική αυτοσυγκέντρωση.

Όταν πλησιαστεί με τρόπο γεμάτο προσευχή, η Βίβλος βρίσκεται πάντα σύγχρονη -όχι απλώς κείμενα που γράφτηκαν στο μακρινό παρελθόν, αλλά ένα μήνυμα που απευθύνεται άμεσα σε μένα, εδώ και τώρα. «Αυτός που κάνει ταπεινές σκέψεις και απασχολείται με πνευματική δουλειά», λέει ο Άγ. Μάρκος ο Μοναχός, «όταν διαβάζει την Αγία Γραφή θα εφαρμόσει το κάθε τι στον εαυτό του και όχι σε κάποιον άλλο». Σαν ένα βιβλίο μοναδικά εμπνευσμένο από το Θεό που απευθύνεται προσωπικά στον καθέν' απ' τους πιστούς, η Γραφή κατέχει μυστηριακή δύναμη που μεταβιβάζει χάρη στον αναγνώστη και τον φέρνει σ' ένα σημείο συνάντησης και αποφασιστικής αντιμετώπισης. Η κριτική έρευνα οπωσδήποτε δεν αποκλείεται, αλλά το αληθινό νόημα της Βίβλου θα φανερωθεί μόνο σ' εκείνους που τη μελετούν όχι μόνο με τη λογική αλλά και με το πνεύμα.

Η Εκκλησία, τα Μυστήρια, η Γραφή -αυτές είναι οι προϋποθέσεις για το ταξίδι μας. Ας δούμε τώρα τα τρία στάδια: την πρακτική ζωή ή εξάσκηση των αρετών, τη θεώρηση της φύσης και τη θεώρηση του Θεού.

Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ ΒΙΑΖΕΤΑΙ

Όπως φανερώνει ο τίτλος της, η πρακτική ζωή απαιτεί από τη δική μας πλευρά προσπάθεια, πάλη, επίμονη εξάσκηση της ελεύθερης θέλησής μας· «... στενή η πύλη και τεθλιμμένη η οδός η απάγουσα εις την ζωήν... ου πας ο λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εισελεύσεται εις την βασιλείαν των ουρανών, αλλ'ο ποιών το θέλημα του Πατρός μου του εν ουρανοις» (Ματθ. 7, 14,21). Πρέπει να κρατάμε σε ισορροπία δύο συμπληρωματικές αλήθειες· δίχως τη χάρη του Θεού δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε· αλλά δίχως την

εκούσια συνεργασία μας ούτε ο Θεός θα κάνει τίποτε. «Η θέληση του ανθρώπου είναι ένας ουσιαστικός όρος, γιατί δίχως αυτόν ο Θεός δεν κάνει τίποτε» (Οι Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου). Η σωτηρία μας αποτελεί τη σύγκλιση δύο παραγόντων, που είναι άνισοι ως προς την αξία αλλά και οι δύο απαραίτητοι: θεϊκή πρωτοβουλία και ανθρώπινη αναταπόκριση. Αυτό που κάνει ο Θεός είναι ασύγκριτα πιο σημαντικό, αλλά και η συμμετοχή του ανθρώπου είναι απαραίτητη.

Σ' ένα μη πεπτωκότα κόσμο η απάντηση του ανθρώπου στη θεϊκή αγάπη θα ήταν τελείως αυθόρμητη και χαρούμενη. Ακόμη και σ' ένα πεπτωκότα κόσμο το στοιχείο του αυθορμητισμού και της χαράς παραμένει, αλλά υπάρχει επίσης και η ανάγκη της αποφασιστικής μάχης εναντίον των βαθιά ριζωμένων συνηθειών και κλίσεων που είναι αποτέλεσμα της αμαρτίας και της προπατορικής και της προσωπικής. Έν' από τα πιο σημαντικά προσόντα που χρειάζεται ο ταξιδιώτης στην Οδό είναι πιστή επιμονή. Η επιμονή που απαιτείται από κάποιον που σκαρφαλώνει σ' ένα γήινο βουνό, απαιτείται επίσης κι από κείνους που θ' ανέβουν το όρος του Θεού.

Πρέπει κανείς να βιάζει τον εαυτό του -δηλαδή τον πεπτωκότα εαυτό του- γιατί «η βασιλεία των ουρανών βιάζεται, και βιασταί αρπάζουσιν αυτήν» (Ματθ. 11,12). Αυτό μας το έχουν επαναλάβει πολλές φορές οι οδηγοί μας στην Οδό· και μιλάνε, θάπρεπε να το θυμόμαστε, όχι μόνο σε μοναχούς και σε μοναχές, αλλά και σε εγγάμους Χριστιανούς. «Ο Θεός ζητάει τα πάντα απ' τον άνθρωπο -το νου του, το λογικό του, όλες τις πράξεις του... Επιθυμείς να σωθείς όταν πεθάνεις; Πήγαινε και εξάντλησε τον εαυτό σου· πήγαινε και μόχθησε· πήγαινε ψάξε και θα βρεις· αγρύπνα και κτύπα και θα σου ανοιχτεί η θύρα» (Τα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου). «Τούτος ο αιώνας δεν είναι ο καιρός γι' ανάπαυση και ύπνο, αλλά είναι μια πάλη, μια μάχη, μια αγορά, ένα σχολείο, ένα ταξίδι. Γι' αυτό πρέπει να εξασκηθείς και να μην είσαι κατηφής και οκνηρός, αλλά ν' αφιερώνεις τον εαυτό σου σε πράξεις άγιες» (Σταρετς Ναζάριϊ τουValamo). «Τίποτε δεν έρχεται χωρίς προσπάθεια. Η βοήθεια του Θεού είναι πάντα έτοιμη και πάντα κοντά, αλλά δίνεται μόνο σ' αυτούς που ψάχνουν και δουλεύουν, και μόνο σ' εκείνους τους αναζητητές που, αφού έχουν δοκιμάσει όλες τους τις δυνάμεις, φωνάζουν μ' όλη τους την καρδιά: Κύριε, βοήθησέ μας». (Επίσκοπος Θεοφάνης ο Έγκλειστος). «Όπου δεν υπάρχει λύπη, δεν υπάρχει σωτηρία» (Άγ. Σεραφείμ του Sarov). «Το ν' αναπαύεσαι είναι το ίδιο σαν να υποχωρείς» (Tito Colliander). Όμως, για να μη γίνουμε πολύ κατηφείς απ' αυτή την αυστηρότητα, μας λέγεται: «Όλ' η ζωή του ανθρώπου δεν είναι παρά μια μόνο μέρα γι' αυτούς που μοχθούν με ζήλο» (Τα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου).

Και τι σημαίνουν στην πράξη όλες αυτές οι λέξεις για προσπάθεια και οδύνη; Σημαίνουν ότι κάθε μέρα πρέπει ν' ανανεώνουμε τη σχέση μας με το Θεό με τη ζωντανή προσευχή· και το να προσευχόμαστε, όπως μας θυμίζει ο Αββάς Αγάθων, είναι το πιο σκληρό απ' όλα τα έργα. Αν δεν βρίσκουμε δυσκολία στην προσευχή, ίσως είναι επειδή δεν έχουμε αρχίσει πραγματικά να προσευχόμαστε. Σημαίνουν επίσης ότι κάθε μέρα πρέπει ν' ανανεώνουμε τη σχέση μας με τους άλλους με μεγάλη συμπάθεια, με πράξεις συμπόνιας έμπρακτης, και κόβοντας το προσωπικό μας θέλημα. Σημαίνουν ότι πρέπει να σηκώσουμε το Σταυρό του Χριστού, όχι μια φορά σαν μια μόνη πομπώδη χειρονομία, αλλά κάθε μέρα, πάλι και πάλι: «...ει τις θέλει οπίσω μου έρχεσθαι απαρνησάσθω εαυτόν και αράτω τον σταυρόν αυτού καθ' ημέραν» (Λουκ. 9,23). Κι όμως αυτό το καθημερινό σήκωμα του Σταυρού είναι ταυτόχρονα μια καθημερινή μετοχή στη Μεταμόρφωση και στην Ανάσταση του Κυρίου: «... ως αποθνήσκοντες και ιδού ζώμεν... ως λυπούμενοι αεί δε χαίροντες, ως πτωχοί πολλούς δε πλουτίζοντες, ως μηδέν έχοντες και πάντα κατέχοντες» (Β' Κορ. 6: 9,10).

ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΝΟΥ.

Τέτοιος είναι ο γενικός χαρακτήρας της πρακτικής ζωής. Σημαδεύεται, πάνω απ' όλα, από τέσσερις ιδιότητες: μετάνοια, εγρήγορση, διάκριση και φρούρηση της καρδιάς. Ας κοιτάξουμε σύντομα την κάθε μια από αυτές.

«Η αρχή της σωτηρίας είναι το να καταδικάσουμε τον εαυτό μας» (Ευάγριος). Η μετάνοια ορίζει το σημείο εκκίνησης του ταξιδιού μας. Ο ελληνικός όρος μετάνοια, όπως είπαμε, δηλώνει αρχικά «αλλαγή του νου». Αν κατανοηθεί σωστά, η μετάνοια δεν είναι αρνητική αλλά θετική. Σημαίνει όχι οίκτο για τον εαυτό μας ή τύψεις συνειδήσεως, αλλά μεταστροφή, την επαναφορά του κέντρου όλης της ζωής μας στην Τριάδα. Σημαίνει να κοιτάζουμε όχι με θλίψη προς τα πίσω, αλλά προς τα εμπρός μ' ελπίδα· -όχι προς τα κάτω, στις

ατέλειές μας, αλλά προς τα πάνω, στην αγάπη του Θεού. Σημαίνει να δούμε όχι ό,τι δεν καταφέραμε να είμαστε αλλ' ότι με τη θεία χάρη μπορούμε να γίνουμε τώρα· και να δράσουμε γι' αυτό που βλέπουμε. Το να μετανοήσουμε σημαίνει ν' ανοίξουμε τα μάτια μας προς το φως. Μ' αυτή την έννοια η μετάνοια δεν είναι μόνο μια μοναδική πράξη, έν' αρχικό βήμα, αλλά μια συνεχιζόμενη κατάσταση, μια στάση της καρδιάς και της θέλησης που χρειάζεται ν' ανανεώνεται ασταμάτητα ως το τέλος της ζωής. Με τα λόγια του αγ. Ησαΐα της Σκήτης, *«Ο Θεός μας ζητάει να συνεχίζουμε να μετανοούμε ως την τελευταία μας αναπνοή». «Αυτή η ζωή σου έχει δοθεί για μετάνοια»*, λέει ο άγ. Ισαάκ ο Σύρος, *«μην τη σπαταλάς σε άλλα πράγματα».*

Το να μετανοήσεις σημαίνει να ξυπνήσεις. Η μετάνοια, η αλλαγή του νου, οδηγεί στην εγρήγορση. Ο ελληνικός όρος που χρησιμοποιείται εδώ, νήψη, σημαίνει στην κυριολεξία νηφαλιότητα και επαγρύπνηση -το αντίθετο από μια κατάσταση ναρκωτικής ή αλκοολικής αναισθησίας κι επομένως, σε συνάρτηση με την πνευματική ζωή, σημαίνει προσοχή, επαγρύπνηση, ανάμνηση. Όταν ο άσωτος υιός μετενόησε, λέγεται ότι «ήλθεν εις εαυτόν» (Λουκ. 15,17). Ο «νηπτικός» άνθρωπος είναι αυτός που έχει έρθει στον εαυτό του, που δεν ονειροπολεί παρασυρόμενος άσκοπα κάτω από την επίδραση περαστικών ορμών αλλά που έχει αίσθηση της κατεύθυνσης και του σκοπού. Όπως Το Ευαγγέλιον της Αληθείας (μέσα 2ου αι.). το εκφράζει, *«Είναι σαν κι' αυτόν που ξυπνάει από μεθύσι και ξανάρχεται στον εαυτό του... Ξέρει από πού ήρθε και πού πηγαίνει».*

Επαγρύπνηση σημαίνει, ανάμεσα στ' άλλα, να είμαστε παρόντες εκεί που είμαστε -σ'αυτό το συγκεκριμένο σημείο στο χώρο, σ' αυτή την ιδιαίτερη στιγμή στο χρόνο. Πάρα πολύ συχνά είμαστε αφηρημένοι και διασκορπισμένοι· ζούμε όχι μ' εγρήγορση μέσα στο παρόν αλλά με νοσταλγία για το παρελθόν ή με προαισθήσεις κακού και σκέψεις επιθυμίας για το μέλλον. Ενώ πράγματι μας ζητείται να κάνουμε υπεύθυνα σχέδια για το μέλλον -γιατί η επαγρύπνηση είναι το αντίθετο της ματαιοπονίας- πρέπει να σκεφτούμε για το μέλλον μόνον όσο εξαρτάται από την παρούσα στιγμή. Η ανησυχία για μακρινές πιθανότητες που βρίσκονται τελείως περ' από τον άμεσο έλεγχό μας είναι ολοκληρωτική φθορά των πνευματικών μας ενεργειών.

Ο «νηπτικός» άνθρωπος λοιπόν συγκεντρώνεται στο εδώ και στο τώρα. Είν' εκείνος που αρπάζει τον καιρό, την αποφασιστική στιγμή της ευκαιρίας. Ο Θεός, έτσι παρατηρεί ο C.S. Lewis στο έργο του The Screwtape Letters,θέλει να προσέχουν οι άνθρωποι κυρίως δύο πράγματα: «στην ίδια αιωνιότητα, και σ'αυτό το σημείο του χρόνου που ονομάζουν Παρόν. Γιατί το Παρόν είναι το σημείο όπου ο Χρόνος αγγίζει την αιωνιότητα. Οι άνθρωποι έχουν πείρα τούτης της στιγμής, και αυτής μόνο,όπως ο Θεός έχει για την πραγματικότητα σαν σύνολο· μέσα σ' αυτή μόνο τους προσφέρεται ελευθερία και πραγματικότητα». Όπως διδάσκει ο Meister Eckhart, «Σ' Αυτόν που μένει πάντοτε σ' ένα τώρα παρόν, σ' αυτόν ο Θεός γεννά τον Υιό του αδιάκοπα».

Ο «νηπτικός» άνθρωπος είν' εκείνος που καταλαβαίνει αυτό «το μυστήριο της παρούσας στιγμής» και που προσπαθεί να ζει απ' αυτό. Λέει στον εαυτό του, με τα λόγια του Paul Evdolimov: «Η ώρα που περνάς τώρα, ο άνθρωπος που συναντάς τώρα και εδώ, το έργο με το οποίο είσαι απασχολημένος αυτή εδώ τη στιγμή - αυτά είναι πάντοτε τα πιο σημαντικά σ' ολόκληρη τη ζωή σου». Οικειοποιείται το motto που είναι γραμμένο στο οικόσημο των Ruskin: Σήμερα, σήμερα, σήμερα. «Υπάρχει μια φωνή που φωνάζει στον άνθρωπο ως την τελευταία του αναπνοή και λέει: Μεταστρέψου σήμερα» (Τα Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου).

Καθώς αυξάνεται ως προς την επαγρύπνηση και την αυτογνωσία, ο ταξιδιώτης στην Οδό αρχίζει ν' αποκτά τη δύναμη της διάκρισης. Αυτό δρα σαν πνευματική αίσθηση γεύσης. Όπως η φυσική αίσθηση της γεύσης, αν είναι υγιής, λέει αμέσως σε κάποιον αν η τροφή είναι μουχλιασμένη ή υγιεινή, έτσι και η πνευματική γεύση,αν έχει αναπτυχθεί με ασκητική προσπάθεια και προσευχή, ικανώνει τον άνθρωπο να ξεχωρίζει τις ποικίλες σκέψεις και ορμές μέσα του. Μαθαίνει τη διαφορά μεταξύ του κακού και του καλού, μεταξύ του περιττού και του ουσιαστικού, μεταξύ των φαντασιών που εμπνέει ο διάβολος και των εικόνων που σημαδεύονται στη δημιουργική του φαντασία από ουράνια αρχέτυπα.

Με τη διάκριση, τότε, ο άνθρωπος αρχίζει να προσέχει περισσότερο τι συμβαίνει μέσα του, κι έτσι μαθαίνει να φρουρεί την καρδιά, κλείνοντας την πόρτα στους πειρασμούς και τις προκλήσεις του εχθρού. «Πάση φυλακή τήρει σην καρδίαν» (Παροιμ. 4,23). Όταν αναφέρεται η καρδιά στα Ορθόδοξα πνευματικά κείμενα, πρέπει να κατανοείται με την πλήρη βιβλική έννοια. Η καρδιά υποδηλώνει όχι μόνο το φυσικό όργανο μέσα στο στήθος, όχι μόνο τις συγκινήσεις και τα αισθήματα, αλλά το πνευματικό κέντρο της ύπαρξης του ανθρώπου, το ανθρώπινο πρόσωπο όπως είναι φτιαγμένο κατ' εικόνα Θεού -τον βαθύτερο και

γνησιότερο εαυτό, τον εσωτερικό ναό, όπου μπαίνει κανείς μόνο με θυσία και θάνατο. Η καρδιά επομένως έχει στενή σχέση με το νου, πράγμα για το οποίο ήδη μιλήσαμε. Σε μερικές εκφράσεις οι δύο όροι αλληλοαντικαθίστανται. Η «καρδιά» όμως έχει συχνά μια πιο περιεκτική έννοια από το «νου». «Προσευχή της καρδιάς» στην Ορθόδοξη παράδοση σημαίνει την προσευχή που προσφέρεται απ' ολόκληρο το πρόσωπο, συμπεριλαμβάνοντας το νου, τη λογική, τη θέληση, τα συναισθήματα κι επίσης το φυσικό σώμα.

Μια ουσιαστική πλευρά στην περιφρούρηση της καρδιάς είναι ο πόλεμος κατά των παθών. Λέγοντας εδώ «πάθος», δεν εννοούμε μόνο τη σεξουαλική επιθυμία, αλλά οποιαδήποτε άλογη επιθυμία κατακτά βίαια την ψυχή· το θυμό, τη ζήλεια, τη λαιμαργία, την επιθυμία για δύναμη, την υπερηφάνεια και τα υπόλοιπα. Πολλοί από τους Πατέρες θεωρούν τα πάθη σαν κάτι βασικά κακό, δηλαδή σαν εσωτερικές αρρώστιες, ξένες προς την αληθινή φύση του ανθρώπου. Μερικοί απ' αυτούς όμως υιοθετούν μια πιο θετική άποψη, θεωρώντας τα πάθη δυναμικές ωθήσεις, βαλμένες μέσα στον άνθρωπο από το Θεό, κι επομένως καλές στο βάθος τους, αν και προς το παρόν έχουν διαστραφεί από την αμαρτία. Πάνω σ' αυτή τη δεύτερη και πιο λεπτή άποψη, σκοπός μας δεν είναι να εξαλείψουμε τα πάθη, αλλά ν' αλλάξουμε κατεύθυνση στις ενέργειές τους. Η ανεξέλεγκτη οργή μπορεί να μετατραπεί σε δίκαιη αγανάκτηση, η γεμάτη κακεντρέχεια ζήλεια, σε ζήλο για την αλήθεια, η σεξουαλική επιθυμία σ' έναν έρωτα αγνό μέσα στη ζέση του. Τα πάθη επομένως πρέπει να εξαγνιστούν κι 'οχι να σκοτωθούν· να παιδαγωγηθούν κι όχι να ξεριζωθούν· να χρησιμοποιηθούν θετικά και όχι αρνητικά. Στους εαυτούς μας και στους άλλους λέμε: όχι «καταπίεση» αλλά «μεταμόρφωση».

Αυτή η προσπάθεια να εξαγνίσουμε τα πάθη πρέπει να γίνεται στο επίπεδο και της ψυχής και του σώματος. Στο επίπεδο της ψυχής, εξαγνίζονται με την προσευχή, με τη χρήση των μυστηρίων της Εξομολόγησης και της Θ. Κοινωνίας, με την καθημερινή ανάγνωση της Γραφής· τρέφοντας τη σκέψη μας με ό,τι είναι καλό, με τις έμπρακτες εκδηλώσεις προσφοράς αγάπης στους άλλους. Στο επίπεδο του σώματος, τα πάθη εξαγνίζονται, πάνω απ' όλα, με νηστεία κι εγκράτεια και με συχνές μετάνοιες την ώρα της προσευχής. Ξέροντας ότι ο άνθρωπος δεν είναι άγγελος αλλά μια ενότητα σώματος και ψυχής, η Ορθόδοξη Εκκλησία επιμένει στην πνευματική αξία της σωματικής νηστείας. Δε νηστεύουμε γιατί κάτι είναι ακάθαρτο στην πράξη του φαγητού και του ποτού. Αντίθετα, η τροφή και το ποτό είναι δώρα του Θεού, στα οποία πρέπει να μετέχουμε με απόλαυση κι ευγνωμοσύνη. Νηστεύουμε όχι γιατί περιφρονούμε τα θεϊκά δώρα του Θεού, αλλά για ν' αποκτήσουμ' επίγνωση του ότι είναι πράγματι δώρο, ώστε να εξαγνίσουμε το «τρώγειν» και το «πίνειν» και να τα καταστήσουμε όχι πια μιά υποχώρηση στη λαιμαργία μας, αλλά ένα μυστήριο κι ένα μέσο επικοινωνίας με το Δοτήρα. Αν κατανοηθεί έτσι, η ασκητική νηστεία δεν εναντιώνεται στο σώμα, αλλά στη σάρκα. Σκοπός της δεν είναι να εξασθενίσει το σώμα καταστροφικά, αλλά να το καταστήσει δημιουργικά πιο πνευματικό.

Η κάθαρση από τα πάθη οδηγεί τελικά, με τη χάρη του Θεού, σ' αυτό που ο Ευάγριος ονομάζει απάθεια. Μ' αυτήν δεν εννοεί μια αρνητική κατάσταση αδιαφορίας ή αναισθησίας όπου πια δεν αισθανόμαστε πειρασμό, αλλά μια θετική στάση αναδιοργάνωσης και πνευματικής ελευθερίας όπου δεν υποκύπτουμε πια στον πειρασμό. Ίσως, η απάθεια μπορεί να μεταφραστεί πιο καλά σαν «καθαρότητα καρδιάς». Σημαίνει το προχώρημα από την αστάθεια στη σταθερότητα, από τη διπροσωπία στην απλότητα ή τη μοναδικότητα της καρδιάς, από την ανωριμότητα του φόβου και της υποψίας στην ωριμότητα της αθωότητας και της εμπιστοσύνης. Για τον Ευάγριο, η απάθεια και η αγάπη είναι απόλυτα συνδεδεμένες σαν τις δυο όψεις ενός νομίσματος. Αν επιθυμείς, δεν μπορείς ν' αγαπάς. Απάθεια σημαίνει ότι δεν κυριαρχούμαστε πια από τον εγωϊσμό και ανεξέλεγκτη επιθυμία κι έτσι γινόμαστε ικανοί γι' αληθινή αγάπη.

Ο άνθρωπος που έχει φτάσει στην απάθεια -κάθε άλλο παρά απαθής- ειν' εκείνος που η καρδιά του καίγεται από αγάπη για το Θεό, για τους άλλους ανθρώπους, για κάθε ζωντανό πλάσμα, για όλα όσα έχει φτιάξει ο Θεός. Όπως γράφει ο αγ. Ισαάκ ο Σύρος:

«Όταν ένας άνθρωπος με μια τέτοια καρδιά σκέφτεται τα δημιουργήματα και τα κοιτάζει, τα μάτια του γεμίζουν με δάκρυα από το συντριπτικό βάρος που πιέζει την καρδιά του. Η καρδιά ενός τέτοιου ανθρώπου γίνεται τρυφερή και δεν μπορεί ν' αντέχει ν' ακούει ή να βλέπει καμιά πληγή.ούτε την παραμικρή δυστυχία, να κάνει κακό σ' οτιδήποτε μέσα στη δημιουργία. Γι' αυτό ποτέ δεν σταματάει να προσεύχεται με δάκρυα ακόμη και για τα βουβά ζώα, για τους εχθρούς της αλήθειας και για όλους όσοι τη βλάπτουν, παρακαλώντας να περιφρουρούνται και να δεχτούν το έλεος του Θεού. Ακόμη και για τα ερπετά προσεύχεται με μεγάλη συμπόνια, που αναβλύζει αδιάκοπα στην καρδιά του, ακολουθώντας το παράδειγμα του Θεού."

ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΤΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟ.

Το δεύτερο στάδιο της τριπλής Οδού είναι η θεώρηση της φύσης -για μεγαλύτερη ακρίβεια, η θεώρηση της φύσης εν Θεώ, ή η θεώρηση του Θεού μέσα και μέσω της φύσης. Επομένως το δεύτερο στάδιο είναι μια εισαγωγή κι ένα μέσο εισόδου στο τρίτο· θεωρώντας τα πράγματα που έχει φτιάξει ο Θεός, ο άνθρωπος της προσευχής φέρεται στη θεώρηση του ίδιου του Θεού. Αυτό το δεύτερο στάδιο της «φυσικής θεώρησης», όπως είπαμε, δεν ακολουθεί υποχρεωτικά την «πρακτική» αλλά μπορεί να είναι ταυτόχρονο.

Καμιά θεώρηση κανενός είδους δεν είναι δυνατή δίχως νήψη ή επαγρύπνηση. Δεν μπορώ να μελετήσω ούτε τη φύση ούτε το Θεό δίχως να μάθω να είμαι παρών εκεί που είμαι, συγκεντρωμένος σ' αυτήν εδώ τη στιγμή, σ' αυτήν εδώ τη θέση. Σταμάτησε, κοίταξε κι άκουσε. Αυτό είναι το πρώτο ξεκίνημα για τη θεώρηση. Η θεώρηση της φύσης αρχίζει όταν ανοίγω τα μάτια μου στην κυριολεξία και πνευματικά, κι αρχίζω να παρατηρώ τον κόσμο γύρω μου -να παρατηρώ τον πραγματικό κόσμο, δηλαδή τον κόσμο του Θεού. Ο θεωρητικός ειν' αυτός που, όπως ο Μωϋσής μπροστά στην Καιομένη Βάτο (Εξοδ. 3,5), βγάζει τα υποδήματά του -δηλαδή απελευθερώνεται από τα δεσμά της εξοικείωσης και της ανίας- κι αυτός που αναγνωρίζει έπειτα ότι ο χώρος που στέκεται είναι ιερός. Το να θεωρήσει κανείς τη φύση σημαίνει ν' αποκτήσει επίγνωση των διαστάσεων του ιερού χώρου και του ιερού χρόνου. Αυτό το υλικό αντικείμενο, αυτό το πρόσωπο με το οποίο μιλώ, αυτή η στιγμή του χρόνου -το καθέν' απ' αυτά είναι άγιο, με το δικό του τρόπο· το καθένα είναι ανεπανάληπτο κι έτσι έχει άπειρη αξία· το καθένα μπορεί να γίνει ένα παράθυρο στην αιωνιότητα, Και καθώς γίνομαι ευαίσθητος ως προς τον κόσμο του Θεού γύρω μου αποκτώ μεγαλύτερη συνείδηση του κόσμου του Θεού μέσα μου. Αρχίζοντας να βλέπω τη φύση εν Θεώ, αρχίζω να βλέπω τη θέση μου σαν ανθρώπινου προσώπου μέσα στη φυσική τάξη· αρχίζω να καταλαβαίνω τι σημαίνει μικρόκοσμος και μεσολαβητής.

Σε προηγούμενα κεφάλαια δείξαμε τη θεολογική βάση γι' αυτή τη θεώρηση της φύσης. Όλα τα πράγματα έρχονται και διατηρούνται στην ύπαρξη χάρη στις άκτιστες ενέργειες του Θεού· κι' έτσι όλα τα πράγματα είναι μια θεοφάνεια που οδηγεί στην παρουσία του. Στην καρδιά του κάθε πράγματος υπάρχει η εσωτερική του αρχή ή ο λόγος, που τον έχει εμφυτεύσει ο Δημιουργός Λόγος· κι έτσι μεσ' από τους λόγους ερχόμαστε σ' επικοινωνία με το Λόγο. Ο Θεός είναι πάνω και περ' απ' όλα τα πράγματα, αλλά σαν Δημιουργός ειν' επίσης και μέσα σ' όλα τα πράγματα -«πανενθεϊσμός», όχι «πανθεϊσμός». Το να θεωρήσει κανείς επομένως τη φύση σημαίνει, με τη φράση του Blake, να καθαρίσει «τις θύρες της ενόρασής μας» και στο φυσικό και στο πνευματικό επίπεδο και -έτσι- να διακρίνει τις ενέργειες ή τους λόγους του Θεού σε κάθε τι που έχει φτιάξει. Πρέπει ν' ανακαλύψουμε όχι τόσο με τη λογική μας όσο με το πνεύμα μας, ότι όλο το σύμπαν είναι μία κοσμική φλεγόμενη βάτος, γεμάτο από το θείο πυρ, δίχως όμως να καταστρέφεται. Αυτή είναι η θεολογική βάση. Αλλά η θεώρηση της φύσης απαιτεί και μια ηθική βάση. Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε στο δεύτερο στάδιο της Οδού αν δεν προοδέψουμε στο πρώτο στάδιο, εξασκώντας τις αρετές κι εκπληρώνοντας τις εντολές. Η φυσική μας θεώρηση, αν της λείπει ένα γερό θεμέλιο στην «πρακτική ζωή», γίνεται απλώς αισθητική ή ρομαντική και δεν πετυχαίνει ν' ανυψωθεί στο επίπεδο το αυθεντικά νοητό ή πνευματικό. Δεν μπορεί ν' αντιληφθεί τον κόσμο εν Θεώ δίχως ριζική μετάνοια, δίχως συνεχή αλλαγή του νου.

Η θεώρηση της φύσης έχει δυο σχετικές πλευρές. Πρώτο, σημαίνει να εκτιμάμε την «ετερότητα» και την «ταυτότητα» ορισμένων πραγμάτων, προσώπων και στιγμών. Πρέπει να βλέπουμε κάθε πέτρα, κάθε φύλλο, κάθε κομματάκι χλόης, κάθε βάτραχο, κάθε ανθρώπινο πρόσωπο, όπως πραγματικά είναι, μ' όλη τη διακριτικότητα και την ένταση της ιδιαιτερότητας της ύπαρξής τους. «Αληθινός μυστικισμός», λέει ο Olivier Clement, «είναι ν' ανακαλύψουμε το εξαιρετικό μέσα στο κοινό». Τίποτε απ' ό,τι υπάρχει δεν είναι ασήμαντο ή ευκαταφρόνητο, γιατί σαν έργο του Θεού το καθένα έχει τη μοναδική του θέση στην τάξη της δημιουργίας. Μόνο η αμαρτία είναι ευτελής και μηδαμινή, όπως είναι τα περισσότερα προϊόντα μιας πεπτωκυίας και αμαρτωλής τεχνολογίας· -αλλά η αμαρτία, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, δεν είναι κάτι πραγματικό και τ' αποτελέσματα της αμαρτωλότητας, παρά τη φαινομενική τους στερεότητα και καταστροφική δύναμη, συμμετέχουν επίσης στην ίδια μη πραγματική κατάσταση.

Δεύτερο, η θεώρηση της φύσης σημαίνει ότι βλέπουμε όλα τα πράγματα, πρόσωπα και στιγμές σαν σημεία και μυστήρια του Θεού. Με την πνευματική μας όραση δεν πρέπει μόνο να βλέπουμε το κάθε

πράγμα σαν καθαρό ανάγλυφο, να ξεχωρίζει μ' όλη τη λαμπρότητα της ιδιαιτερότητάς του, αλλά πρέπει επίσης να βλέπουμε το κάθε πράγμα σαν νάναι διάφανο· μέσα και μέσω κάθε δημιουργήματος πρέπει να διακρίνουμε το Δημιουργό. Ανακαλύπτοντας την ανομοιότητα κάθε πράγματος, ανακαλύπτουμ' επίσης πως το καθένα προσανατολίζεται, περ' απ' τον εαυτό του, προς αυτόν που το δημιούργησε. Έτσι μαθαίνουμε, με τα λόγια του Henry Suso, να βλέπουμε το εσωτερικό στο εξωτερικό: «Γι' αυτόν που μπορεί να δει το εσωτερικό μέσα στο εξωτερικό, το εσωτερικό είναι πιο εσωτερικό απ' όσο για κείνον που μπορεί μόνο να δει το εσωτερικό μέσα στο εσωτερικό».

Αυτές οι δύο όψεις της φυσικής θεώρησης φαίνονται ακριβώς στο ποίημα του George Herbert «Το Ελιξήριο»:

Δίδαξέ με, Θεέ μου και Βασιλιά, να σε βλέπω σ' όλα τα πράγματα, και ό,τι κάνω, σαν νάτανε για σένα το κάνω.

Κάποιος που το τζάμι κοιτάζει, το μάτι εκεί μπορεί να σταματήσει· ή, αν θέλει, να το διαπεράσει, κι ύστερα να θωρεί τον ουρανό.

Το να κοιτάζουμε πάνω στο τζάμι σημαίνει ν' αντιληφθούμε την ύπαρξη, την έντονη πραγματικότητα κάθε πράγματος· το να κοιτάζουμε μεσ' απ' το τζάμι κι έτσι «να θωρούμε» τον ουρανό, σημαίνει να διακρίνουμε την παρουσία του Θεού μέσα και όμως περ' απ' αυτό το πράγμα. Αυτοί οι δυο τρόποι κοιτάγματος του κόσμου επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο. Η δημιουργία μας οδηγεί στο Θεό και ο Θεός μας στέλνει πάλι πίσω στη δημιουργία, ικανώνοντας μας να κοιτάξουμε στη φύση με τα μάτια του Αδάμ στον Παράδεισο. Γιατί, βλέποντας όλα τα πράγματα εν Θεώ, τα βλέπουμε με μια ζωντάνια που δεν θα μπορούσαν ποτέ να έχουν μ' άλλο τρόπο.

Δεν πρέπει να περιορίσουμε την παρουσία του Θεού στον κόσμο σε μια περιορισμένη κλίμακα «ευσεβών» αντικειμένων και περιπτώσεων, αποκαλώντας κάθε τι άλλο «κοσμικό»· αλλά πρέπει να βλέπουμε όλα τα πράγματα σαν ουσιαστικά ιερά, σαν ένα δώρο από το Θεό κι ένα μέσο επικοινωνίας μαζί του. Δεν συνεπάγεται όμως τούτο, ότι πρέπει να δεχτούμε τον πεπτωκότα κόσμο έτσι όπως είναι. Αυτό είναι το ατυχές λάθος μεγάλου μέρους του «κοσμικού Χριστιανισμού» στη σύγχρονη Δύση. Όλα τα πράγματα είναι στ' αλήθεια ιερά μέσα στη γνήσιά τους ύπαρξη, σε συμφωνία με την εσώτατη ουσία τους· αλλά η σχέση μας με τη δημιουργία του Θεού έχει διαστραφεί από την αμαρτία, την προπατορική και την προσωπική, και δεν θα ξαναβρούμε αυτή την αληθινή ιερότητα αν δεν εξαγνιστεί η καρδιά μας. Δίχως ν' αρνηθούμε τον εαυτό μας, δίχως ασκητική πειθαρχία, δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε την αληθινή ομορφιά του κόσμου. Γι' αυτό δεν μπορεί να υπάρξει γνήσια θεώρηση δίχως μετάνοια.

Φυσική θεώρηση σημαίνει να βρίσκουμε το Θεό όχι μόνο σε όλα τα πράγματα αλλά εξίσου σ' όλα τα πρόσωπα. Όταν αποδίδουμε σεβασμό στις άγιες εικόνες, στην εκκλησία ή στο σπίτι, πρέπει να συλλογιζόμαστε ότι κάθε άνδρας και γυναίκα είναι μια ζωντανή εικόνα του Θεού: «...εφ' όσον εποιήσατε ενί τούτων των αδελφών μου των ελαχίστων, εμοί εποιήσατε» (Ματθ. 25,40). Για να βρούμε το Θεό, δεν είν' ανάγκη να εγκαταλείψουμε τον κόσμο, ν' απομονωθούμε από τους συνανθρώπους μας και να βυθιστούμε σε κάποιο είδος μυστικού κενού. Αντίθετα, ο Χριστός μας κοιτάζει μεσ' από τα μάτια όλων εκείνων που συναντάμε. Αν αναγνωρίσουμε την παγκόσμια παρουσία του, όλες οι πράξεις μας που έχουν πρακτική υφή γίνονται πράξεις προσευχής.

Είναι κοινό να πιστεύουμε ότι η θεώρηση είναι ένα σπάνιο και εξαιρετικό δώρο, κι έτσι είναι αναμφίβολα στην τέλεια μορφή του. Κι όμως τα σπέρματα ενός θεωρητικού τρόπου ζωής υπάρχουν μέσα σε όλους μας. Απ' αυτή την ώρα και στιγμή μπορώ ν' αρχίσω να βαδίζω μέσα στον κόσμο, έχοντας τη συναίσθηση ότι αυτός είναι ο κόσμος του Θεού, ότι εκείνος είναι κοντά μου σε κάθε τι που βλέπω κι αγγίζω, στον καθένα που συναντώ. Όσο κι αν αυτό το κάνω σπασμωδικά και με ατέλειες, έχω κιόλας πάρει το μονοπάτι της θεωρίας.

Πολλοί άνθρωποι, που βρίσκουν τη δίχως εικόνες προσευχή της σιωπής τελείως περ' από την τωρινή τους δυνατότητα και που γι' αυτούς οι γνωστές φράσεις της Γραφής ή του προσευχηταρίου έχουν γίνει πληκτικές και στεγνές, μπορούν ν' ανανεώσουν την εσωτερική τους ζωή με την εξάσκηση της φυσικής θεώρησης. Μαθαίνοντας να διαβάζω το λόγο του Θεού μέσα στο βιβλίο της δημιουργίας, ανακαλύπτοντας την υπογραφή του σ' όλα τα πράγματα, τότε βρίσκω -όταν ξαναγυρίσω για να διαβάσω το λόγο του στη Γραφή και στο προσευχητάρι- ότι οι τόσο γνωστές φράσεις έχουν για μένα ένα καινούργιο βάθος νοήματος. Έτσι η φύση και η Γραφή συμπληρώνουν η μία την άλλη. Με τα λόγια του αγ. Εφραίμ του Σύρου:

Όπου κι' αν γυρίσεις τα μάτια σου, υπάρχει του Θεού το σύμβολο·
Όπου διαβάσεις, θα βρεις εκεί τα ίχνη του...
Παρατήρησε και δες πώς η Φύση κι η Γραφή συνδέονται...
Αίνος για τον Κύριο της Κτίσεως,
Δόξα για τον Κύριο της Γραφής.

ΑΠΟ ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΣΙΩΠΗ

Όσο ο άνθρωπος θεωρεί το Θεό μέσα στη φύση, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνεται ότι ο Θεός είν' επίσης πάνω και περ'από τη φύση. Καθώς βρίσκει ίχνη του θείου σ' όλα τα πράγματα λέει: «Κι αυτό είσαι εσύ». Έτσι το δεύτερο στάδιο της πνευματικής Οδού οδηγεί, με τη βοήθεια του Θεού, στο τρίτο στάδιο, όπου ο Θεός γνωρίζεται πια μόνο από τη μεσολάβηση αυτών που έχει φτιάξει, αλλά με άμεση και δίχως μεσολάβηση ένωση.

Η μετάβαση από το δεύτερο στο τρίτο επίπεδο κατορθώνεται, όπως μαθαίνουμε από τους πνευματικούς μας δασκάλους μέσα στην Ορθόδοξη παράδοση, σαν εφαρμόζουμε στη ζωή της προσευχής τον τρόπο της άρνησης ή της αποφατικής προσέγγισης. Στη Γραφή, στα λειτουργικά κείμενα και στη φύση μας προσφέρονται αμέτρητες λέξεις, εικόνες και σύμβολα του Θεού· και διδασκόμαστε να δίνουμε απόλυτη αξία σ' αυτές τις λέξεις, τις εικόνες και τα σύμβολα όταν τα σκεφτόμαστε στην προσευχή μας. Αλλ' αφού αυτά τα πράγματα δεν μπορούν ποτέ να εκφράσουν ολόκληρη την αλήθεια για τον ζώντα Θεό, ενθαρρυνόμαστε επίσης να εξισορροπούμε αυτή την καταφατική προσευχή με αποφατική προσευχή. Όπως το λέει ο Ευάγριος: «Προσευχή είναι το παραμέρισμα των σκέψεων». Βέβαια, αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί πλήρης ορισμός της προσευχής, αλλά δείχνει πράγματι το είδος της προσευχής που οδηγεί έναν άνθρωπο από το δεύτερο στο τρίτο στάδιο της Οδού. Πλησιάζοντας προς την αιώνιαν Αλήθεια, που βρίσκεται πέρ' απ' όλες τις ανθρώπινες λέξεις και σκέψεις, ο αναζητητής αρχίζει να περιμένει το Θεό στην ησυχία και τη σιωπή, δίχως πια να μιλάει για το Θεό ή στο Θεό, αλλά μόνο ακούγοντας. «Σχολάσατε και γνώτε ότι εγώ ειμί ο Θεός» (Ψαλμ. 46,10).

Αυτή η ηρεμία ή η εσωτερική σιωπή είναι γνωστή στα Ελληνικά ως ησυχία κι αυτός που αναζητεί την προσευχή της σιωπής ονομάζεται ησυχαστής. Ησυχία σημαίνει συγκέντρωση σε συνδυασμό μ' εσωτερική γαλήνη. Δεν πρέπει να κατανοείται απλώς μ' αρνητική έννοια, σαν απουσία του λόγου και της εξωτερικής δραστηριότητας, αλλά δηλώνει με θετικό τρόπο το άνοιγμα της ανθρώπινης καρδιάς προς την αγάπη του Θεού. Δεν είναι ανάγκη να πούμε ότι, για τους περισσότερους αν όχι για όλους τους ανθρώπους, η ησυχία δεν είναι μόνιμη κατάσταση. Ο ησυχαστής, μαζί με την είσοδό του στην προσευχή της σιωπής, χρησιμοποιεί κι άλλες μορφές προσευχής, μετέχοντας στη σύσσωμη λειτουργική λατρεία, διαβάζοντας τη Γραφή, παίρνοντας τα Μυστήρια. Η αποφατική προσευχή συνυπάρχει με την καταφατική και η μια δυναμώνει την άλλη. Ο δρόμος της άρνησης και ο δρόμος της κατάφασης δεν είναι εναλλακτικοί· είναι συμπληρωματικοί.

Αλλά πώς θα σταματήσουμε να μιλάμε και θ' αρχίσουμε ν' ακούμε; Απ' όλα τα μαθήματα στην προσευχή, αυτό είναι το πιο δύσκολο. Λίγα θα κερδίσουμε λέγοντας στους εαυτούς μας «μη σκέπτεσαι», γιατί η αναχαίτιση της λογοκρατούμενης σκέψης δεν είναι κάτι που μπορούμε να το καταφέρουμε μόνο με μια προσπάθεια της θέλησής μας. Ο νους που δεν αναπαύεται ποτέ απαιτεί από μας κάποιο έργο για να ικανοποιήσει την αδιάκοπη ανάγκη του να είναι σε δράση. Αν η πνευματική μας στρατηγική είναι τελείως αρνητική -αν προσπαθούμε να εξαλείψουμε όλες τις ενσυνείδητες σκέψεις χωρίς να προσφέρουμε στο νου μας καμιά εναλλακτική δραστηριότητα- είναι πολύ πιθανό να καταλήξουμε σε κάποιο αόριστο ονειροπόλημα. Ο νους χρειάζεται κάποιο έργο που να τον απασχολεί και συγχρόνως να τον ικανώσει να φτάσει περ' από τον εαυτό του στην ησυχία. Στην Ορθόδοξη ησυχαστική παράδοση, η εργασία που συνήθως του δίνεται είναι η συχνή επανάληψη κάποιας σύντομης «προσευχής-βέλους»· συνηθέστατα η προσευχή του Ιησού: Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ Θεού, ελέησόν με τον αμαρτωλόν.

Έχουμε διδαχτεί, όταν λέμε την Προσευχή του Ιησού, ν' αποφεύγουμε όσο είναι δυνατόν οποιαδήποτε ορισμένη εικόνα ή απεικόνιση. Με τα λόγια του αγ. Γρηγορίου Νύσσης: «Ο Νυμφίος είναι παρών αλλά δε φαίνεται». Η προσευχή του Ιησού δεν είναι μια μορφή φανταστικής εμβάθυνσης σε διάφορα γεγονότα στη ζωή του Χριστού. Αλλά εδώ παραβλέπουμε τις εικόνες, πρέπει να συγκεντρώσουμε ολόκληρη

την προσοχή μας επάνω, ή καλύτερα μέσα στις λέξεις. Η Προσευχή του Ιησού δεν είναι ένα υπνωτικό μαγικό άσμα, αλλά μια φράση γεμάτη νόημα, μια παράκληση που απευθύνεται σ' ένα άλλο Πρόσωπο. Αντικείμενό της δεν είναι η ανάπαυση αλλά η εγρήγορση, δεν είναι ο ληθαργος αλλά η ζωντανή προσευχή. Έτσι η Προσευχή του Ιησού δεν πρέπει να λέγεται μηχανικά αλλά μ' εσωτερική πρόθεση· ταυτόχρονα όμως οι λέξεις θάπρεπε να προφέρονται δίχως ένταση, βία ή άπρεπη έμφαση. Το σκοινί γύρω στο πνευματικό μας δέμα θα πρέπει νάναι τεντωμένο κι όχι αφημένο να κρέμεται χαλαρά· αλλά και δε θάπρεπε να δεθεί τόσο σφιχτά ώστε να χαρακώνει τις άκρες του δέματος.

Συνήθως διακρίνονται τρία επίπεδα ή βαθμοί στην εκφώνηση της Προσευχής του Ιησού. Αρχίζει σαν «προσευχή με τα χείλη», προφορική προσευχή. Έπειτα γίνεται πιο εσωτερική, καταλήγοντας σε «προσευχή του νου», νοητική προσευχή. Τελικά ο νους «κατέρχεται» στην καρδιά κι ενώνεται μαζί της κι έτσι η προσευχή γίνεται «προσευχή της καρδιας», ή για μεγαλύτερη ακρίβεια, και «προσευχή του νου μέσα στην καρδιά». Σ' αυτό το επίπεδο γίνεται προσευχή ολόκληρου του προσώπου -όχι πια κάτι που σκεφτόμαστε ή λέμε, αλλά κάτι που είμαστε· γιατί η απώτερη πρόθεση της πνευματικής Οδού δεν είναι μόνο ένα πρόσωπο που λέει προσευχές, από καιρό σε καιρό, αλλά ένα πρόσωπο που είναι προσευχή όλο τον καιρό. Η Προσευχή του Ιησού δηλαδή αρχίζει σαν μια σειρά από συγκεκριμένες πράξεις αλλ' ο τελικός της σκοπός είναι να θεμελιώσει σ' αυτόν που προσεύχεται μια κατάσταση προσευχής που είναι αμείωτη, που συνεχίζεται αδιάλειπτα ακόμη κι ανάμεσα σε άλλες δραστηριότητες.

Έτσι η προσευχή του Ιησού αρχίζει σαν προφορική προσευχή, όπως κάθε άλλη. Αλλ' η ρυθμική επανάληψη της ίδιας σύντομης φράσης ικανώνει τον ησυχαστή, χάρη στη μεγάλη απλότητα των λέξεων που χρησιμοποιεί, να προχωρήσει περ' από κάθε γλώσσα και εικόνες στο μυστήριο του Θεού. Μ' αυτό τον τρόπο η Προσευχή του Ιησού εξελίσσεται, με τη βοήθεια του Θεού, σ' αυτό που οι Δυτικοί συγγραφείς καλούν «προσευχή της τρυφερής προσοχής» ή «προσευχή της απλής ματιάς», όπου η ψυχή αναπαύεται μέσα στο Θεό δίχως μια αδιάκοπα εναλλασόμενη διαδοχή εικόνων, ιδεών και συναισθημάτων. Περ' απ' αυτό υπάρχει ακόμη ένα στάδιο, όπου η προσευχή του ησυχαστή παύει να είναι το αποτέλεσμα των δικών του προσπαθειών και γίνεται -οπωσδήποτε από καιρό σε καιρό- αυτό που οι Ορθόδοξοι συγγραφείς ονομάζουν «αυτενέργεια» και οι Δυτικοί το λέγουν «έκχυση». Παύει, μ' άλλα λόγια, να είναι η προσευχή «μου» και γίνεται, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, η προσευχή του Χριστού μέσα μου.

Βέβαια δεν πρέπει να φανταστεί κανείς ότι αυτή η μετάβαση από την προφορική προσευχή στην προσευχή της σιωπής ή από την «ενεργητική» στην «αυτενεργό» προσευχή γίνεται γρήγορα κι εύκολα.Ο ανώνυμος συγγραφέας του βιβλίου Ο Δρόμος ενός προσκυνητή δέχτηκε σαν δώρο τη συνεχή «αυτενεργό» προσευχή, μετά από λίγες μόνο βδομάδες εξάσκηση στην Επίκληση του Ονόματος του Ιησού, αλλά η περίπτωσή του είναι τελείως εξαιρετική και δεν θάπρεπε καθόλου να θεωρηθεί κανόνας. Αντίθετα, σ' αυτούς που απαγγέλουν την προσευχή του Ιησού δίνονται από καιρό σε καιρό στιγμές «αρπαγής» που έρχονται απρόσμενα σαν ελεύθερο δώρο, όπου τα λόγια της προσευχής υποχωρούν στο βάθος ή εξαφανίζονται τελείως και τ' αντικαθιστά μ' άμεση αίσθηση της παρουσίας και της αγάπης του Θεού. Αλλά, για τη μεγάλη πλειονότητα, αυτή η εμπειρία είναι μόνο μια σύντομη λάμψη και όχι μια συνεχής κατάσταση. Οπωσδήποτε θα ήταν κάθε άλλο παρά σοφό να προσπαθήσουμε να επιφέρουμε με τεχνητά μέσα αυτό που μπορεί να έρθει μόνο σαν καρπός της άμεσης ενέργειας του Θεού. Ο καλύτερος τρόπος, όταν επικαλούμαστε το Άγιο Όνομα, είναι να συγκεντρώνουμε όλες μας τις προσπάθειες στην απαγγελία των λέξεων· αλλιώς, με τις πρόωρες προσπάθειές μας ν' αποκτήσουμε τη δίχως λόγια προσευχή της καρδιάς, ίσως δούμε να καταλήγουμε στο να μη προσευχόμαστε καθόλου στην πραγματικότητα, αλλά να καθόμαστε απλώς μισοκοιμισμένοι. Ας ακολουθήσουμε τη συμβουλή του αγ. Ιωάννου της Κλίμακος: «Περιόρισε το μυαλό σου στα λόγια της προσευχής». Τα υπόλοιπα θα τα κάνει ο Θεός, αλλά με το δικό του τρόπο και στο δικό του χρόνο.

ΕΝΩΣΗ ΜΕ ΤΟ ΘΕΟ.

Η αποφατική μέθοδος, είτε στη θεολογική μας συζήτηση είτε στη ζωή μας της προσευχής, είναι φαινομενικά αρνητική ως προς το χαρακτήρα, αλλά στον τελικό της σκοπό είναι εξαιρετικά θετική. Το παραμέρισμα των σκέψεων και των εικόνων δεν οδηγεί σε κενό αλλά σε μια αφθονία που ξεπερνάει όλα όσα μπορεί να συλλάβει ή να εκφράσει ο ανθρώπινος νους. Ο δρόμος της άρνησης δε μοιάζει τόσο με το

ξεφλούδισμα ενός κρεμμυδιού, όσο με το χάραγμα ενός αγάλματος. Όταν ξεφλουδίζουμε ένα κρεμμύδι, βγάζουμε τη μια φλούδα μετά την άλλη, ώσπου τελικά δεν μένει καθόλου κρεμμύδι· τελειώνουμε και δεν έχουμε τίποτα. Ο γλύπτης όμως, όταν πελεκάει ένα κομμάτι μάρμαρο, αφαιρεί για ένα θετικό αποτέλεσμα. Δε λιγοστεύει το κομμάτι κάνοντάς το ένα σωρό τυχαίων κομματιών, αλλά με τη φαινομενικά καταστροφική ενέργεια του σπασίματος της πέτρας σε κομμάτια καταλήγει στο ν' αποκαλύψει ένα λογικό σχήμα.

Έτσι συμβαίνει, σ' ένα επίπεδο ανώτερο, με τη χρήση του αποφατισμού που κάνουμε. Αρνούμεθα, για να επιβεβαιώσουμε. Λέμε ότι κάτι δεν υπάρχει για να πούμε ότι κάτι υπάρχει. Ο δρόμος της άρνησης καταλήγει να είναι ο δρόμος της υπερ-κατάφασης. Το παραμέρισμά μας στις λέξεις και τις ιδέες είναι σαν ένα εφαλτήριο, απ' όπου πηδάμε μέσα στο θείο μυστήριο. Η αποφατική θεολογία, στην αληθινή και πλήρη έννοιά της, δεν οδηγεί σε μιαν απουσία αλλά σε μια παρουσία· δεν οδηγεί σε αγνωστικισμό αλλά σε μια ένωση αγάπης. Επομένως η αποφατική θεολογία είναι κάτι πολύ περισσότερο από μία καθαρά προφορική άσκηση όπου εξισορροπούμε θετικά αξιώματα με αρνήσεις. Σκοπός της είναι να μας φέρει σε μιαν άμεση συνάντηση μ' ένα προσωπικό Θεό, που ξεπερνάει άπειρα ο,τιδήποτε μπορούμε να πούμε γι' αυτόν, είτε αρνητικό είτε θετικό.

Αυτή η ένωση της αγάπης που αποτελεί τον αληθινό σκοπό της αποφατικής προσέγγισης είναι μια ένωση με το Θεό ως προς τις ενέργειές του και όχι την ουσία του. Φέρνοντας στο νου ό,τι ειπώθηκε νωρίτερα για την Τριάδα και την Ενσάρκωση, είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε τρία διαφορετικά είδη ένωσης:

Πρώτο, υπάρχει ανάμεσα στα τρία πρόσωπα της Τριάδος μια ένωση ως προς την ουσία· Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα είναι «ομοούσιοι». Αλλ' ανάμεσα στο Θεό και τους αγίους δεν γίνεται τέτοια ένωση. Αν και «θεούμενοι» οι άγιοι δεν γίνονται πρόσθετα μέλη της Τριάδος. Ο Θεός παραμένει Θεός κι ο άνθρωπος παραμένει άνθρωπος. Ο άνθρωπος γίνεται Θεός κατά χάρη, αλλ' όχι Θεός ως προς την ουσία. Αυτή η διάκριση μεταξύ Δημιουργού και δημιουργήματος συνεχίζεται ακόμη· γεφυρώνεται με την αμοιβαία αγάπη αλλά δεν εξαφανίζεται. Ο Θεός, όσο κοντά κι αν έρθει στον άνθρωπο, πάντα παραμένει ο «Όλως Έτερος». Δεύτερο, υπάρχει ανάμεσα στη θεία και την ανθρώπινη φύση του ενσαρκωθέντος Χριστού μια ένωση ως προς την υπόσταση, μια «υποστατική» ή προσωπική ένωση· η θεότητα και η ανθρώπινη φύση μέσα στο Χριστό είναι τόσο ενωμένες που αποτελούν ή ανήκουν σ' ένα μόνο πρόσωπο. Γι' άλλη μια φορά, η ένωση ανάμεσα στο Θεό και τους αγίους δεν είναι αυτού του είδους. Στη μυστική ένωση ανάμεσα στο Θεό και την ψυχή, υπάρχουν δύο πρόσωπα, όχι ένα (ή για μεγαλύτερη ακρίβεια, τέσσερα πρόσωπα: έν' ανθρώπινο, και τα τρία θεία πρόσωπα της αχώριστης Τριάδος). Είναι μια σχέση «Εγώ-Συ»· το «Συ» πάντα παραμένει «Συ», όσο κοντά κι αν έρθει το «Εγώ». Οι άγιοι βυθίζονται στην άβυσσο της θείας αγάπης αλλά δεν εξαφανίζονται. «Χριστοποίηση» δεν σημαίνει εκμηδένιση. Στον Μέλλοντα αιώνα ο Θεός είναι «τα πάντα εν πάσιν» (Α' Κορ. 15,28)· αλλά «ο Πέτρος είναι ο Πέτρος, ο Παύλος είναι ο Παύλος, ο Φίλιππος είναι ο Φίλιππος. Ο καθένας διατηρεί τη φύση του και την προσωπική του ταυτότητα αλλά όλοι είναι γεμάτοι από το Πνεύμα» (Οι Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου).

Αφού λοιπόν η ένωση ανάμεσα στο Θεό και στις ανθρώπινες υπάρξεις, που αυτός έχει δημιουργήσει, δεν είναι μια ένωση ούτε ως προς την ουσία ούτε ως προς την υπόσταση, μένει το τρίτο, ότι θα πρέπει νάναι μια ένωση ως προς τις ενέργειες. Οι άγιοι δεν γίνονται Θεός κατά την ουσία ούτε ένα πρόσωπο με το Θεό, αλλά συμμετέχουν στις ενέργειες του Θεού, δηλαδή, στη ζωή του, στη δύναμη, στη χάρη, στη δόξα. Οι ενέργειες, όπως έχουμε τονίσει, δεν πρέπει ν' «αντικειμενοποιηθούν» ή να θεωρηθούν σαν μεσάζοντες ανάμεσα στο Θεό και τον άνθρωπο· ένα «πράγμα» ή δώρο που ο Θεός απονέμει στη Δημιουργία του. Οι ενέργειες είναι πραγματικά ο ίδιος ο Θεός -όχι όμως ο Θεός όπως υφίσταται εν εαυτώ, στην εσωτερική του ζωή, αλλά ο Θεός όπως επικοινωνεί με τον εαυτό του με την αγάπη που εξωτερικεύεται. Αυτός που συμμετέχει στις ενέργειες του Θεού συναντά επομένως τον ίδιο το Θεό πρόσωπο με πρόσωπο μεσ' από μιαν άμεση και προσωπική ένωση αγάπης, όσο μπορεί να είναι ικανός γι' αυτό σαν δημιουργημένη ύπαρξη που είναι. Το να λέμε ότι ο άνθρωπος συμμετέχει στις ενέργειες αλλ' όχι στην ουσία του Θεού είναι σαν να λέμε ότι ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό υπάρχει ένωση μα όχι σύγχυση· εννοεί ότι επιβεβαιώνουμε σε σχέση με το Θεό, με τον πιο κυριολεκτικό κι εμφατικό τρόπο, ότι «Η ζωή του είναι δική μου», ενώ ταυτόχρονα αποκηρύσσουμε τον πανθεϊσμό. Βεβαιώνουμε την εγγύτητα του Θεού και συνάμα διακηρύσσουμε την ετερότητά του.

ΣΚΟΤΑΔΙ ΚΑΙ ΦΩΣ.

Όταν αναφέρονται οι άγιοι σ' αυτή «την ένωση ως προς την ενέργεια» που βρίσκεται πολύ πιο πέρ' απ' όλ' αυτά που κανείς μπορεί να φανταστεί ή να περιγράψει, έχουν χρησιμοποιήσει αναγκαστικά τη γλώσσα του παράδοξου και του συμβολισμού. Γιατί ο ανθρώπινος λόγος είναι προσαρμοσμένος ν' απεικονίζει ό,τι υφίσταται μέσα στο χώρο και το χρόνο: κι ακόμη κι εδώ ποτέ δεν μπορεί να δώσει μια εξαντλητική περιγραφή. Όσο για το άπειρο και το αιώνιο, εδώ ο ανθρώπινος λόγος δεν μπορεί να κάνει τίποτε περισσότερο από την υπόδειξη ή τον υπαινιγμό.

Τα δύο κύρια «σημάδια» ή σύμβολα που μας παρέχουν οι Πατέρες είναι το σκοτάδι και το φως. Όχι βέβαια ότι ο Θεός είναι ή φως ή σκοτάδι -μιλάμε με παραβολές ή αναλογίες. Ανάλογα με την προτίμησή τους στο ένα ή στο άλλο «σημάδι», οι μυστικοί συγγραφείς μπορούν να χαρακτηριστούν είτε «νυχτερινοί» είτε «ηλιακοί». Ο άγ. Κλήμης Αλεξανδρείας (αναφερόμενος στον Εβραίο συγγραφέα Φίλωνα), ο άγ. Γρηγόριος Νύσσης και ο άγ. Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης προτιμούν το «σημάδι» του σκοταδιού· ο Ωριγένης, ο άγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Ευάγριος, Οι Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου, ο άγ. Συμεών ο Νέος Θεολόγος και ο Άγ. Γρηγόριος Παλαμάς χρησιμοποιούν κυρίως το «σημείο» του φωτός.

Η γλώσσα «του σκότους», όπως αναφέρεται σχετικά με το Θεό, έχει την προέλευσή της στη βιβλική περιγραφή του Μωυσή πάνω στο Όρος Σινά, όπου λέγεται ότι μπήκε στο «γνόφο», όπου ήταν ο Θεός (Έξοδ. 20,21). Είναι σημαντικό ότι σ' αυτό το κομμάτι δεν λέγεται ότι ο Θεός είναι σκοτάδι, αλλ' ότι κατοικεί στο σκοτάδι· το σκοτάδι δεν υποδηλώνει την απουσία ή τη μη πραγματικότητα του Θεού, αλλά την ανικανότητα του ανθρώπινου νου μας να συλλάβει την εσώτερη φύση του Θεού. Το σκοτάδι είναι μέσα μας και όχι μέσα σ' αυτόν.

Η αρχική βάση για την γλώσσα του «φωτός» είναι η φράση του αγ.Ιωάννου «...ο Θεός φως εστι και σκοτία εν αυτώ ουκ έστιν ουδεμία» (Α' Ιω. 1,5). Ο Θεός αποκαλύπτεται ως φως, κυρίως, κατά τη Μεταμόρφωση του Χριστού στο Όρος Θαβώρ, όπου «... έλαμψε το πρόσωπο αυτού ως ο ήλιος, τα δε ιμάτια αυτού εγένετο λευκά ως το φως» (Ματθ. 17,2). Αυτό το θείο φως που είδαν οι τρείς μαθητές πάνω στο βουνό -και που είδαν επίσης πολλοί από τους αγίους την ώρα της προσευχής- δεν είναι τίποτε άλλο από τις άκτιστες ενέργειες του Θεού. Το φως του Θαβώρ, δηλαδή, δεν είναι ούτε φυσικό ούτε κτιστό φως, κι ακόμη ούτ' ένα καθαρά μεταφορικό «φως του νου». Αν και όχι υλικό, είναι οπωσδήποτε μια πραγματικότητα που υφίσταται αντικειμενικά. Όντας θείες, οι άκτιστες ενέργειες ξεπερνούν τις ανθρώπινές μας δυνάμεις περιγραφής· κι έτσι ονομάζοντας αυτές τις ενέργειες «φως» αναπόφευκτα επιστρατεύουμε τη γλώσσα του «σημείου» και του συμβόλου. Όχι ότι οι ενέργειες είναι οι ίδιες απλώς συμβολικές. Υφίστανται πραγματικά αλλά δεν μπορούν να περιγραφούν με λέξεις· όταν αναφερόμαστε σ' αυτές σαν «φως» χρησιμοποιούμε τον λιγότερο παραπλανητικό όρο, αλλά η γλώσσα μας δεν πρέπει να ερμηνεύεται με κυριολεξία.

Αν και μη φυσικό, το θείο φως μπορεί να το δει ένας άνθρωπος με τα φυσικά του μάτια με την προϋπόθεση ότι οι αισθήσεις του έχουν μεταμορφωθεί από τη θεία χάρη. Τα μάτια του δεν βλέπουν το φως με τις φυσικές δυνάμεις της αντίληψης, αλλά με τη δύναμη του Αγίου Πνεύματος που ενεργεί μέσα του.

«Το σώμα θεώνεται ταυτόχρονα με την ψυχή» (Άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής). Αυτός που βλέπει το θείο φως διαχέεται ολόκληρος απ' αυτό, έτσι το σώμα του λάμπει με τη δόξα που θεωρεί. Ο ίδιος γίνεται φως. Ο Vladimir Lossky δεν μιλούσε μόνο μεταφορικά όταν έγραφε: «Η φωτιά της χάριτος που έχει ανάψει το Άγιο Πνεύμα στις καρδιές των Χριστιανών, τους κάνει να λάμπουν σαν κεριά μπροστά στον Υιό του Θεού». Οι Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου βεβαιώνουν σχετικά μ' αυτή τη μεταμόρφωση του σώματος του ανθρώπου: Όπως ακριβώς το σώμα του Κυρίου δοξάστηκε, όταν ανέβηκε στο Όρος και μεταμορφώθηκε μέσα στη δόξα του Θεού και στο άπειρο φως, έτσι και τα σώματα των αγίων δοξάζονται και λάμπουν σαν αστραπή... «και εγώ την δόξαν ην δέδωκάς μοι δέδωκα αυτοίς» (Ιω.17,22)· όπως πολλές λάμπες ανάβονται από μια φλόγα, έτσι τα σώματα των αγίων,που είναι μέλη του Χριστού, πρέπει να είναι ό,τι είναι ο Χριστός και τίπο' άλλο.... Η ανθρώπινη φύση μας μεταμορφώνεται μέσα στη δύναμη του Θεού και ανάβει σα φλόγα και φως.

Στους βίους των αγίων, και των Δυτικών και των Ανατολικών, υπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα τέτοιου σωματικού δοξασμού. Όταν ο Μωυσής κατέβηκε από το σκοτάδι του Σινά, το πρόσωπό του έλαμπε τόσο πολύ, που κανείς δεν μπορούσε να το ατενίσει κι έπρεπε να βάλει ένα κάλυμμα επάνω του όταν

μιλούσε με τους άλλους (Έξ. 34, 29-35). Στ' Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου λέγεται πως ένας μαθητής κοίταξε μεσ' από το παράθυρο του κελλιού του Αββά Αρσενίου και είδε το γέροντα «ωσεί φλόγα πυρός». Για τον Αββά Παμβώ λέγεται: «Τόσο τον δόξασε ο Θεός, ώστε κανείς δεν μπορούσε να κοιτάξει στο πρόσωπό του από τη δόξα που είχε». Δεκατέσσερις αιώνες αργότερα ο Nicolas Motovilov χρησιμοποιεί αυτά τα λόγια για να περιγράψει μια συνομιλία με τον στάρετς του Άγ. Σεραφείμ του Sarov: «Φαντάσου μέσα στο κέντρο του ήλιου, στην εκθαμβωτική λαμπρότητα που έχουν οι ακτίνες του το μεσημέρι, το πρόσωπο ενός ανθρώπου να σου μιλάει».

Σε μερικούς συγγραφείς οι ιδέες του φωτός και του σκότους είναι συνδυασμένες. Ο Henry Vaughan μιλάει για ένα «εκθαμβωτικό σκοτάδι» εν Θεώ, ενώ ο άγ. Διονύσιος χρησιμοποιεί χρησιμοποιεί τη φράση «λαμπρότητα του θείου Γνόφου». Αλλού ο άγ. Διονύσιος λέει: «Το Θείο σκότος είναι το απρόσιτο φως όπου λέγεται ότι κατοικεί ο Θεός». Δεν υπάρχει αντίφαση σ' αυτή τη γλώσσα, γιατί για το Θεό: «ότι σκότος ου σκοτισθήσεται από σου, και νυξ ως ημέρα φωτισθήσεται· ως το σκότος αυτής ούτω και το φως αυτής» (Ψαλμ. 139,12). Καθώς το θέτει ο Jacob Boehme, «το σκοτάδι δεν είναι απουσία του φωτός, αλλά ο τρόμος που προέρχεται από το εκτυφλωτικό φως». Αν λέγεται ότι ο Θεός κατοικεί στο σκοτάδι, αυτό δε σημαίνει ότι υπάρχει στο Θεό κάποια έλλειψη ή στέρηση, αλλά ότι είναι ο ίδιος μία πληρότητα δόξας και αγάπης περ' από τη δική μας αντίληψη.

***

Η προσευχή είναι η δοκιμή για το κάθε τι.
Αν η προσευχή είναι σωστή, το κάθε τι είναι σωστό.
(Επίσκοπος Θεοφάνης ο Έγκλειστος).

«Εγγίσατε τω Θεώ, και εγγιεί υμίν» (Ιακ. 4,8). Εμείς πρέπει ν' αρχίσουμε. Αν κάνουμε ένα βήμα προς τον Κύριο, κάνει δέκα αυτός προς εμάς -αυτός που είδε τον Άσωτο Υιό ενώ ήταν ακόμη σε απόσταση, και ένιωσε συμπάθεια κι έτρεξε και τον αγκάλιασε. (Tito Colliander).

"Όσο πιο πολύ η ψυχή προχωρεί, τόσο μεγαλύτεροι είναι οι εχθροί που εναντίον τους πρέπει να μάχεται Είσαι ευλογημένος, αν η πάλη γίνεται πιο άγρια εναντίον σου την ώρα της προσευχής. Μη νομίσεις ότι απόκτησες καμιάν αρετή, πριν χύσεις το αίμα σου στην πάλη σου γι' αυτήν. Ως το θάνατο πρέπει να πολεμάς εναντίον της αμαρτίας, αντιστεκόμενος μ' όλη σου τη δύναμη. Μην επιτρέπεις στα μάτια σου να κοιμηθούν ή στα βλέφαρά σου να κλείσουν ως την ώρα του θανάτου σου, αλλά δούλεψε δίχως σταματημό, ώστε ν' απολαύσεις ζωή δίχως τέλος." (Ευάγριος ο Ποντικός).

"Κάποτε ρωτήθηκε ένας μοναχός: Τι κάνετε εκεί στο μοναστήρι; Κι αυτός απάντησε: Πέφτουμε και σηκωνόμαστε, πέφτουμε και σηκωνόμαστε, πέφτουμε και πάλι σηκωνόμαστε." (Tito Colliander).

"Αν κάποιος δεν δώσει τον εαυτό του ολοκληρωτικά στο Σταυρό, μ' ένα πνεύμα ταπείνωσης και αυταπάρνησης· αν δεν ρίξει τον εαυτό του κάτω να ποδοπατηθεί απ' όλους και να περιφρονηθεί, δεχόμενος την αδικία, την καταφρόνια και την κοροϊδία· αν δεν υποστεί όλ' αυτά τα πράγματα με χαρά για χάρη του Κυρίου, δίχως ν' απαιτεί κανένα είδος ανθρώπινης ανταμοιβής για ό,τιδήποτε -δόξα ή τιμή ή τις ευχαριστήσεις της τροφής, του ποτού, των ρούχων- δεν μπορεί να γίνει ένας αληθινός Χριστιανός." (Άγ. Μάρκος ο Μοναχός)

"Αν θέλεις να γίνεις νικητής, δοκίμασε τα μαρτύρια του Χριστού στο πρόσωπό σου, ώστε να διαλεχτείς για να γευτείς τη δόξα του. Γιατί, αν υποφέρουμε μαζί του, και θα δοξαστούμε μαζί του. Ο νους δεν μπορεί να δοξαστεί με τον Ιησού, αν το σώμα δεν υποφέρει για τον Ιησού. Ευλογημένος είσαι αν υποφέρεις για χάρη της δικαιοσύνης. Κοίταξε, από χρόνια και γενιές ο δρόμος του Θεού έχει λειανθεί από το Σταυρό και το θάνατο. Ο δρόμος προς το Θεό είναι ένας καθημερινός Σταυρός. Ο Σταυρός είναι η πύλη των μυστηρίων." (Άγ. Ισαάκ ο Σύρος)

"Το να γίνεις «απαθής» -με την Πατερική και όχι τη Στωική έννοια του όρου- παίρνει καιρό και θέλει σκληρή δουλειά, με αυστηρή ζωή, νηστεία και αγρυπνία, προσευχή, ιδρώτα αίματος, ταπείνωση, την καταφρόνια του κόσμου, σταύρωση, τα καρφιά, τη λόγχη στην πλευρά, το ξύδι και τη χολή, εγκατάλειψη απ' τον καθένα, προσβολές από τρελλούς αδελφούς συσταυρωμένους, βλαστήμιες απ' τους περαστικούς: και μετά - ανάσταση εν Κυρίω, την αθάνατη αγιότητα του Πάσχα." (π. Θεόκλητος Διονυσιάτης)

"Να προσεύχεσαι απλά. Μην περιμένεις να βρεις μες στην καρδιά σου κανένα αξιόλογο δώρο της προσευχής. Να θεωρείς τον εαυτό σου ανάξιο γι' αυτό. Τότε θα βρεις γαλήνη. Χρησιμοποίησε την άδεια, παγωμένη ξηρασία της προσευχής σου σαν τροφή για την ταπείνωσή σου. Να επαναλαμβάνεις συνεχώς: Δεν είμαι άξιος, Κύριε, δεν είμαι άξιος! Αλλά να το λες ήρεμα, δίχως ταραχή. Αυτή η ταπεινή προσευχή θα γίνει δεκτή απ' το Θεό. Όταν εξασκείσαι στην Προσευχή του Ιησού, να θυμάσαι ότι το πιο σημαντικό απ' όλα είναι η ταπείνωση· έπειτα η ικανότητα -όχι μόνον η απόφαση- να διατηρείς πάντα ένα οξύ αίσθημα ευθύνης απέναντι στο Θεό, απέναντι στον πνευματικό οδηγό, στους ανθρώπους, ακόμη και στα πράγματα. Να θυμάσαι, επίσης, ότι ο Ισαάκ ο Σύρος μας προειδοποιεί πως η οργή του Θεού επισκέπτεται όλους όσοι αρνούνται τον πικρό σταυρό της αγωνίας, το σταυρό του πραγματικού πόνου, και που, πασχίζοντας με οράματα και ιδιαίτερα χαρίσματα στην προσευχή, πεισματικά γυρεύουν να οικειοποιηθούν τη δόξα του Σταυρού. Επίσης, λέει, «η χάρη του Θεού έρχεται μόνη της, ξαφνικά, δίχως εμείς να τη δούμε να πλησιάζει. Έρχεται όταν ο τόπος είναι καθαρός». Γι' αυτό προσεκτικά, μ' επιμέλεια, συνεχώς να καθαρίζεις τον τόπο· σάρωσέ τον με το σάρωθρο της ταπείνωσης." (Στάρετς Μακάριος του Optino)

"Όταν έχουμε φράξει όλα τ' ανοίγματα με την ενθύμηση του Θεού,ο νους μας ζητάει απαιτητικά κάποιο έργο που θα ικανοποιήσει την ανάγκη του για δραστηριότητα. Για την τέλεια εκπλήρωση του σκοπού του, δεν θάπρεπε να του δώσουμε τίποτε άλλο παρά την προσευχή «Κύριε Ιησού». Άφησε το νου συνέχεια να συγκεντρώνεται σ' αυτές τις λέξεις μέσα στο εσωτερικό του άδυτο με τέτοια ένταση, ώστε να μη στρέφεται σε διανοητικές εικόνες. Όπως μια μητέρα διδάσκει στο μικρό της το όνομα «πατέρας» και βάζει το παιδί να επαναλαμβάνει τη λέξη μαζί της πάλι και πάλι, μέχρις ότου το καταφέρει να χρησιμοποιεί αυτό το όνομα περισσότερο από κάθε άλλη παιδική κραυγή, έτσι ώστε ακόμη κι όταν είναι κοιμισμένο να φωνάζει δυνατά τον πατέρα του, έτσι πρέπει η ψυχή να μάθει να επαναλαμβάνει και να κραυγάζει: «Κύριε Ιησού!»" (Άγ. Διάδοχος Φωτικής)

"Η Προσευχή του Ιησού βοηθάει στο να υψωθεί ολόκληρη η ζωή, το σώμα και η ψυχή σ' ένα επίπεδο όπου οι αισθήσεις και η φαντασία δεν αναζητούν πια εξωτερική αλλαγή ή ερεθισμό· όπου όλα υπόκεινται στον ένα σκοπό: του να συγκεντρωθεί όλη η προσοχή του σώματος και της ψυχής πάνω στο Θεό, υπό την έννοια ότι ο κόσμος αναζητείται και γνωρίζεται μέσα στην ομορφιά του Θεού και όχι ο Θεός μέσα στην ομορφιά του κόσμου." (μοναχή Μαρία της Normandy)

"Τι σημαίνει τώρα το ότι ο Μωυσής μπαίνοντας στο σκοτάδι, είδε έτσι το Θεό μέσα σ' αυτό; Το κείμενο της Γραφής μας διδάσκει εδώ ότι, όπως ο νους προοδεύει και με μια μεγαλύτερη και τελειότερη προσοχή κατορθώνει να κατανοήσει τι είναι η γνώση της πραγματικότητας, όσο περισσότερο πλησιάζει στη θεωρία τόσο βλέπει ότι η θεία φύση δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο στοχασμού. Γιατί, αφήνοντας πίσω κάθε εξωτερική εμφάνιση, όχι μόνον εκείνα που μπορούν να συλλάβουν οι αισθήσεις, αλλά κι εκείνα που η λογική νομίζει ότι βλέπει, προχωρεί συνεχώς προς αυτό που βρίσκεται πιο μέσα, ωσότου με τη δράση της διανοίας εισχωρεί μέσα σ' αυτό που δεν μπορεί να θεαθεί ή να κατανοηθεί· και εκεί βλέπει το Θεό. Η αληθινή γνώση και το αληθινό όραμα αυτού που ψάχνουμε συνίστανται ακριβώς σ' αυτό -στη μη όραση· γιατί αυτό που ψάχνουμε υπερβαίνει όλη τη γνώση, και παντού είναι αποκομένο από μας με το σκοτάδι της ακαταληψίας. " (Άγ. Γρηγόριος Νύσσης)

"Στη μυστική θεωρία ένας άνθρωπος δεν βλέπει ούτε με το νου ούτε με το σώμα, αλλά με το Πνεύμα· και με πλήρη βεβαιότητα ξέρει ότι κοιτάζει υπερφυσικά ένα φως που ξεπερνάει όλα τ' άλλα φώτα. Αλλά δεν ξέρει με ποιο όργανο βλέπει αυτό το φως, ούτε μπορεί ν' αναλύσει τη φύση του οργάνου· γιατί οι δρόμοι του Πνεύματος μέσω του οποίου βλέπει, είναι ανεξιχνίαστοι. Και αυτό είναι που ο Απ. Παύλος βεβαίωσε, όταν άκουσε πράγματα που δεν είναι θεμιτό για τον άνθρωπο να εκφράσει και είδε πράγματα που κανείς δεν μπορεί να δει: «...είτε εν σώματι είτε χωρίς του σώματος ουκ οίδα» (Β' Κορ. 12,3) -δηλαδή, δεν ήξερε αν ήταν ο νους του ή το σώμα του που τα είδαν. Γιατί δεν διέκρινε αυτά τα πράγματα με την αίσθηση, κι όμως το όραμά του ήταν τόσο καθαρό όσο εκείνο με το οποίο βλέπουμε τ' αντικείμενα της αισθητής όρασης, και ακόμη πιο καθαρό. Είδε τον εαυτό του να μεταφέρεται μέσα στη μυστηριώδη γλυκύτητα του οράματός του· δεν μεταφέρθηκε μόνο έξω από κάθε αντικείμενο και σκέψη αλλ' ακόμη έξω κι απ' τον εαυτό του. Αυτή η ευτυχισμένη και χαρούμενη εμπειρία που κατέκλυσε τον Παύλο και έκανε το νου του να περάσει περ' απ' όλα τα πράγματα σε έκσταση, που τον έκανε να στραφεί ολοκληρωτικά στον εαυτό του, αυτή η εμπειρία πήρε τη μορφή φωτός -φωτός αποκαλυπτικού, αλλά τέτοιου που δεν του αποκάλυψε τ' αντικείμενα της αισθητής όρασης. Ήταν ένα φως δίχως σύνορα ή περιορισμό κάτω ή πάνω ή στα πλάγια· δεν είδε κανένα όριο στο φως

που του παρουσιάστηκε κι έλαμψε γύρω του, αλλά ήταν σαν ένας ήλιος άπειρα λαμπρότερος και μεγαλύτερος από το σύμπαν· και στη μέση σ' αυτό το φως στεκόταν ο ίδιος, έχοντας γίνει όλος μάτια. Τέτοιο, λίγο-πολύ, ήταν το όραμά του." (Άγ. Γρηγόριος Παλαμάς)

"Όταν η ψυχή κρίνεται άξια ν' απολαύσει την κοινωνία με το Πνεύμα του φωτός του Θεού, και όταν ο Θεός λάμπει πάνω της με την ομορφιά της άφατης δόξας του, ετοιμάζοντάς την για θρόνο και κατοικία δική του, γίνεται όλη φως, όλη πρόσωπο, όλη μάτια· και δεν υπάρχει μέρος σ' αυτή που να μην είναι γεμάτο από τα πνευματικά μάτια του φωτός. Δεν υπάρχει μέρος σ' αυτή που νάναι στο σκοτάδι, αλλά έχει γίνει ολότελα και σε κάθε μεριά φως και πνεύμα." (Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου)

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ΘΕΟΣ ΩΣ ΑΙΩΝΙΟΤΗΤΑ

«Μνήσθητί μου, Κύριε, όταν έλθης εν τη βασιλεία σου» (Λουκ. 23,42).

"Σ' όλες τις ψυχές που αγαπούν το Θεό, σ' όλους τους αληθινούς Χριστιανούς, θάρθει κάποιος πρώτος μήνας του Χρόνου, σαν τον Απρίλη, μια μέρα ανάστασης." (Ομιλίες του Αγ. Μακαρίου)

"Όταν ο Αββάς Ζαχαρίας επρόκειτο να πεθάνει, τον ρώτησε ο Αββάς Μωϋσής: «Τι βλέπεις;» Και ο Αββάς Ζαχαρίας απάντησε: «Πάτερ, δεν είναι καλύτερα να μην πω τίποτε;» «Ναι, παιδί μου», είπε ο Αββάς Μωϋσής, «είναι καλύτερα να μην πεις τίποτε»." Αποφθέγματα των Πατέρων της Ερήμου)

"Ο λόγος είναι το όργανο αυτού του κόσμου. Η σιωπή είναι το μυστήριο του μέλλοντος αιώνος." (Άγ. Ισαάκ ο Σύρος)

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΠΛΗΣΙΑΖΕΙ

«Προσδοκώ ανάστασιν νεκρών και ζωήν του Μέλλοντος Αιώνος». Στραμένο προς το μέλλον, το «Πιστεύω» τελειώνει με μια νότα προσδοκίας. Αλλά, αν και τα Έσχατα πράγματα θάπρεπε ν' αποτελούν το σημείο για μια συνεχή αναφορά σ' όλη αυτή την επίγεια ζωή, δεν μπορούμε να μιλήσουμε με καμιά λεπτομέρεια για την πραγματικότητα του Μέλλοντος Αιώνος. «Αγαπητοί», γράφει ο άγ. Ιωάννης, «νυν τέκνα Θεού εσμέν, και ούπω εφανερώθη τι εσόμεθα» (Α' Ιω. 3,2). Μεσ' από την πίστη μας στο Χριστό, αποκτάμε πότε-πότε μια ζωντανή, προσωπική σχέση με το Θεό· και ξέρουμε, όχι σαν υπόθεση, αλλά σαν πραγματικό γεγονός εμπειρίας, ότι αυτή η σχέση ήδη έχει μέσα της τα σπέρματα της αιωνιότητας. Αλλά σαν τι μοιάζει το να μη ζει κανείς μέσα στη ροή του χρόνου παρά μέσα στο αιώνιο Τώρα, όχι κάτω από τις συνθήκες της πτώσης αλλά μέσα σ' ένα σύμπαν όπου ο Θεός είναι «τα πάντα τοις πάσι» -απ' αυτό έχουμε μόνο μερικές λάμψεις μα όχι καθαρή αντίληψη· κι έτσι θάπρεπε πάντα να μιλάμε με προσοχή, σεβόμενοι την απαίτηση της σιωπής.

Υπάρχουν όμως τουλάχιστον τρία πράγματα που έχουμε το δικαίωμα να βεβαιώσουμε δίχως αμφιβολία· ότι ο Χριστός θα ξανάρθει μέσα σε δόξα· ότι με τον ερχομό του θ' αναστηθούμε από τους νεκρούς και θα κριθούμε· και ότι «της βασιλείας αυτού ουκ έσται τέλος» (Λουκ. 1,33).

Πρώτα, λοιπόν, η Γραφή και η Ιερή Παράδοση μας μιλούν πολλές φορές για τη Δευτέρα Παρουσία. Δεν μας δίνουν λαβές για να υποθέσουμε ότι, μέσω μιας σταθερής προόδου μέσα «στον πολιτισμό», ο κόσμος θα καλυτερεύει, βαθμιαία, μέχρις ότου το ανθρώπινο γένος καταφέρει να εγκαταστήσει τη βασιλεία του Θεού πάνω στη γη. Η Χριστιανική άποψη για την ιστορία του κόσμου είναι τελείως αντίθετη σ' αυτό το είδος της εξελικτικής αισιοδοξίας. Αυτά που διδαχτήκαμε να περιμένουμε είναι: καταστροφές στο φυσικό κόσμο, συνεχείς πόλεμοι μεταξύ των ανθρώπων, σύγχυση και απόσταση ανάμεσα σ' αυτούς που καλούν τους εαυτούς τους Χριστιανούς (βλ. ιδιαίτερα Ματθ. 24,3-27). Αυτή η περίοδος της αναταραχής θα κορυφωθεί με την εμφάνιση του «ανθρώπου της αμαρτίας» (Β' Θεσ. 2,3-4) ή Αντίχριστου, που, σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία στην Ορθόδοξη Εκκλησία, δεν θα είναι ο ίδιος ο Διάβολος, αλλά ένας άνθρωπος, ένας αληθινός άνθρωπος, στον οποίο θα είναι συγκεντρωμένες όλες οι δυνάμεις του κακού και που για ένα διάστημα θα κρατήσει ολόκληρο τον κόσμο κάτω από την εξουσία του. Η σύντομη βασιλεία του Αντιχρίστου θα τερματιστεί απότομα με τη Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου, τούτη τη φορά όχι με τρόπο κρυφό, όπως στη γέννησή του στη Βηθλεέμ, αλλά καθημένου εκ δεξιών της δυνάμεως και ερχομένου επί των νεφελών του ουρανού»(Ματθ. 26,64). Έτσι η πορεία της ιστορίας θα φτάσει σ' ένα ξαφνικό και δραματικό τέλος, με μιαν άμεση παρέμβαση από το θείο χώρο.

Ο ακριβής χρόνος της Δευτέρας Παρουσίας μας είναι κρυφός: «ουχ υμών εστι γνώναι χρόνους ή καιρούς ους ο Πατήρ έθετο εν τη ιδία εξουσία» (Πραξ. 1,7). Ο Κύριος θα έρθει «ως κλέπτης εν νυκτί» (Α' Θεσ. 5,2). Αυτό σημαίνει ότι, αποφεύγοντας την καιροσκοπία για την ακριβή ημερομηνία, πρέπει να είμαστε πάντα έτοιμοι και σε κατάσταση αναμονής. « Α δε υμίν λέγω, πάσι λέγω· γρηγορείτε» (Μαρκ. 13,37). Γιατί, άσχετ' αν το Τέλος έρθει αργά ή γρήγορα, στην ανθρώπινη χρονική κλίμακα είναι πάντα

επικείμενο, πνευματικά πάντοτε πολύ κοντά. Πρέπει να έχουμε στις καρδιές μας μια αίσθηση ετοιμότητας. Με τα λόγια του Μεγάλου Κανόνος του Αγ. Ανδρέου Κρήτης, που διαβάζεται κάθε Τεσσαρακοστή, λέμε:

Ψυχή μου, ψυχή μου, ανάστα, τι καθεύδεις;
Το Τέλος εγγίζει, και μέλλεις θορυβείσθαι.
Ανάνηψον ουν, ίνα φείσηταί σου Χριστός ο Θεός, ο πανταχού παρών και τα πάντα πληρών.

Η ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΝΟΙΞΗ

Δεύτερο, σαν Χριστιανοί πιστεύουμε όχι μόνο στην Αθανασία της ψυχής αλλά και στην Ανάσταση του σώματος. Σύμφωνα με την υπόδειξη του Θεού στην πρώτη μας δημιουργία, η ανθρώπινη ψυχή και το ανθρώπινο σώμα είναι αλληλεξαρτώμενα και κανένα δεν μπορεί να υφίσταται σωστά δίχως το άλλο. Σα συνέπεια της πτώσης, με το σωματικό θάνατο, αυτά τα δύο χωρίζονται, αλλ' αυτός ο χωρισμός δεν είναι τελικός και διαρκής. Στη Δεύτερη Έλευση του Χριστού, θα εγερθούμε απ' τους νεκρούς με την ψυχή μας και το σώμα μας· και έτσι, έχοντας ξανά ενωμένη την ψυχή με το σώμα, θα παρουσιαστούμε μπροστά στον Κύριό μας για την Τελική Κρίση.

Η Κρίση, όπως τονίζει με έμφαση το Ευαγγέλιο του Αγ. Ιωάννου, συνεχίζεται όλον τον καιρό σ' όλη τη διάρκεια της επίγειας ζωής μας. Όποτε, συνειδητά ή ασύνειδα διαλέγουμε το καλό, ήδη εισερχόμαστε προκαταβολικά στην αιώνια ζωή· όποτε διαλέγουμε το κακό παίρνουμε μια πρόγευση από την κόλαση. Η Τελική Κρίση κατανοείται καλύτερα σαν η στιγμή της αλήθειας, οπότε το κάθε τι έρχεται στο φως, όταν όλες οι πράξεις της εκλογής μας αποκαλύπτονται μ' όλες τους τις συνέπειες, όταν αντιλαμβανόμαστε με απόλυτη διαύγεια ποιοι είμαστε και ποιο υπήρξε το βαθύ νόημα και ο σκοπός της ζωής μας. Κι έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την τελική διευκρίνιση, θα εισέλθουμε -με την ψυχή και το σώμα ξαναενωμένα- στον ουρανό ή στην κόλαση, στην αιώνια ζωή ή στον αιώνιο θάνατο.

Ο Χριστός είναι ο κριτής· κι όμως, από μιαν άλλη άποψη, εμείς εκφέρουμε την κρίση για τους εαυτούς μας. Αν κάποιος είναι στην κόλαση, δεν είναι γιατί ο Θεός τον φυλάκισε εκεί, αλλά γιατί εκεί είναι ο τόπος που ο ίδιος διάλεξε να βρίσκεται. Οι χαμένοι στην κόλαση είναι αυτοκαταδικασμένοι, αυτοσκλαβωμένοι· σωστά έχει ειπωθεί ότι οι πύλες της κόλασης είναι κλειδωμένες από μέσα.

Πώς μπορεί ένας Θεός αγάπης να δεχτεί ότι ακόμη κι ένα μόνο από τα πλάσματα που έχει φτιάξει θα μπορούσε να μείνει για πάντα στην κόλαση; Εδώ υπάρχει ένα μυστήριο που, από τη δική μας άποψη στην παρούσα ζωή, δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα βυθομετρήσουμε. Το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να κρατάμε σε ισορροπία δυο αλήθειες αντίθετες αλλά όχι αντιφατικές. Πρώτο, ότι ο Θεός έχει δώσει στον άνθρωπο ελεύθερη θέληση κι έτσι αιώνια είναι στην εξουσία του ανθρώπου ν' απωθήσει το Θεό. Δεύτερο, ότι αγάπη σημαίνει συμπάθεια, συμμετοχή, κι έτσι, αν υπάρχουν κάποιοι που μένουν αιώνια στην κόλαση, κατά κάποιο τρόπο και ο Θεός βρίσκεται εκεί μαζί τους. Είναι γραμένο στους Ψαλμούς, «εάν καταβώ εις τον άδην πάρει» (Ψαλμ. 139,7)· και ο αγ. Ισαάκ ο Σύρος λέει: «Είναι λάθος να φανταζόμαστε ότι οι αμαρτωλοί στην κόλαση είναι αποκομένοι από την αγάπη του Θεού». Η θεϊκή αγάπη βρίσκεται παντού και δεν αποδιώχνει κανένα. Εμείς, όμως, από τη δική μας πλευρά, είμαστ' ελεύθεροι ν' απωθήσουμε τη θεϊκή αγάπη: δεν μπορούμε ωστόσο να το κάνουμε δίχως να προξενήσουμε πόνο στους εαυτούς μας, και όσο πιο τελική είναι η απώθησή μας, τόσο πιο πικρή είναι η οδύν η μας.

«Στην ανάσταση» λένε Οι Ομιλίες του αγ. Μακαρίου, «όλα τα μέλη του σώματος θ' αναστηθούν: ούτε μια τρίχα δεν θα χαθεί» (πρβλ. Λουκ. 21,18). Ταυτόχρονα λέγεται ότι το αναστημένο σώμα θα είναι «πνευματικό σώμα» (βλ. Α' Κορ. 15,35-46). Αυτό δεν σημαίνει ότι στην ανάσταση τα σώματά μας κατά κάποιο τρόπο θα εξαϋλωθούν· αλλά θα πρέπει να θυμόμαστε ότι η ύλη, όπως την ξέρουμε σ' αυτό τον πεπτωκότα κόσμο, μ' όλη της την αδράνεια και αδιαφάνεια δεν είναι η ίδια εκείνη ύλη, που ο Θεός την προόριζε να είναι. Ελευθερωμένο από την πλαδαρότητα της πεπτωκυίας σάρκας το σώμα στην ανάσταση θα μετέχει στις ιδιότητες του ανθρώπινου σώματος του Χριστού κατά τη Μεταμόρφωση κι έπειτα στην Ανάσταση. Αλλά, αν και μεταμορφωμένο, το σώμα μας στην ανάσταση θα αναγνωρίζεται ακόμη σαν το ίδιο σώμα, που έχουμε τώρα· θα υπάρχει μια συνέχεια ανάμεσα στα δύο. Με τα λόγια του αγ. Κυρίλλου Ιεροσολύμων:

Είναι αυτό το ίδιο σώμα που θ' αναστηθεί, αν και όχι στην τωρινή του κατάσταση της αδυναμίας· γιατί θα ενδυθεί «αφθαρσία» (Α' Κορ. 15,53) κι έτσι θα μεταμορφωθεί... Δεν θα χρειάζεται πια

τις τροφές που τρώμε τώρα για να το διατηρήσουμε ζωντανό, ούτε σκάλες για να το ανεβάσουμε· γιατί θα γίνει πνευματικό και θα είναι κάτι το θαυμάσιο, τέτοιο που δεν μπορούμε να το περιγράψουμε όπως πρέπει.

Και ο άγ. Ειρηναίος μαρτυρεί:

Ούτε η δομή ούτε η ουσία της δημιουργίας καταστρέφεται. Είναι μόνο το «σχήμα του κόσμου τούτου» (Α' Κορ. 7,31) που περνάει -δηλαδή οι συνθήκες που δημιούργησε η πτώση. Και όταν αυτό το «σχήμα» θα έχει παρέλθει, ο άνθρωπος θ' ανανεωθεί και θα ανθίσει σε μια ακμή ζωής που θα είναι άφθαρτη,έτσι ώστε να μη μπορεί πια να γεράσει. Θα υπάρξει «ουρανός καινός και γη καινή» (Αποκ. 21,1)· και σ' αυτό τον καινούργιο ουρανό και την καινούργια γη ο άνθρωπος θα κατοικεί πάντα νέος και για πάντα συνομιλώντας με το Θεό.

«Ουρανός καινός και γη καινή»: ο άνθρωπος δεν σώζεται από το σώμα του αλλά μέσα σ' αυτό· δεν σώζεται από τον υλικό κόσμο αλλά μαζί μ' αυτόν. Επειδή ο άνθρωπος είναι ο μικρόκοσμος και ο σύνδεσμος της δημιουργίας, η σωτηρία του έχει σχέση επίσης με τη συμφιλίωση και τη μεταμόρφωση όλης της έμψυχης και της άψυχης δημιουργίας γύρω του -τη λύτρωσή του «από της δουλείας της φθοράς» και την είσοδο «εις την ελευθερίαν της δόξης των τέκνων του Θεού» (Ρωμ. 8,21). Στην Καινή γη του Μέλλοντος Αιώνος υπάρχει σίγουρα μία θέση όχι μόνο για τον άνθρωπο αλλά και για τα ζώα: μέσα και μέσω του ανθρώπου θα μετέχουν κι αυτά στην αθανασία, όπως και οι βράχοι, τα δέντρα και τα φυτά, η φωτιά και το νερό.

ΕΝΑ ΤΑΞΙΔΙ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΑΠΕΙΡΟ

Τρίτο, αυτό το βασίλειο της ανάστασης, όπου με το έλεος του Θεού θα κατοικούμε με την ψυχή και το σώμα μας ξαναενωμένα, είναι ένα βασίλειο που «δεν θα έχει τέλος». Η αιωνιότητά του και το άπειρό του είναι πέρ' απ' τη σκοπιά της πεπτωκυίας μας φαντασίας· αλλά για δυο πράγματα οπωσδήποτε θάπρεπε νάμαστε σίγουροι. Πρώτα, η τελειότητα δεν είναι ομοιογενής αλλά διαφοροποιημένη. Δεύτερο, η τελειότητα δεν είναι στατική αλλά δυναμική.

Πρώτα, αιωνιότητα σημαίνει μία ανεξάντλητη ποικιλία. Αν είναι αλήθεια, από την εμπειρία μας σ' αυτή τη ζωή, ότι η αγιότητα δεν είναι μονότονη αλλά είναι πάντοτε διαφορετική, δεν πρέπει αυτό ν' αληθεύει, και μάλιστα σε ασύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό, για τη μέλλουσα ζωή; Ο Θεός μας υπόσχεται: «Τω νικώντι δώσω αυτώ... ψήφον λευκήν, και επί την ψήφον όνομα καινόν γεγραμμένον, ο ουδείς οίδεν ει μη ο λαμβάνων» (Αποκ. 2,17). Ακόμη και στον Μέλλοντα Αιώνα, το εσωτερικό νόημα της μοναδικής μου προσωπικότητας θα συνεχίσει να είναι αιώνια ένα μυστικό ανάμεσα στο Θεό και σε μένα. Στη βασιλεία του Θεού ο καθένας γίνεται ένα με όλους τους άλλους, αλλ' ο καθένας είναι ξεχωριστά ο εαυτός του, φέρνοντας τα ίδια χαρακτηριστικά που είχε σ' αυτή τη ζωή, αλλά με τα χαρακτηριστικά αυτά θεραπευμένα, ανανεωμένα και δοξασμένα. Με τα λόγια του αγ. Ησαΐα της Σκήτης:

Ο Κύριος Ιησούς μέσα στο έλεός του δίνει ανάπαυση στον καθένα σύμφωνα με τα έργα του -στο μεγάλο σύμφωνα με το μεγαλείο του, και στο μικρό σύμφωνα με τη μικρότητά του· γιατί είπε «εν τη οικία του Πατρός μου μοναί πολλαί εισίν» (Ιω. 14,2). Αν και το βασίλειο είναι ένα, ακόμη και σ' αυτό το ένα βασίλειο ο καθένας βρίσκει τη δική του ιδιαίτερη θέση και το δικό του ιδιαίτερο έργο.

Ύστερα, αιωνιότητα σημαίνει ατέλειωτη πρόοδο, ασταμάτητη πορεία προς τα εμπρός. Όπως το είπε ο J.R.R. Tolkien, «οι δρόμοι παντα συνεχίζονται». Αυτό αληθεύει για την πνευματική Οδό, όχι μόνο σε τούτη τη ζωή, αλλά και στο Μέλλοντα Αιώνα. Συνέχεια κινούμαστε προς τα εμπρός. Ο Μέλλοντας Αιώνας δεν είναι απλώς μία επιστροφή στην αρχή, μία αποκατάσταση στην αρχική κατάσταση της τελειότητας στον Παράδεισο, αλλά είναι ένα ολοκαίνουργο ξεκίνημα. Θα υπάρξει ένας καινός ουρανός και μια καινή γη· και τα έσχατα πράγματα θα είναι μεγαλύτερα από τα πρώτα.

«Εδώ κάτω», λέει ο Newman, «το να ζης σημαίνει ν' αλλάζεις, και το να είσαι τέλειος σημαίνει να έχεις αλλάξει πολλές φορές». Αλλ' αυτό συμβαίνει μόνο εδώ κάτω; Ο άγ. Γρηγόριος Νύσσης πίστευε ότι ακόμη και στον ουρανό η τελειότητα είναι ανάπτυξη. Λέει ότι σαν ένα τέλειο παράδοξο η ουσία της τελειότητας συνίσταται ακριβώς στο ότι ποτέ δεν γίνεται κανείς τέλειος, αλλά στο ότι πάντα προχωρεί μπροστά σε κάποια μεγαλύτερη τελειότητα που βρίσκεται πιο πέρα. Αφού ο Θεός είναι άπειρος, αυτή η συνεχής «προς τα πρόσω πορεία» ή «επέκτασις», όπως την ονόμασαν οι Έλληνες Πατέρες, αποδεικνύεται ότι δεν έχει όρια. Η ψυχή κατέχει το Θεό κι όμως ακόμη ψάχνει γι' αυτόν· η χαρά της είναι απόλυτη, κι

όμως ολοένα γίνεται πιο έντονη. Ο Θεός όλο και μας πλησιάζει κι όμως ακόμη παραμένει ο Άλλος· τον ατενίζουμε πρόσωπο με πρόσωπο, κι όμως ακόμη συνεχίζουμε να προχωρούμε όλο και πιο βαθιά μέσα στο θείο μυστήριο. Αν και δεν είμαστε πια ξένοι, δεν παύουμε να είμαστε οδοιπόροι. Προχωρούμε «από δόξης εις δόξαν» (Β' Κορ. 3,18), κι ύστερα σε μια δόξα που είναι ακόμη μεγαλύτερη. Ποτέ, σ' όλη την αιωνιότητα, δεν θα φτάσουμε στο σημείο όπου θα έχουμε εκπληρώσει όλα όσα πρέπει να γίνουν, ή θα έχουμε ανακαλύψει όλα όσα μπορούν να γίνουν γνωστά. «Όχι μόνο στον παρόντα αιώνα αλλά και στον Μέλλοντα», λέει ο Άγ. Ειρηναίος, «ο Θεός πάντα θα έχει να διδάξει τον άνθρωπο κάτι περισσότερο, κι ο άνθρωπος πάντα θα έχει να διδαχθεί κάτι περισσότερο απ' το Θεό».